

**T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANA BİLİM DALI**

**TÜRKİYE-IRAK İLİŞKİLERİ
(1918-1960)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**HAZIRLAYAN:
EBUBEKİR SİDDİK KAPLAN**

**TEZ DANIŞMANI:
YRD. DOÇ. DR. MUSTAFA ALBAYRAK**

KIRIKKALE-2011

T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

Ebubekir Sıddık KAPLAN tarafından hazırlanan “(1918-1960) Arası Dönemde Türkiye-İrak İlişkileri” adlı tez çalışması, jürimiz tarafından Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı’nda YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak oybirliği / oyçokluğu ile kabul edilmiştir.

Başkan

Doç. Dr. Hamit PEHLİVANLI

Üye

Yrd. Doç. Dr. Mustafa ALBAYRAK

(Danışman)

Üye

Yrd. Doç. Dr. Ömer BUDAK

ÖZET

1918-1960 arası dönemde Irak, sahip olduğu jeostratejik, jeoekonomik ve jeokültürel özellikleriyle bölgesinde her zaman dikkat çeken bir ülke olmuştur. Bu nedenle Türkiye'nin, Irak politikasını incelemeden önce, Irak'ı uluslararası alanda önemli kılan hususların ne olduğunun üzerinde durulması gerekmektedir.

Birinci Dünya Savaşı sonucunda Irak, İngiliz nüfuzu altına girmiş ve 1958 İhtilâli'ne kadar da bu statüsünü sürdürmüştür. Dolayısıyla söz konusu süreç içerisinde Türkiye-İrak ilişkileri, İngiltere'den bağımsız olarak gelişmemiştir.

Türkiye-İrak ilişkileri, Milli Mücadele döneminde, Musul, Petrol ve Kürt Devleti Nüvesi konuları etrafında şekillenmeye başlamıştır. 1923-1938 arası dönemde ise Türkiye'nin, Irak'a bakış açısı, olumlu yönde değişmeye başlamış ve bu yakınlaşma, 1939-1950 arası dönemde de artarak devam etmiştir. İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Türkiye'nin, Batı Bloğu ile ilişkileri çerçevesinde, Ortadoğu politikasını tanımlamaya çalışması, Türkiye-İrak ilişkilerinin gelişmesini sağlamıştır. 1958 yılında ise Irak'ta meydana gelen ihtilâl, Türkiye-İrak ilişkilerinin kırılma noktasını oluşturmuştur.

Bu çalışmaya konu olan 1918-1960 arası dönemde Türkiye-İrak ilişkilerine yön veren çok sayıda faktör bulunmaktadır. Bu çalışma, Türkiye-İrak ilişkilerini, tarihsel açıdan incelenerek, uluslararası bir disiplin çerçevesinde, bu ilişkilere yön veren faktörlerin ortaya konulmasını amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: *Türkiye, Irak, İngiltere, Ortadoğu, Musul, Kürtler, Türkmenler ve Petrol.*

ABSTRACT

Iraq has been an important country considering its geo-strategical, geo-economical and geo-cultural peculiarities between 1918-1960. For this reason, before examining Turkey's politics on Iraq, it is necessary to dwell on which particular points makes Iraq important in the international area.

Consequently, within the said process, Turkey-Iraq relations has not been developed free from England. After the First World War, Iraq has entered under the influence of England and that status continued till 1958.

During the National War period, Turkey-Iraq relations, has begun to take shape around the issues such as Mosul, petroleum and the core of Kurdish State. During the 1923-1938 period, Turkey's point of view to Iraq had started to change in a positive way and it continued in an increasing way during the 1939-1950 period. After the World War II, Turkey's attempt to define its Middle East Politics, within the frame work of its relation with the West Block, contributed to the improvement of Turkey-Iraq relations. The 1958 revolution in Iraq has formed a breaking point in Turkey-Iraq relations.

During the 1918-1960 period which is the subject of this study, there has been a lot of factor that are giving direction to Turkey-Iraq relations. his study aims to examine Turkey-Iraq relations with the historical point of view, within the framework of international relations, and put forward the factors that directs those relations.

Key Words: *Turkey, Iraq, England, Middle East, Mosul, Kurds, the Turkmen and Petroleum.*

KİŞİSEL KABUL/AÇIKLAMA

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım “*TÜRKİYE-IRAK İLİŞKİLERİ (1923-1960)*” adlı çalışmamı, ilmi ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazdığımı ve faydalandığım eserlerin bibliyografyada gösterdiklerimden ibaret olduğunu, bunlara atıf yaparak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu şeref ve haysiyetimle doğrularım.

Ad/Soyad :

Tarih :

İmza :

ÖNSÖZ

Birinci Dünya Savaşı sırasında, İngiltere'nin işgali ile büyük bir dönüşüm geçiren Mezopotamya havzası, her geçen gün yeni bir gelişmeye sahne olmuştur. 20. yüzyılın başlarından itibaren değişen Avrupa merkezli güç dengelerinin, Ortadoğu'daki etkisinin oldukça arttığı bu dönemde Irak, Osmanlı İmparatorluğu'nun, yaklaşık olarak 400 yıldır süren hükümranlılığı sonrası, İngiliz mandaterliği altında varlığını devam ettirmeye çalışacaktı.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulmasının ardından, Türkiye'nin, Irak politikası üç temel eksen etrafında şekillenmekteydi; Musul Sorunu, Irak Petrolleri ve bir Kürt Devleti'nin Kurulması Meselesi. Türkiye açısından, Irak Krallığı ile ilişkilerini etkileyen bu temel sorunların üzerindeki çözüm olasılıkları, Türkiye'nin, Ortadoğu'ya açılmasını da sağlayabilecekti.

1926 Ankara Antlaşması ile Musul Sorunu'nun çözülmesinin ardından Türkiye-Irak ilişkileri, 1937 Sadabad Paktı dışında, önemli bir gelişme göstermemiştir. Bu durum Türkiye'nin, Ortadoğu coğrafyasına yönelik ilgisizliğinin doğal bir sonucu olarak değerlendirilebilir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında değişen uluslararası sistem içerisinde, Türkiye ve Irak'ın, ortak tehdit algulamalarını, Komünizm tehdidi üzerinde yoğunlaştırmaları, her iki ülkenin de birbirlerine yakınlaşmasına imkan sağlamıştı. Nitekim, Demokrat Parti'nin iktidar olduğu 1950-1960 arası dönemde Türkiye ve Irak, Batı destekli Ortadoğu Savunma projelerinde aktif olarak yer almışlar ve bu süreç 1958 Irak İhtilâli'ne kadar devam etmiştir.

Irak coğrafyası, sahip olduğu özellikler itibariyle Ortadoğu'nun küçük bir profilini yansıtmaktadır. Dolayısıyla Türkiye'nin, Ortadoğu politikasını etkileyen

faktörlerin(Tarihi Miras, Petrol, Bölgesel Alt Gruplar...vs.) çoğu, Türkiye'nin, Irak politikasını da etkilemektedir. Ayrıca ele aldığımız 1918-1960 arasındaki sürecin, günümüz Irak'ı anlamak açısından oldukça önemli olması, bu çalışmanın yapılmış amaçlarını ortaya koymaktadır.

“Türkiye-Irak İlişkileri(1918-1960)” isimli bu çalışma, tarihi perspektif içerisinde incelenmekle birlikte, uluslararası bir disiplin çerçevesinde ele alınmaya çalışılmıştır. Zira bu yönlü bir bakış açısı, olayların sadece zamanla sınırlı kalmayıp günümüze değin etkilerinin ortaya çıkabileceği kanısındayız.

Bu çalışma genel olarak, altı ana başlık halinde ele alınacaktır.

Çalışmanın “Giriş” bölümünde, Mezopotamya coğrafyasının, tarihsel açıdan arka planına değinilmekle birlikte, Irak'ın coğrafi özelliklerine ve “Irak” isminin, hangi anlamda kullanıldığı üzerinde durulacaktır.

Çalışmanın teorik bir alt yapıda hazırlanan ilk bölümünde, “1918-1960 Arası Dönemde Türkiye'nin Irak Politikasını Belirleyen Faktörler” ele alınacaktır. Bu faktörler üzerinde de uluslararası ilişkiler açısından bir ayırma gidilerek (Tarihi Miras, İç ve Dış Faktörler, Uluslararası Sistem Bazlı Faktörler, Alt Bölgesel Faktörler), meselenin daha rahat anlaşılması amaçlanmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümü olan “1918-1922 Arası Dönemde Uluslararası Alanda Gerçekleştirilen Ateşkes ve Barış Antlaşmalarına Göre Irak Topraklarının Statüsü” başlığı altında, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı İmparatorluğu egemenliği altından çıkan Irak toprakları üzerindeki Türk ve İngiliz mücadelesinden söz edilerek, Ateşkes ve Barış Antlaşmaları ile Irak topraklarının statüsü konusuna değinilecektir.

Çalışmanın üçüncü bölümü olan “Lozan Barış Konferansı ve Musul Meselesi(1922-1923)” başlığı altında, Türk tarafı ile İngiliz tarafı arasında bir ihtilaf konusu olan Musul Meselesi’nin, Lozan Barış Konferansı’ndaki gelişimi ele alınacaktır.

Çalışmanın dördüncü bölümü olan “1923-1938 Arası Dönemde Türkiye-İrak İlişkileri” başlığı altında, Musul Sorunu’nun ön plana çıktığı 1923-1926 arası dönem ile nispeten sorunların halledildiği 1926-1938 arası dönem olmak üzere ikili bir ayrıma gidilerek, Türkiye Cumhuriyeti’nin ilk yıllarında Irak’a yönelik politikası üzerinde durulacaktır.

Çalışmanın beşinci bölümü olan “1939-1950 Arası Dönemde Türkiye-İrak İlişkileri” başlığı altında, İkinci Dünya Savaşı ile başlayan süreçte, Türkiye’nin, Irak politikasına değinilecektir. Bu başlıkta ayrıca, 1945 yılından itibaren Türk iç siyasal ortamında çok partili hayata geçiş ile birlikte Türkiye’nin, Arap Ortadoğu’suna karşı politikasındaki değişmelere de yer verilecektir.

Çalışmanın altıncı ve son bölümü olan “1950-1960 Arası Dönemde Türkiye-İrak İlişkileri” başlığı altında, Demokrat Parti Hükümeti’nin, uluslararası sistem içerisinde Türkiye’nin, Ortadoğu politikasını nasıl yönettiği ve bölge üzerinde almaya çalıştığı rol üzerinde durulmaya çalışılacaktır.

Bu çalışma, Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Uluslararası İlişkiler Yüksek Lisans programında hazırlanmıştır. Bu konuyu çalışmam konusunda, yardımlarını benden esirgemeyen tez danışmanım, değerli hocam, Mustafa ALBAYRAK’a teşekkürlerimi bir borç bilirim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET.....	I
ABSTRACT.....	II
KİŞİSEL KABUL/AÇIKLAMA.....	III
ÖNSÖZ	IV
TABLOLAR LİSTESİ.....	XI
KISALTMALAR LİSTESİ.....	XII
EKLER.....	XIII
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

(1918-1960) ARASI DÖNEMDE TÜRKİYE-IRAK İLİŞKİLERİNİ BELİRLEYEN FAKTÖRLER

I. TARİHİ MİRAS.....	5
II. İÇ FAKTÖRLER.....	8
Siyasal İktidar.....	8
III. DIŞ FAKTÖRLER.....	11
A. Uluslararası Sistem Açısından.....	11
1. Batı Faktörü.....	11
2. Sovyetler Birliği Faktörü.....	15
3. Petrol Sorunu.....	16
B. Bölgesel Açından Türkiye-Irak İlişkilerini Etkileyen Faktörler.....	18
IV. ALT BÖLGESEL FAKTÖRLER.....	20

İKİNCİ BÖLÜM

(1918-1922) ARASI DÖNEMDE ULUSLARARASI ALANDA GERÇEKLEŞTİRİLEN ATEŞKES VE BARIŞ ANTLAŞMALARINA GÖRE IRAK TOPRAKLARININ STATÜSÜ

I. MONDROS ATEŞKES ANTLAŞMASINA GÖRE IRAK TOPRAKLARININ STATÜSÜ.....	23
---	----

A. Birinci Dünya Savaşı ve Osmanlı İmparatorluğu.....	23
B. Gizli Anlaşmalar ve Ortadoğu.....	26
1. İstanbul Antlaşması(4 Mart-12 Nisan 1915).....	26
2. Sykes-Picot Gizli Antlaşması(16 Mayıs 1916).....	28
3. Balfour Deklarasyonu (2 Kasım 1917)	31
C. Birinci Dünya Savaşı Sırasında Irak'taki Türk-İngiliz-Alman Rekabeti	32
D. Mondros Ateşkes Antlaşması(30 Ekim 1918).....	36
Mondros Ateşkesine Göre Irak Topraklarının Statüsü.....	41
II. SEVR ANTLAŞMASINA GÖRE IRAK TOPRAKLARININ STATÜSÜ.....	46
A. Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Gerçekleştirilen Barış Konferanslarına Göre Irak Topraklarının Statüsü.....	46
1. Paris Barış Konferansı (18 Ocak 1919)	46
2. Londra Konferansı (12 Şubat-10 Nisan 1920)	52
3. San Remo Konferansı (18-26 Nisan 1920)	53
B. Sevr Barış Antlaşması(10 Ağustos 1920).....	55
1. Sevr Antlaşmasına Göre Irak Topraklarının Statüsü.....	58
2. Barış Konferansları ile Irak Merkezli Ortaya Çıkan Sorunlar ve Türkiye.....	59
a. Musul.....	59
b. Petrol Meselesi.....	60
c. Kürtler ve Kürt Devleti'nin Kurulması Meselesi.....	60

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

(1922-1923) LOZAN BARIŞ KONFERANSI VE MUSUL SORUNU

I. LOZAN ÖNCESİ DURUM.....	66
II. LOZAN BARIŞ KONFERANSI VE MUSUL SORUNU.....	68

A. Musul Meselesinin Lozan Barış Konferansında Görüşülmesi.....	69
B. Musul Meselesinin Yeniden Konferans Gündemine Alınması.....	73
C. Lozan Barış Konferansının Kesintiye Uğramasının Ardından Meselenin Büyük Millet Meclisinde Tartışılması ve Nihai Karar	85

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

(1923-1938) ARASI DÖNEMDE TÜRKİYE-IRAK İLİŞKİLERİ

I. HALİÇ KONFERANSI VE MUSUL MESELESİNİN GÖRÜŞÜLMESİ	102
II. MİLLETLER CEMİYETİNDE MUSUL: MESELENİN TANIMLANMASI SORUNU.....	108
A. Milletler Cemiyeti Bünyesinde Oluşturulan Komisyon Kararları ve Türkiye.....	112
B. Şeyh Sait İsyanı ve Irak'taki Gelişmeler	117
C. Komisyon Raporunun Milletler Cemiyeti'nde Görüşülmesi.....	118
III. ANKARA ANTLAŞMASINDA MUSUL.....	121
VI. (1926-1938) ARASI DÖNEMDE TÜRKİYE-IRAK İLİŞKİLERİ.....	128
A. (1926-1932) Arası Dönemde Türkiye-İrak İlişkileri	131
B. (1932-1938) Arası Dönemde Türkiye-İrak İlişkileri	133
1. Sınır ve İyi Komşuluk Antlaşmasını Uzatma Protokolü.....	133
2. Sadabad Paketi(8 Temmuz 1937)	134

BEŞİNCİ BÖLÜM

(1939-1950) ARASI DÖNEMDE TÜRKİYE-IRAK İLİŞKİLERİ

I. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE OLUŞAN DENGELER.....	138
II. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE TÜRKİYE.....	140
III. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA IRAK'TAKİ GELİŞMELER KARŞISINDA TÜRKİYE'NİN ROLÜ.....	143

IV. (1946-1950) ARASI DÖNEMDE TÜRKİYE-IRAK İLİŞKİLERİ.....	147
V. İSRAİL DEVLETİ'NİN KURULMASI VE TÜRKİYE-IRAK İLİŞKİLERİNE ETKİSİ.....	153

ALTINCI BÖLÜM

(1950-1960) ARASI DÖNEMDE TÜRKİYE-IRAK İLİŞKİLERİ

I. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI ULUSLARARASI SİSTEM VE ORTADOĞU.....	155
Ortadoğu Savunma Projesi(OSP) ve Türkiye.....	157
II. 1955 BAĞDAT PAKTI VE TÜRKİYE'NİN ORTADOĞU POLİTİKASI.....	163
Bağdat Paktı'na Gidilen Süreçte Türkiye-Irak İlişkileri.....	163
III. 1958 IRAK İHTİLÂLİ VE TÜRKİYE.....	174
SONUÇ	184
KAYNAKÇA.....	189
EKLER.....	197
ÖZGEÇMİŞ.....	217

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1.	Lozan Antlaşması sırasında Türk tarafının sunduğu Musul İli'nin nüfus istatistikleri.....	73
Tablo 2.	1919-1924 arası dönemde Musul İli nüfusunun etnik ve dinsel gruplara göre dağılımı.....	115

KISALTMALAR LİSTESİ

AB	: Arap Birliği
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
A.g.e.	: Adı Geçen Eser
A.g.m.	: Adı Geçen Makale
ATASE	: Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
BAC	: Birleşik Arap Cumhuriyeti
Bkz.	: Bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
BMGK	: Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
BMM	: Büyük Millet Meclisi
CENTO	: Central Treaty Organization
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
Çev.	: Çeviren
DP	: Demokrat Parti
Der.	: Derleyen
Ed.	: Editör
Haz.	: Hazırlayan
IPC	: Iraq Petroleum Company
km.	: Kilometre
MC	: Milletler Cemiyeti
M.Ö.	: Milattan Önce
NATO	: North Atlantic Treaty Organization
ODKP	: Ortadoğu Komutanlığı Projesi
ODSP	: Ortadoğu Savunma Projesi
RAF	: The Royal Air Force
s.	: Sayfa
ss.	: Sayfadan Sayfaya
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TPC	: Turkish Petroleum Company
t.y.	: Tarih Yok
v.s.	: Vesaire

EKLER

- EK 1. : Balfour Deklarasyonu (2 Kasım 1917)**
- EK 2. : Mondros Ateşkes Antlaşmasının Tam Metni**
- EK 3. : Türkiye, Afganistan, Irak, ve İran Arasında Saldırmazlık Antlaşması (Sadabad Paktı)**
- EK 4. : Türkiye ile Irak Arasında Karşılıklı İşbirliği Antlaşması (Bağdat Paktı)**
- EK 5. : Sykes-Picot Gizli Antlaşmasına Göre Ortadoğu'nun Paylaşımı**
- EK 6. : Irak Siyasi Haritası**
- EK 7. : Irak Petrol Alanlarının Haritası**
- EK 8. : Birinci Dünya Savaşı Sırasında Irak**
- EK 9. : Başbakan Adnan Menderesin Irak'ı Ziyareti(6 Ocak 1955)**
- EK 10. : Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın Bağdat'ı Ziyareti(6 Mart 1955)**
- EK 11. : Irak Kralı II. Faysalın Türkiye'yi Ziyareti(27 Haziran 1955)**
- EK 12. : 1958 Irak İhtilalinin Ardından Türk Basınından Kareler**

GİRİŞ

Bernard Lewis'e göre tarihi Mezopotamya toprakları içerisinde yer alan Irak bölgesi, aynı zamanda İran'ın güneybatı bölümünü de içeren bir coğrafyayı kapsamaktadır. Ortaçağ Avrupa'sında, bölgenin birbirinden ayrılması için İran ile olan kısmına Irak-ı Acemi, bugünkü Irak topraklarını teşkil eden kısmına ise Irak-ı Arabi adı verilmişti.¹ Ayrıca Irak ismi, İslam Ansiklopedisi'ne göre Farsça "Erak" kelimesinden türemiş olup² henüz 7. yüzyılda, Müslümanların bölgeyi fethetmesiyle kullanılmaya başlanmıştır. İslam Dünyası ise bu bölgeyi, "Dicle Nehri'nden, Basra Körfezi'ne kadarki Şat(Şattü-l Arap) Nehri'nin her iki yakasını oluşturan coğrafi alan" şeklinde tanımlamıştır.³

Irak, coğrafi konumu itibariyle Doğu Anadolu Bölgesi'nin güneyinden başlayarak, doğuda Zagros Dağları(İran), batıda Şam Çölü(Suriye), güneyde ise Basra Körfezi'ne kadar olan bölgede, Fırat ve Dicle Nehirleri'nin her iki yakasını içerisinde kalan coğrafi alandır. Ayrıca 437.072 metrekare yüzölçümüne sahip olan Irak'ın, kuzeyinde Türkiye, batısında Suriye ve Ürdün, güneyinde Suudi Arabistan, güneydoğusunda Kuveyt ve Basra Körfezi, doğusunda ise İran bulunmaktadır.⁴

Birinci Dünya Savaşı öncesinde ise Irak toprakları, batıda Şam Çölü'nden, doğuda İran Dağları'na kadar, 200 km genişliğinde; güneyde ise Basra

¹ Bernard Lewis, *Orta Doğu*, çev. Mehmet Harmancı, İstanbul: Sabah Yayınları, 1996, s. 25.

² İslam Ansiklopedisi. *İslam Alemi, Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lûgatı*, Cilt: 5/2., İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1997, s. 2.

³ Abdullah Yeğin, *Osmanlıca-Türkçe, İslami-İlmi-Edebi-Felsefi: Yeni Lûgat*, 4.b., İstanbul: Hizmet Vakfı, 1983, s. 241.

⁴ Mesut Özcan, *Sorunlu Miras Irak*, İstanbul: Küre Yayınları, 2003, ss. 7-8.

Körfezi'nden, kuzeye doğru 700 km uzunluğunda bir bölgeydi.⁵ Ayrıca Irak'ı oluşturan illerden ilki olan Bağdat, 170.000 km kare ile en büyük yüzölçümüne sahip olmakla birlikte, nüfusu 800.000'idi. Diğer şehirlerde ise Basra'nın yüzölçümü, 150.000 km kare, nüfusu ise yaklaşık olarak 200.000 civarında; Musul'un yüzölçümü 75.000 km kare, nüfusu da 300.000 kadardı.⁶

Stratejik konumu itibariyle Arap coğrafyasının, en doğusundaki temsilcisi olan Irak, aynı zamanda Doğu Akdeniz-Basra Körfezi, Kafkaslar-Basra Körfezi, Anadolu-Arap Yarımadası hattı üzerinde yer almaktadır. Irak'ın bu özelliği, tarihsel süreçteki önemini de korumasını sağlamıştır.

Tarihsel açıdan Irak'ın ilk sakinleri, M.Ö. 6000'li yıllarda yaşayan Obeytilerdi. Bölge ancak, Sümerler zamanında şehirleşmeye başlamış ve sırasıyla Akadlar, Asurlar, Babiller, Persler, Makedon Krallığı, Partlar ve Sasaniler'in hakimiyeti altına girmişti.⁷ 633 yılında ise Irak, ilk Halife Hz Ebubekir(r.a.) döneminde, Araplar tarafından fethedilmiş ve "İslami Irak" olarak nitelendirilmeye başlanmıştı.⁸ Bu tarihten sonra bölge, Sünni/Şii çatışmasının yaşandığı, dinsel açıdan heterojen bir bölge olma özelliğini kazanmıştır.

"İslami Irak", Emeviler, Abbasiler ve Büveyhoğulları'nın hakimiyeti altında kaldıktan sonra,⁹ 1055 yılında, Selçuklu Hükümdarı Tuğrul Bey'in, Bağdat'ı fethiyle Türk himayesine girmişti. Bu tarihten sonra bölge İlhanlılar,

⁵ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Irak-İran Cephesi(1914-1918)*, Cilt: 3, Ankara: Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı(ATASE) Yayınları, 1979, s. 24.

⁶ A.g.e., ss. 24-25.

⁷ William R. Polk, *Irak'ı Anlamak*, çev. Nurettin Elhüseyni, İstanbul: NTV Yayınları, 2007, s. 32.

⁸ A.g.e., ss. 41-74.

⁹ Mesut Aydın, *Türkiye ve Irak Hududu Meselesi*, Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yayınları, 2001, s. 2.

Karakoyunlular ve Akkoyunlular'ın işgaline uğramış, stratejik önemi itibariyle sürekli el değiştirmiştir.¹⁰

12. yüzyılda, Moğol istilaları sonucunda, yeniden istikrarsız bir görünüm arzelmeye başlayan Irak, 1534 yılında, Kanuni Sultan Süleyman tarafından Osmanlı hakimiyetine girmişti.¹¹ Osmanlı İmparatorluğu bölgeyi Bağdat, Basra, Musul ve Şehrizer olmak üzere dört ana bölgeye ayırarak yönetmişti.¹²

19. Yüzyıl'dan itibaren, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasıyla birlikte değişen uluslararası dengeler de Ortadoğu coğrafyası üzerindeki etkilerini göstermeye başlamıştı. 1829 Edirne Antlaşması ile başlayan Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa İsyanı sonrası gelişmelere, büyük güçlerin de dahil olmasıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun, Ortadoğu'daki egemenliği de tehlikeye girmişti.¹³ Nitekim 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı sonrası, Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikasından vazgeçen İngiltere, Hindistan yolunun güvenliğini sağlamak ve petrol alanlarını elde etmek için ilk olarak, 1878'de Kıbrıs'a, 1882'de ise Mısır'a yerleşmişti. Zira Kral VII. Edward döneminde(1901-1910), İngiltere'nin yayılma alanları; Nil Vadisi ve Victoria Gölü'nden, Arabistan, Mezopotamya, Güney İran, Afganistan ve Hindistan üzerinden, Malaka Boğazı'na kadar uzanarak, Hint Denizi'ne ulaşmaktaydı.¹⁴

Irak, Birinci Dünya Savaşı sırasında yapılan gizli antlaşmalar sonucunda, İngiltere nüfuzu altında girmiş ve 1958 İhtilâli'ne kadarki bu süreç, "İngiliz Irak"ı

¹⁰ A.g.e., s. 2.

¹¹ Tayyar Arı, *Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi*, 2.b., İstanbul: Alfa Yayınları, 2005, s. 67.

¹² Aydın, a.g.e., s. 3.

¹³ Arı, *Geçmişten Günümüze...*, s. 97.

¹⁴ Bonyar Waylet ve Ernst Jackh, *İmparatorluk Stratejileri ve Ortadoğu: Doğu'da İngiliz Alman Rekabeti ve Balkan Savaşından Sonra Almanya*, çev. Vedat Atilla, İstanbul: Chiviyazıları Yayınevi, 2004, s. 20.

olarak nitelendirilmişti.¹⁵ Bu dönemde Irak gerek bölge içi gerekse bölge dışı glerin, merkez mücadele alanlarından biri haline gelmiştir.

Bağımsızlığı sonrası Irak'ta, etnik ve dinsel açıdan dağılım ise şu şekildeydi; Bağdat'ın merkezi itibariyle kuzeyinde Sünniler, güneyinde ise şiiler çoğunluğu oluşturmaktaydılar. Bunun yanı sıra, 100.000 civarındaki Yahudi nüfusunun büyük bir bölümü de Bağdat'ta yaşamaktaydı. Musul ve Kerkük bölgelerinde ise Türkler, Araplar, Kürtler, Acemiler ve kısmen de Nasturiler yaşamaktaydı. Toplam nüfusu, yaklaşık olarak 2.5 milyon olan Irak'ta, halkın %60'ı Arapça konuşmakla birlikte, %97'si Müslümandı.¹⁶

Irak'ın tarihsel kimliği ile birlikte sahip olduğu jeostratejik, jeoekonomik ve jeokültürel özellikler, uluslararası alandaki önemini daima korumasını sağlamıştır.

¹⁵ Polk, a.g.e., s. 75.

¹⁶ zcan, a.g.e., s. 9.

BİRİNCİ BÖLÜM

(1918-1960) ARASI DÖNEMDE TÜRKİYE- İRAK İLİŞKİLERİNİ BELİRLEYEN FAKTÖRLER

1918-1960 arası dönemde, Türkiye-İrak ilişkilerini etkileyen gerek alt-bölgesel gerek bölgesel gerekse uluslararası sistemin yapısından kaynaklanan çok sayıda faktör bulunmaktadır. Çalışmanın bu bölümünde ise Türkiye-İrak ilişkilerini şekillendiren faktörlerin ayırımı yapılarak, devletlerarası çıkar çatışmalarının ve güç mücadelelerinin yanı sıra, fiziki çevrenin ve enerji kaynaklarının dağılımının etkileri üzerinde de durulmaya çalışılacaktır.

I. TARİHİ MİRAS

Eski Irak topraklarının ilk sakinleri, M.Ö. 6000’li yıllarda Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki verimli arazilerde, yaşamlarını tarımla sürdüren Obeytlilerdi.¹⁷ Bölgenin tarihteki önemi ancak bölgenin şehirleşmesine ve gelişmesine önemli katkılar sağlayan Sümerler döneminde ortaya çıkmıştı. Sümerlerden sonra bölge sırasıyla Kuzey Suriye’den göç eden Akadlar ve Asurlar, daha sonra Babiller, Persler, Makedon Krallığı, Portlar ve Sasaniler’in hakimiyetliğı altına girmişti.¹⁸

633 yılında, ilk halife Hz. Ebubekir(r.a.) döneminde, Sasaniler’in mağlup edilmesiyle Irak, günümüze kadarki İslam coğrafyasındaki yerini almıştı. Bu

¹⁷ Polk, a.g.e., s. 20.

¹⁸ A.g.e., ss. 32-39.

tarihten sonra İslami Irak, Sünni-Şii çatışmasının merkez bölgesi haline gelmişti.¹⁹

12. Yüzyıl'da ise Batı İran ve Irak topraklarında kurulan Irak Selçuklu Devleti hakimiyetine giren bölge, Moğol istilaları sonrası istikrarsız bir görünüm arzelmeye başlamıştı.²⁰

Irak, tarihi boyunca sürekli olarak Batıasya, Güneydoğu Avrupa(Balkanlar) ve Ortadoğu merkezli güçlerin mücadele verdiği önemli bir bölge olmuştur. Bu durum tarihsel süreçte Irak'ın, son derece heterojen ve kırılğan bir sosyal yapıya sahip olmasına yol açmıştır. Zira Irak coğrafyası üzerinde hakimiyet kuran devletler, bölgede homojen bir yapı oluşturmak için kimi etnik ve dinsel grupları bölgeden göçe zorlamış, kimilerini ise baskı altında tutmaya çalışmıştı. Ancak 1534 yılında, Kanuni Sultan Süleyman döneminde, Osmanlı İmparatorluğu'nun, Bağdat'ı almasıyla Irak, yeniden Türk Hakimiyeti altına girmiş ve 400 yıl boyunca tarihindeki en istikrarlı dönemini geçirmiştir.²¹

Osmanlı İmparatorluğu, 1834 yılından itibaren bölgeyi, merkezden atadığı valiler tarafından yönetmeye başlaması, İngiltere'nin, Irak üzerindeki nüfuzunu tehdit etmişti.²² Zira 1869 yılında Mithat Paşa'nın, Bağdat'a vali olarak atanmasından sonra, Irak sosyal yapısındaki bozukluklar düzeltilmiş ve modernleştirme konusunda önemli adımlar atılmıştı.

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra gerek Türk halkı gerekse Irak halkı, siyasal, toplumsal ve ekonomik anlamda çok sayıda değişim geçirmiştir. 1923-1960 arası dönemde her iki devletin yaşadığı bu değişimler ve süreç içerisinde

¹⁹ A.g.e., ss. 41-74.

²⁰ <http://www.selcuklular.com/?act=show&code=page&id=27>, Erişim Tarihi: 30 Haziran 2010.

²¹ Aydın, a.g.e., s. 3.

²² Mustafa Sıtkı Bilgin, "Türkiye-İrak İlişkilerinin Tarihsel Boyutu(1534-2002)," *Irak Krizi(2002-2003)*, der. Ümit Özdağ, Sedat Laçiner ve Serhat Erkmek, Ankara: Avrasya Stratejik Araştırma Merkezi Yayınları, 2003, s. 214.

birbirlerine karşı uyguladığı politikalar, toplumlararası yakınlığın doğal bir sonucu olarak ortaya çıkabilmiştir. Sonuç itibariyle Osmanlı tarihinin bir mirası olarak Irak, yaşanan tüm olumsuz gelişmelere rağmen Türklerle olan yakın ilişkisini asla kaybetmemiştir. Zira her iki ülke halkının da ortak tarihsel geçmişe sahip olmaları, Türkiye-Irak ilişkilerine, toplumsal açıdan da bakılması gerekliliği ortaya çıkarmıştır.

II. İÇ FAKTÖRLER

1918-1960 arası dönemde gerek Türkiye'nin gerekse Irak'ın iç siyasal ortamındaki gelişmeler, Türkiye-İrak ilişkilerini önemli ölçüde belirlemiştir. Bununla birlikte, her iki ülkenin birbirlerine karşı duydukları güvenlik algılamalarının boyutunu incelemek gerekmektedir.

Siyasal İktidar

II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesinin ardından, Türklerle Arap Ortadoğu'su arasında da fikir ayrılıkları yaşanmaya başlamıştı. Osmanlı yönetiminde, Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar görevde kalan İttihat ve Terakki liderleri arasında, Araplarla nasıl bir ilişki kurulması gerektiği konusundaki fikir ayrılıkları, bölgede nüfuz elde etmeye çalışan devletlerin lehine bir ortam yaratmıştı. Bu konuda Enver Paşa ve Sait Halim Paşa, Araplara, Osmanlı idaresi altında bir "federal yönetim" statüsü verilmesi gerektiğini savunurken; Cemal Paşa, Hüseyin Cahit, Nazım ve Ahmet Rıza Beyler ise Araplar üzerinde, Türk nüfuzunun sağlanmasını istemekteydiler. Bu görüşlerin dışında Talat Paşa da Araplarla adem-i merkezîyetçilik üzerine ilişki kurulmasından yanaydı.²³

Cumhuriyet'in ilanından sonra Türkiye'de, halifeliğin kaldırılması ve Laik rejime geçilmesi ile birlikte, batılılaşma yoluna yapılan inkılaplara karşı Arap halkının, Türklere karşı bakış açısı da olumsuz yönde netleşmeye başlamıştı. Arap coğrafyasının en doğusunda yer alan Irak halkı açısından, Türkiye'deki bu siyasal değişiklikler tepkiyle karşılanmasına rağmen Türklerin, Batılı devletlere karşı bağımsızlığını kazanması, bu olumsuz havayı dağıtacak nitelikteydi. Bu

²³ Mustafa Bıyıklı, *Batı İşgalleri Karşısında Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları: Atatürk Dönemi*, 2.b., İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2007, s. 220.

paradoksal durumun nedeni ise her iki ülke halkının tarihten gelen yakın bağlarından kaynaklanmaktaydı.²⁴

Birinci Dünya Savaşı sonrası İngiliz mandaterliği altında kurulan Irak Krallığı'nda ise yönetim, İngiltere desteğiyle varlığını sürdürmesine rağmen, toplum içerisinde etnik ve dinsel farklılıkların etkisi oldukça belirgindi. Jeokültürel açıdan bir bütünlük oluşturamayan Irak'ın sosyal yapısı içerisinde Kürtler ve Nasturiler, ayrı bir devlet kurmak isterlerken, Irak Krallığı'nın idaresinde, nüfus olarak daha az olmalarına rağmen Sünnî Arapların bulunması, Şiiler tarafından tepkiyle karşılanmaktaydı.

İhtilâle kadar, Batı ile uyum içerisinde olan Irak'taki siyasal yapı, 1950'lerde, Suriye merkezli ortaya çıkan Baas Hareketi sebebiyle bozulmaya başlamıştı. Baasçılar, Suriye'de, Fransız baskılarına karşı ortaya çıkmış olmasına rağmen, hedeflerini bir Arap Birliğini yaratmak olarak belirlemişlerdi.²⁵ Baasçılar, Irak'taki ilk örgütlenmelerini de 1951 yılında gerçekleştirmiş, ancak yönetime karşı en ciddi hareketini Irak'ın, Bağdat Paktı'na katılmasıyla başlatmıştı. Zira Baas Partisi taraftarları, Paktın imzalanmasından sonra gerek Suriye'de gerekse Irak'ta, Türkiye ve Irak yönetimleri aleyhine gösteriler düzenlemişlerdi.²⁶ Ayrıca Ortadoğu'da, Nâsır'ın yükselişine destek veren Baas Hareketi, 1958 yılında Arap Birliği'nin kurulmasında da önemli bir rol oynamıştı. Nihayet Arap Ortadoğu'sunda, Bağdat Paktı ile iyiden iyiye alevlenen Batı karşıtlığının

²⁴ Qassam KH. Al-Jumaili ve İzzet Öztoprak, *Irak ve Kemalizm Hareketi(1919-1923)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1999, s. 14.

²⁵ Turan Silleli, "1958'den Günümüze Türkiye-İrak İlişkileri," (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), s. 9.

²⁶ Sabit Duman, "Ortadoğu Krizleri ve Türkiye," *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 35(2005), s. 318.

temsilciliğini üstlenen Baas hareketi, Irak İhtilali'nin gerçekleşmesinde de önemli rol almıştı.

Baas Hareketi'nin, 1950'li yıllardan itibaren gelişimi, sadece Türkiye'nin, Irak ile ilişkilerini değil, Arap ulusları ile de arasının açılmasına sebep olmuştu. 1958 Irak İhtilali'nin gerçekleşmesini sağlayan Baasçıların bu girişimleri, Türkiye'nin, Irak'a yönelik politikasının da olumsuz yönde değişmesine sebep olmuştur. Sonuç olarak, 1923-1960 arası dönemde Türkiye ve Irak'taki siyasal iktidarların tavırları, iki ülkenin birbirlerine yönelik politikalarını da doğrudan şekillendirmiştir.

III. DIŞ FAKTÖRLER

1918-1960 arası dönemde Türkiye-Irak ilişkilerini etkileyen dış faktörler, uluslararası sistem açısından, bölgesel açıdan ve alt bölgesel açıdan incelenebilir.

A. Uluslararası Sistem Açısından

Türkiye'nin, Irak ile ilişkilerini belirleyen temel faktörler arasında, küresel aktörlerin etkisinin önemli bir yeri vardır. Bu noktada Türkiye-Irak ilişkilerini açıklarken, İngiltere, Fransa, Almanya, ABD ve SSCB gibi devletlerin yanı sıra, 1945 sonrası ortaya çıkan İki Kutuplu Sistemin etkilerinin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

1. Batı Faktörü

Coğrafi keşiflerle birlikte Hindistan, Çin gibi Uzakdoğu ülkeleri, Batılı devletler için önemli sömürge alanları olarak görülmekteydi. Ancak Avrupa'dan, Uzakdoğu'ya ulaşımdaki zorluklar, sömürgeci devletlere yeni bir güzergah yaratma zorunluluğunu ortaya çıkarmıştı. İlk olarak İngilizler, 17. Yüzyıl'dan itibaren, Akdeniz'den, Hint Denizi'ne kadarki karasal coğrafyada bulunan stratejik bölgeleri, elde edilmesi gereken hedefler olarak belirlemişlerdi. Bu doğrultuda İngiltere, 1704 yılında Cebelitarık Boğazı'nı, 1814 yılında ise Akdeniz'in merkezinde bulunan Malta Adası'nı işgal etmişti. Böylelikle Nil Vadisi'nden, Victoria Gölü'ne, oradan da Arabistan, Mezopotamya, Güney İran, Afganistan ve Hindistan'a kadar olan güzergahı²⁷ kontrol altına almak isteyen İngiltere için, Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgedeki nüfuzunun kırılması gerekmektedir.

²⁷ Waylet ve Jackh, a.g.e., s. 20.

İngiltere'nin, Ortadoğu'ya yönelik politikasındaki rakibi ise öncelikle 18. yüzyıl Fransa'sı idi. I. Napolyon(Bonapart) liderliğindeki Fransa, 1798 yılından itibaren ilk olarak, İngiliz kontrolündeki Malta adasını almış, yine aynı yıl Mısır'ı işgal etmişti.²⁸ Ancak Fransa'nın, Akdeniz'den, Hint Denizi'ne kadar yaratmak istediği sömürge imparatorluğu, İngiltere ve Rusya'nın, 1801 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na destek vermesi neticesinde sonuçsuz kalmıştı.

1871 yılında birliğini sağlayan Almanya ise Bismarck dönemi ile daha çok Avrupa içi dengeler için uğraş vermektedir. Ancak Bismarck'ın görevden ayrılması sonrası Kayzer II. Wilhelm, diğer Avrupalı devletler gibi sömürge yarışına dahil olmak istemekteydi. Bu noktada Almanlar, “Doğuya Doğru(Drang Nach Osten)” stratejisini geliştirerek İsveç'ten, Orta Avrupa'yı, Balkanlar'ı ve Anadolu'yu geçerek, Irak üzerinden Basra Körfezi'ne kadarki coğrafyada etkin olmak istemekteydi.²⁹ Almanya'nın, bu stratejisi göz önüne alındığında, İngiltere'nin, Hindistan'a uzanan sömürge güzergahı ile Almanya'nın, İsveç'ten, Basra'ya kadarki istekleri, Irak'ta çakışmaktaydı. İngiltere ve Almanya arasındaki bu rekabet, Birinci Dünya Savaşı ile İngiltere lehine sonuçlanmıştı.

Birinci Dünya Savaşı'nda, Irak Cephesi'nde, Osmanlı İmparatorluğu'nu mağlup eden İngilizler, Mondros Ateşkes Antlaşması'nın 7. maddesine dayanarak, Musul bölgesini de işgal etmiş ve Irak'ın kontrolünü ele geçirmişti. Zira 1918 yılından, İhtilalin gerçekleştiği 1958 yılına kadarki bu süreçte Irak, İngiltere mandaterliği altında yer aldığı için Irak'a, “İngiliz Irak'ı” tanımlaması

²⁸ Arı, *Geçmişten Günümüze...*, s. 91.

²⁹ Waylet ve Jackh, a.g.e., s. 23.

yapılmıştı.³⁰ Dolayısıyla Türkiye'nin, Irak Krallığı ile olan ilişkileri de İngiltere'nin etkisi altında şekillenmişti.

1926 Ankara Antlaşması ile Musul Sorunu'nun çözülmesinin ardından, Irak Krallığı üzerindeki İngiliz kontrolü de devam etmişti. Bu süreçte Irak, iç işlerinde nispeten serbest hareket edebilme imkânını kazanırken, dışişleri ve savunma bakımından tamamen İngiltere'ye bağlıydı. Bu noktada Irak, her ne kadar İngiliz nüfuzu altında yer alsa da belli bir dönemde istikrarını kazanmış olması, Türkiye ile ilişkilerine de olumlu şekilde yansımaları sağlamıştı.

İkinci Dünya Savaşı sonrası oluşan “İki Kutuplu Sistem” içerisinde Türkiye, Ortadoğu politikasını, Batı perspektifinde tanımlamaya çalışmıştı. Bu dönemde Türkiye'nin, İngiltere ve ABD ile yakın ilişkiler kurmaya çalışması ve aynı oranda Arap Ortadoğu'suna karşı mesafeli kalmasına sebep olması³¹ sebebiyle Türkiye'nin, Irak ile yakınlaşması, zorunluluk arzetydi.

Kore Savaşı'nın ardından, Batılı devletler ile Sovyet Rusya'nın yeni mücadele alanı Ortadoğu'ya kaymıştı. Batılı devletler ile birlikte Türkiye ve Irak, Sovyetler Birliği'ni, kendileri için bir tehdit olarak görürken, tam aksine Mısır ve Suriye gibi Arapların liderliğini üstlenmeye çalışan devletler için Sovyetler Birliği, Batı'ya karşı dengeleyici bir güç konumundaydı. Böyle bir ortamda İngiltere, Ortadoğu'da ortaya çıkan güvenlik boşluğunu doldurabilmek için ABD, Fransa, Türkiye ve Mısır'ın katılmasını öngördüğü Ortadoğu Komutanlık Projesi'ni geliştirmişti. Ancak bu Proje'ye, Nâsır yönetimindeki Mısır karşı çıkmış ve “Bağlantısızlar Hareketi”ne yönelmeye başlamıştı. Dolayısıyla Proje'ye, Irak

³⁰ Polk, a.g.e., s. 75.

³¹ Ömer Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap Ortadoğu'suna Karşı Politikası(1945-1970)*, Ankara: Barış Kitap Basım ve Yayın, [t.y.], s. 7.

dışında hiçbir Arap devletinden destek gelmemiş, dahası Batı'ya karşı tepkinin artmasına sebep olmuştu. ABD ise yeni süreçte bu olumsuz havayı dağıtacak adımlar atmaya yönelecekti.³²

ABD'nin liderliğinde, ilk defa Dışişleri Bakan Dulles'in ortaya attığı "Kuzey Setti" projesinde, Türkiye'ye özel bir önem verilmekteydi. Nitekim Dulles, ABD'nin, Türkiye ve Ortadoğu politikaları için "*Türkiye'ye yardım edilmeliydi. Çünkü Türkiye'nin, Arap ülkelerine bir örnek teşkil ettiği açıktır. ABD ve Batı Bloğu'nun, Ortadoğu itibarı ise düşüktür. Bunu düzeltmeliyiz*" diyerek³³ Türkiye'yi, Arap ülkeleri ile ilişki kurabilecek, laik ve modern bir siyasal yapıya sahip devlet olmasını, önemli bir avantaj olarak görmekteydi. Bu noktada Arap ülkeleri arasında, Batılı devletler ve Türkiye ile yakın ilişkileri bulunan Irak'a da önemli görevler düşmekteydi. Çünkü Irak, stratejik konumu itibarıyla Arap Ortadoğu'sunun en doğusunda yer almakla birlikte, bu coğrafyayı, Sovyet Rusya'dan ayıran bir hatta bulunmaktaydı.

6 Haziran 1955 tarihinde, Ortadoğu'da, Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Adnan Menderes'in, Irak'ı ziyareti ile başlayan süreç, Bağdat Paketi'nin kurulması ile sonuçlanmıştı. Pakta daha sonra İngiltere, Pakistan ve İran da katılmıştı. Bu Pakt genel olarak; Sovyet nüfuzunun Ortadoğu ve Akdeniz'e inmesini engellemek, petrolün Batı'ya güvenli bir şekilde aktarılmasını sağlamak, İsrail'in varlığının devamını sağlamak gibi bir takım amaçlar içermekteydi.³⁴

³² A.g.e., s. 51.

³³ Namık Behramoğlu, *Türk Amerikan İlişkileri: Demokrat Parti Dönemi*, İstanbul: Yar Yayınları, 1973, s. 54.

³⁴ Mustafa Albayrak, "Bağdat Paketi'nden Irak İhtilaline Türkiye'nin Ortadoğu Politikası(1954-1958)," <http://www.akademikizdusum.com/yazar/163-vrd-doc-dr-mustafa-albayrak-bagdat-pakti39ndan-irak-ihilline-turkiye39nin-ort.html>, Erişim Tarihi, 30 Haziran 2010.

Paktın kurulmasının ardından, Paktı destekleyen tek Arap ülkesi Irak olmuştur. Mısır, Suriye ve Lübnan ise Pakta katılmaları yönündeki teklifleri geri çevirmişlerdi. Dolayısıyla Irak dışında, hiçbir Arap ülkesinin katılmadığı Ortadoğu Savunma Projesi'yle başlayan bu süreç, Bağdat Paktı ile bir kez daha etkisiz kalmış ve başarısız olmuştur. Paktın imzalanması ile Ortadoğu bölgesinde, Sovyetler Birliği'nin nüfuzu artmaya başlamış ve bu devletin desteğini alan Baas Hareketi, Suriye'den başlayarak Irak'ı da etkisi altına almıştı. 1958'de Irak'ta, ihtilal ile sonuçlanan bu süreçte, Türkiye'nin, Batılı devletlerle birlikte Ortadoğu politikasını tanımlamaya çalışması, Arap ülkeleri arasında tek müttefiki konumunda bulunan Irak'ın da kendisinden uzaklaşmasına sebep olmuştur.

2. Sovyetler Birliği Faktörü

Rusya, geleneksel "sıcak denizlere inme" politikasında, Akdeniz için İstanbul ve Çanakkale Boğazları'nı, Basra Körfezi içinse Irak'ı, elde edilmesi gereken bölgeler olarak görmekteydi. 1833 Hünkâr İskelesi Antlaşması ile Osmanlı İmparatorluğu'ndan boğazlar konusunda tek taraflı tavizler koparan Rusya'nın, bu avantajı fazla uzun sürmemiş, İngiliz-Fransız işbirliği ile bu devletin boğazlara yönelik girişimleri engellenmişti.³⁵

Birinci Dünya Savaşı sırasında, Bolşevik İhtilâli ile sarsılan Rusya, Ortadoğu bölgesine ancak İkinci Dünya Savaşı sonrası nüfuz etmeye başlamıştı.³⁶ Çünkü, 1918 yılından sonra İngiltere ve Fransız mandaterliği ile oluşan Batı karşıtlığı, 1945 yılından sonra doruk noktasına ulaşmıştı. Bu noktada Sovyetler Birliği, Arap

³⁵ Arı, *Geçmişten Günümüze...*, s. 71.

³⁶ Kürkcüoğlu, *Türkiye'nin Arap...*, s. 12.

lkeleri açısından, bağımsızlıklarını kazanmak adına, destekleyici bir etken olarak görülmüştü.

1952 yılında, Mısır’da meydana gelen Cemâl Abdl Nâsır darbesi, Sovyetler Birliği’nin, bölgeden etkin olmaya başladığının ilk önemli göstergelerinden biriydi. Zira bu süreçte Batılı devletler tarafından, Ortadoğu merkezli savunma ve işbirliği projeleri, temelde Sovyet tehdidine karşı dşnlmt. Ancak gerek Ortadoğu Savunma Projesi’nin gerekse Bağdat Paktı’nın başarısızlığı, Sovyetler Birliği’nin, Ortadoğu’ya yönelik nüfuzunu arttırmıştı.

Türkiye’nin, Irak ile yakın ilişkiler içerisinde olması, Sovyetler Birliği’nin tepkisini çeken bir durumdu. Özellikle 1958 İhtilâli sonrası Türkiye’nin, Irak’a olası bir müdahalesine karşı Rusya sert bir tavır almıştı. Bu durum karşısında Türkiye, Batı’dan yeterli destek bulamayarak geri adım atmış ve Irak Cumhuriyeti’ni tanıdı. ³⁷ Sonuç olarak 1950’li yıllardan itibaren Türkiye’nin, Ortadoğu politikasını ve Irak ile ilişkilerini doğrudan etkileyen bir faktör olarak ortaya çıkan Sovyetler Birliği, Batı nüfuzu atındaki ülke halklarının “kurtuluş reçetesi” olmayı başarmıştı.

3. Petrol Sorunu

Tarihsel süreçte, Avrupalı devletler arasında yaşanan Irak zerindeki bu rekabetin ana sebepleri, Irak’ın, kendilerine sağlayacağı stratejik ve ekonomik avantajlardan kaynaklanmaktaydı. Özellikle “Petrol” konusu, 1926-1960 arası dönemde, Türkiye-Irak ilişkilerini doğrudan değil, fakat dolaylı yoldan etkileyen önemli bir faktör olmuştu. 1918-1926 yılları arasında Musul Sorunu sebebiyle

³⁷ Albayrak, “Bağdat Paktı’ndan...,” [s.y.].

Türkiye, Irak petroleri üzerinde imtiyaz elde etmeye çalışmıştı. Bu sorunun 1926 Ankara Antlaşması ile çözüme ulaşması, Türkiye-Irak ilişkilerinin de giderek yakınlaşmasını sağlamıştı.

Türkiye'nin, petrol faktörü üzerinden, Irak politikasını etkileyen yegane faktör ise büyük güçlerin, Irak üzerindeki rekabetinden kaynaklanmaktaydı. Birinci Dünya Savaşı sonrası, Irak petrolerindeki imtiyazlar İngiltere, ABD, Fransa ve Irak Krallığı arasında paylaşılmıştı. Bu dönemde Turkish Petroleum Company/TPC (daha sonra Iraq Petroleum Company/IPC adını alacaktır), Irak petrol hisselerinde en çok pay sahibi şirket konumundaydı.³⁸ TPC, Irak petrollerinin çıkartılması ve bu petrolerin güvenli bir şekilde Avrupa'ya aktarılması konusunda yeni hatlar inşa etmekteydi. Bu girişimin amacı ise bölge üzerinde meydana gelebilecek herhangi bir istikrarsızlığın engellenebilmesiydi. Birinci Dünya Savaşı sırasında, Türkler ile Araplar arasına nifak sokmaya çalışan İngiltere'nin, Irak'ın mandaterliğini elde etmesiyle de bu hedefi başarıya ulaşmıştı. Dolayısıyla Irak petroleri üzerinde en çok söz sahibi devlet de İngiltere olmuştu.

İkinci Dünya Savaşı sonrası Ortadoğu'da, Batı aleyhinde yaşanan gelişmeler, petrolün güvenli bir şekilde Batı'ya aktarımını tehdit edici nitelikteydi. Zira 15 Mart 1951 tarihinde İran, tek maddelik bir yasayla ülkesindeki petrol şirketlerini millileştirdiğini açıklamıştı.³⁹ Bu durum karşısında, Irak'ın da benzer bir harekete girişmesinden çekinilmekteydi.

İran, ülkesinden çıkarılan petroleri millileştirmesinin ardından, Ortadoğu'daki petrol ülkelerinin gelirleri de artmaya başlamıştı. Irak ise diğer

³⁸ Şükrü Sina Gürel, *Ortadoğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1979, ss. 60-61.

³⁹ Tayyar Arı, *Irak, İran, ABD ve Petrol*, 2. b., İstanbul: Alfa Yayınları, 2007, s. 176.

ülkeler gibi, 1952 yılından itibaren yabancı şirketlere uygulanacak vergilerde, % 50 formülünü hayata geçirmişti.⁴⁰ Buna bağlı olarak Irak'taki petrol üretimi, 1952 yılında, 18 milyon tondan, 1953'te 27 milyon tona, 1954'te ise 29 milyon tona çıkmıştı. Irak'ın, petrol üretimindeki artıştan dolayı elde ettiği gelir ise 1952 yılında 38 milyon paund iken, 1954'te 68 milyon puanda ulaşmıştı.⁴¹

Ortadoğu'da petrol konusunda yaşanan sorunlar, bölgesel nitelikte kalmayıp, her zaman küresel nitelikte etkiler ortaya çıkarmıştır. Ancak Irak'ın, İngiltere'nin nüfuzu altında kalması sebebiyle İhtilâle kadar Irak petroleri, İran'daki sorun düzeyine ulaşamamış, dolayısıyla Türkiye ile arasında ciddi bir ihtilaf konusu olmamıştır.

B. Bölgesel Açıdan Türkiye-Irak İlişkilerini Etkileyen Faktörler

Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından, Ortadoğu'da ortaya çıkan bölgesel aktörlerin tavırları, Türkiye'nin Irak politikasını da doğrudan etkilemiştir.

1917 yılında, Yahudilere Filistin topraklarında bir yurt verilmesini içeren Balfour Deklarasyonu, Ortadoğu'da yeni bir sorunun başlangıcının da habercisiydi. İsrail Devleti'nin kurulması yolunda atılan bu adımlar, İngiliz ve Fransız nüfuzu altındaki Arap halkının, milliyetçi duygularını körüklemişti. Özellikle Türkiye'nin, İsrail'i tanınması, İki Kutuplu Sistem'in ilk yıllarında, Türk-Arap ilişkilerini çıkmaza sokan en önemli gelişmeydi.

⁴⁰ A.g.e., s.174

⁴¹ A.g.e., s. 173.

28 Mart 1949 tarihinde, Türkiye, İsrail'in varlığını resmen tanımıştı.⁴² Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İsmet İnönü de 1 Kasım'daki meclis konuşmasında, İsrail'in, bölgede barışı ve istikrarın sağlamasına katkıda bulunabileceği söylemişti.⁴³ Ancak İsrail'in kurulması, İsmet İnönü'nün temennilerinin aksine, bölgede yeni bir kaos ortamına zemin hazırlamıştı.

İsrail'in, Türkiye tarafından tanınması, Irak'taki Arap halkın tepkisini çekmişse de İngiltere yanlısı Irak hükümeti tarafından pek de yadırganmamıştı. Zira Mısır'da gerçekleşen darbe sonrası, Türkiye-Irak ilişkileri tarihte hiç olmadığı kadar olumlu yönde ilerlemişti. Türkiye'nin, Batı Bloğu'na yakınlaşması ile birlikte gerek İsrail gerekse Irak'la geliştirdiği bu ilişkiler, Truman Doktrini sonrası Ortadoğu politikasını etkileyen en önemli gelişmeydi. Zira bu gelişme, Arap uluslarının, Türkiye'nin, Batı ekseninde yer alıp almadığı yönündeki kuşkularını tamamen yok etmekteydi.

Sonuç olarak Türkiye, Arap ülkeleri arasından sadece Irak'tan destek görmüştü. Bölgede ise Türkiye-Irak yakınlaşmasına karşılık Mısır-Suriye kutuplaşması ortaya çıkmıştı. Sovyet nüfuzunun artmaya başladığı 1950'li yıllardan itibaren ise Türkiye ile Irak, Arap ülkelerinden tamamen kopma noktasına gelecekti.

⁴² Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap...*, s.32

⁴³ A.g.e., s. 33.

IV. ALT BÖLGESEL FAKTÖRLER

1918-1960 arası dönemde, Türkiye-İrak ilişkilerini etkileyen bir diğer faktör ise Irak'ta bulunan alt bölgesel unsurların tavırları ile ilgiliydi. Irak, jeokültürel açıdan bir bütünlük oluşturamayan, son derece etnik ve dinsel bölünmüşlüğüne yaşandığı heterojen bir yapıya sahipti. Kuruluşundan, İhtilâle kadar olan dönem içerisinde Irak nüfusunun, % 63'ü Araplar, %18'i Kürtler, % 16'sı Türkmenler, % 3'ü ise Hıristiyanlardan oluşmaktaydı.⁴⁴

Türkiye'nin, Irak politikasını şekillendiren önemli unsurlardan bir tanesi de Iraklı Kürtlerdi. Irak nüfusunun yaklaşık olarak %18'ini oluşturan Kürtler, daha çok Irak'ın kuzey bölgesinde Musul, Dohuk, Zaho, Süleymaniye, Kerkük gibi yerleşim yerlerinde yaşamaktaydılar. Tarihsel süreçte, ilk olarak Rusya tarafından, Basra Körfezi'ne inmek amacıyla kullanılmaya çalışılan Kürtler, 19. yüzyılın son çeyreğinde ise İngiltere'nin, Irak politikasında önemli bir yer edinmişlerdi. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi sonrası, Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikasından vazgeçen İngilizler için Irak'ın Kuzeyi ile Anadolu topraklarının Güneydoğu'sunu içerisine alan bölgede, bir Kürt Devleti'nin kurulması amaçlanmıştı. Çünkü İngiltere, Kürt devletini kurarak gerek bu bölgede bulunan petrol alanlarına sahip olabilecek gerekse Türklerin hakimiyet alanlarını sınırlandırarak, Almanların ve Rusların güneye sarkmasını önleyebilecek ve Akdeniz-Hindistan güzergâhının kontrolünü sağlayabilecekti.

Birinci Dünya Savaşı sırasında yapılan taksim antlaşmaları ile Irak üzerinde mandaterlik hakkını elde eden İngiltere, aynı zamanda bölgeye ajanlarını göndererek Kürtleri ve Nasturileri, Türklere karşı kışkırtmak istemekteydi.

⁴⁴ İlhan Yılmaz, "Geçmişten Günümüze Irak'ta Türkmen Politikası," *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 5, Sayı: 12, 2006, s. 129.

Özellikle Binbaşı Noel'in, Güneydoğu'daki faaliyetleri sonrasında Noel, İngiliz Hükümeti'ne, Kürt Devleti'nin kurulması konusundaki zorlukları içeren bir rapor sunmuştu.⁴⁵ Bu raporla birlikte İngiltere, bölgede henüz herkesin üzerinde uzlaşacağı bir lider bulamamıştı.

İngiltere, Lozan Antlaşması sırasında, Musul Sorunu'nu kendi lehine çevirebilmek için özellikle Kürtleri, Türkiye'ye karşı kullanırken, Irak'ın kuzeyinde yer alan Nasturilere de baskı uygulamaktaydı. Zira Nasturiler de bölgede Hakkâri merkezli bir devlet kurmak istemekteydiler. İngilizler, kendileri için sorun yaratan Nasturileri, Musul'a göçe zorlamış, ancak bu olay sonrasındaki gelişmeler, Irak Türkmenlerine yönelik şiddet eylemlerini de beraberinde getirmişti.

1918-1950 arası dönemde, Türkiye ve Irak devletlerinin, iç ortamlarında ortaya çıkan isyan hareketleri, iki ülke ilişkilerini belirleyen temel faktörlerden biridir. Türkiye'nin Şeyh Sait İsyanı, Nasturi ayaklanmaları yanında Irak da Kürtlerin baskısıyla karşılaşmıştı. Özellikle 1932 yılındaki Molla Mustafa Barzani Hareketi ile 1946 yılında Mahabad Kürt Özerk Cumhuriyeti'nin kurulması, Irak'ın, dış politika davranışlarını da olumsuz yönde etkilemişti.⁴⁶

Irak'ta bulunan bir diğer etnik azınlık ise Türkmenlerdi. Lozan Antlaşması sırasında, Türk heyeti tarafından Irak'ta, 146.960 olarak belirtilen Türkmen nüfusu, 1957 yılında ise Irak hükümeti tarafından 136.800 olarak tespit edilmişti. Daha çok Kerkük, Erbil ve Süleymaniye'de yoğun olarak yaşayan Türkmenler, Musul, Dohuk ve Diyala gibi şehirlerde de bulunmaktaydılar.⁴⁷

⁴⁵ Mim Kemal Öke, *Belgelerle Türk İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu(1918-1926)*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1992, s. 62.

⁴⁶ Turan Silleli, a.g.t., ss. 48-52.

⁴⁷ İlhan Yılmaz, a.g.m., s. 129.

Türkmenlere yönelik baskılar, İngiliz mandaterliği altındaki Irak'ta, Lozan Antlaşması'nın ardından artmaya başlamıştı. 1924 yılındaki "Levi", 1946 yılındaki "Gavurbağı" ve 1959 yılındaki "Kerkük" katliamları, Irak'ın kuzeyinde, Türkmenler aleyhine bir dengenin oluşturulmak istenişinin bir göstergesiydi.⁴⁸ Özellikle 1959 yılında yaşanan "Kerkük Katliamı" sonrası, Türk Kamuoyunda da Irak'taki, Türk soydaşların haklarının korunması gerektiği yönünde, hükümete yönelik baskı uygulanmaya başlanmıştı.

Sonuç olarak Türkiye'nin 1923-1960 arası dönem içerisinde, Irak ile ilişkilerini etkileyen bir çok faktör bulunmaktadır. Ancak, bu faktörlerin oluşması süreci ise temelde, Irak'ın tarihi geçmişinden ve stratejik öneminden kaynaklanmaktaydı. Çünkü Irak'ı, uluslararası alanda önemli kılan unsurların ne olduğunu ortaya koymadan, Türkiye'nin, Irak politikasını açıklamak oldukça güçtür. Dolayısıyla "Irak'ı, uluslararası alanda ve Türkiye için önemli kılan hususlar nelerdir?" sorusunun, Irak'ın jeostratejik önemi ile petrol kaynaklarına sahip olması ile açıklanabileceği kanısındayız.

⁴⁸ *Zafer*, 21 Temmuz 1959.

İKİNCİ BÖLÜM

1918-1922 ARASI DÖNEMDE ULUSLARARASI ALANDA GERÇEKLEŞTİRİLEN ATEŞKES VE BARIŞ ANTLAŞMALARINA GÖRE IRAK TOPRAKLARININ STATÜSÜ

I. MONDROS ATEŞKES ANTLAŞMASINA GÖRE IRAK TOPRAKLARININ STATÜSÜ

1918-1960 arası dönemde, Türkiye-Irak ilişkilerinin anlaşılabilmesi için ilk olarak, Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle gerçekleştirilen barış antlaşmalarına göre Irak topraklarının statüsünün incelenmesi gerekmektedir.

A. Birinci Dünya Savaşı ve Osmanlı İmparatorluğu

28 Temmuz 1914 tarihinde, Avusturya-Macaristan İmparatoru Veliiahtı François Ferdinand'ın, Saraybosna'yı ziyareti sırasında, Gabriel Princip adlı bir Sırp tarafından öldürülmesiyle birlikte ortaya çıkan gelişmeler, Birinci Dünya Savaşı'nı başlatmıştı.⁴⁹ Bu savaşta, 1871 yılında birliğini sağlayan Alman İmparatorluğu ile Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Bulgar Krallığı ve Osmanlı İmparatorluğu İttifak Bloğu'nu; Britanya İmparatorluğu(İngiltere), Fransa Cumhuriyeti, Rus Çarlığı, İtalya Krallığı ile birlikte Amerika Birleşik Devletleri(ABD) ise İtilaf Bloğu'nu* oluşturmuşlardı.⁵⁰

1888 yılında, II. Wilhelm(Friedrich Wilhelm Viktor Albert von Preußen)'in, Alman İmparatorluğu'nun yeni Kayzer'i olması ile Almanların dış politika

⁴⁹ Oral Sander, *Siyasi Tarih: İlk Çağlardan 1918'e*, 3.b., Ankara: İmge Kitapevi, 1994, s. 354.

* İtilaf Bloğu'nda yer alan diğer devletler ise şu şekildeydi: Belçika, Sırp Krallığı, Portekiz, Romanya Krallığı, Yunanistan, Karadağ Krallığı ve Japonya.

⁵⁰ Mustafa Balcıoğlu, "Büyük Hesaplaşma: I. Dünya Savaşı," *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I*, der. Durmuş Yalçın, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2000, s. 71.

davranışlarında da bazı değişmeler olmuştu. Öncelikle, 1871 yılında Alman Birliği'ni sağlayan Otto Van Bismarck'ın, Avrupa kuvvetler dengesinde, Rusya'nın desteğini sağlamaya yönelik politikasından vazgeçen Kayzer, "Doğu Stratejisi(Drang Nach Osten)" doğrultusunda, sömürgecilik yarışında var olmanın hesaplarını yapmaktaydı.⁵¹ Bu durum Avrupa'da, halihazırda Almanya ile rekabet içerisinde olan İngiltere ve Fransa'nın, Ortadoğu ve Uzakdoğu'daki sömürge faaliyetlerinin tehdit edilmesi anlamına gelmekteydi.

28 Temmuz 1914 tarihinde, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, suikast olayından sorumlu tuttuğu Sırp Krallığı'na savaş ilan etmesi üzerine Almanlar, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun; Ruslar ise Sırp Krallığı'nın tarafında savaşa dahil olmuştu. Avrupa'nın batısında ise 3 Aęustos 1914 tarihinde, Fransa'ya savaş ačan Almanya, 4 Aęustos'ta da İngiltere ve savaşa girmemesi yönündeki isteklerini reddeden Belçika'ya savaş ilan etmişti. Bu durumda Almanya, Birinci Dünya Savaşı'nda, birden fazla cephede savaşmak durumunda kalmıştı.

Almanların, "Schlieffen Planı" çerçevesinde ortaya koyduğu iki cepheli savaş stratejisine göre; Ruslar seferberliğini sağlayana kadar, Fransa altı hafta içerisinde mağlup edilecek ve daha sonra doğuda Rusya'ya kuvvetli bir şekilde saldırılacaktı.⁵² Ancak Almanlar, söz konusu altı haftalık zamanın on iki gününü, beklenmedik bir şekilde Belçika'da harcamak zorunda kalmıştı.⁵³ Almanların, Belçika toprakları üzerinden, Fransa'ya saldırısını geciktiren bu durum,

⁵¹ Kemal Melek, *Doğu Sorunu ve Milli Mücadele'nin Dış Politikası*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978, s. 12; Ayrıca, Prof. Dr. Ernst Jackh'a göre Almanya'nın "Drang Nach Osten-Doğuya Doğru" politikası, İsveç, Norveç, Polonya, Avusturya-Macaristan, Sırbistan, Romanya ve Bulgaristan üzerinden, Osmanlı topraklarının ötesine uzanan bir koridor üzerinde olup 3600 kilometre uzunluğundaydı ve Berlin-Bağdat Demiryolu'nu da içermekteydi. Bkz. Waylet ve Jackh, a.g.e., s. 23.

⁵² Sander, *Siyasi Tarih...*, s. 358.

⁵³ A.g.e., 358.

İngiltere'nin, Fransa'ya destek vermesine imkan sağlamış ve Marne Hattı'nda İngiliz-Fransız işbirliği, Almanları yenilgiye uğratmıştı.⁵⁴

Osmanlı İmparatorluğu'nun, İttifak Devletleri safında savaşa girmesi, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile gerçekleşmişti. Bu tarihe kadar Osmanlı yöneticilerinin, ittifak kurulması yönündeki tekliflerini reddeden Alman İmparatorluğu, askeri nedenlerden ziyade, Bağdat Demiryolu Projesi ve İslâm Halifeliği'nin gücünü kullanarak, İngiliz sömürgelerinde bulunan Müslümanların, İngiltere'ye karşı ayaklandırılabilceğini düşünmüş ve Osmanlı İmparatorluğu ile ittifak kurulması fikrine sıcak bakmaya başlamıştı.⁵⁵ Savaşın henüz başlarında Almanların, Marne'da; Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun ise Galiçya'da uğradığı yenilgiler, her iki devletin de Osmanlı İmparatorluğu'na, savaşa girmesi gerektiği yönündeki baskılarını arttırmıştı. Bu doğrultuda Osmanlı İmparatorluğu'nun, Alman Büyükelçisi Hans Freiherr Von Wangenheim, Sadrazam Sait Halim Paşa ile anlaşma yapılması yönünde girişimlerde bulunmuş⁵⁶ ve 2 Ağustos 1914 tarihinde, Osmanlı İmparatorluğu ile Alman İmparatorluğu arasında bir anlaşma gerçekleşmişti. Bu anlaşmaya göre:

- 1) Osmanlı ve Alman İmparatorlukları, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu ile Sırbistan arasındaki savaşta tarafsız kalacaklar,
- 2) Bu savaşa, Rusya'nın ve dolayısıyla Almanların müdahil olması durumunda, Osmanlı İmparatorluğu da savaşa girecek,
- 3) Savaş durumunda Alman askeri heyeti, Osmanlı topraklarında bırakılacak,
- 4) Rusların, Osmanlı topraklarına saldırması durumunda, Alman İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu'na yardım edecekti.⁵⁷

⁵⁴ A.g.e., s. 359.

⁵⁵ Ergün Aybars, *Türkiye Cumhuriyeti'nin Tarihi-I*, Ankara: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1988, ss. 90-91.

⁵⁶ Ahmet Hurşit Tolon, *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Taksim Anlaşmaları ve Sevr'e Giden Yol*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2004, s. 29.

⁵⁷ Aybars, a.g.e., ss. 91-92.

Osmanlı ve Alman İmparatorlukları arasında gerçekleşen bu anlaşmaya rağmen, İttihat ve Terakki liderlerinden Maliye Bakanı Cavid Bey ile Sadrazam Halim Paşa, savaşa erken dahil olma konusunda tedirginlik duymaktaydı.⁵⁸ Nitekim 10 Ağustos 1914 tarihinde, Akdeniz’de, İngiliz filolarından kaçan iki Alman zırhlısının(Goeben/Yavuz ve Breslau/Midilli) Osmanlı topraklarına sığınması,⁵⁹ bu tedirginliği haklı çıkaracak nitelikte bir gelişmeydi. Amiral Souchon komutasındaki bu Alman zırhlıları, Enver Paşa’nın izni doğrultusunda Rus limanlarını bombalayarak, Osmanlı İmparatorluğu’nun savaşa girmesine sebep olmuştu.

B. Gizli Anlaşmalar ve Ortadoğu

Birinci Dünya Savaşı sonrasında gerçekleştirilen barış antlaşmalarına gidilen süreçte, ilk olarak savaş sırasında yapılan gizli antlaşmalara göre Ortadoğu coğrafyasının ve Irak topraklarının statüsünün incelenmesi gerekmektedir.

1. İstanbul Antlaşması(4 Mart-12 Nisan 1915)

Osmanlı İmparatorluğu, 1833 yılında ortaya çıkan Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa İsyanı’nda, Rusya’nın kendisine yardım etmesine karşılık olarak, 8 Temmuz 1833 tarihinde, bu devlete boğazlar konusunda taviz veren Hünkâr İskeleyi Antlaşması’nı imzalamak zorunda kalmıştı. Bu olay, Cebelitarık Boğazı’ndan, Hindistan’a kadarki coğrafyada, emperyal hedefleri olan İngiltere’yi tehdit eden bir durum olmuştu. Zira İngiliz Lordu Viscount Palmerston, Rusya’nın, Hünkâr İskeleyi Antlaşması ile elde ettiği imtiyazların geri alınması için gerekirse savaşa

⁵⁸ Balcıoğlu, “Büyük Hesaplaşma...,” s. 76.

⁵⁹ A.g.m., s. 92.

başvurabileceklerini belirtmişti.⁶⁰ İngiltere'nin, Osmanlı toprak bütünlüğüne verdiği önemi gösteren bu gelişme, 1791 yılında İngiltere Başbakanı William Pitt ile başlayan, Hindistan yolunun güvenliği için Osmanlı topraklarının korunması gerektiği görüşünü destekleyici nitelikteydi.⁶¹ İngiltere, bu tarihten sonra, sıcak denizlere inmek için boğazlara hakim olma amacını güden Rusya'ya karşı, Osmanlı İmparatorluğu'ndan yana tavır almaya başlayacaktır.

19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da, devletler arasında değişen dengeler, Ortadoğu bölgesine de yansımaya başlamıştı. Almanların, birliğini sağlaması yolunda Fransa'yı mağlup edip Rusya'ya yakınlaşmaya çalışması, İngiltere'nin tehdit yönünü, Rusya'dan, Alman İmparatorluğu'na çevirmesine sebep olmuştu. Bu durum üzerine, 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi ile İngiltere, Hünkâr İskelesi Antlaşması ile başlattığı Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikasından vazgeçerek, Ortadoğu bölgesinde nüfuz elde etmek isteyen Almanlara karşı cephe almıştı. Almanya'da ise Kayzer II. Wilhelm'in, sömürge yarışında var olmak istemesi, İngiltere ve Fransa'nın, bu devleti durdurma adına, daha önce karşı çıktıkları Rusya'nın, boğazlara yönelik isteklerine göz yummaları anlamına gelecekti. Nitekim bu olay, 1904 yılında İngiliz-Fransız ve 1907 yılındaki İngiliz-Rus anlaşmaları ile Üç'lü İtilaf temelinin oluşmasına sebebiyet vermişti. Ancak Rusya'nın, Boğazları elde etmek konusunda, İngiltere ve Fransa'ya yönelik bir takım endişeleri bulunmaktaydı. Bu sebepten dolayı Rusya, savaş öncesinde, İngiltere ve Fransa ile yaptığı gizli anlaşmaları kağıt üzerine dökmek istemiş, 2 Mart 1915 tarihinde de Dışişleri Bakanı Serge Sazanof aracılığıyla İngiltere ve Fransa'ya bir nota vermişti. Bu notaya göre Ruslar, "İstanbul ve Boğazlar

⁶⁰ Süleyman Kocabaş, *Hindistan ve Petrol Uğruna Yapılanlar: Türkiye ve İngiltere*, İstanbul: Vatan Yayınları, 1985, s. 34.

⁶¹ A.g.e., s. 19.

sorununun, artık nihaî olarak, Rusya'nın, tarihi isteklerine uygun biçimde çözümlenmesini" istemekteydi.⁶²

Müttefik Devletler, Rus taleplerine tepkisiz kalmamakla birlikte, Almanların saldırgan tutumu karşısında, Rusya'nın konumuna önem vererek, bu istekleri kabul etmek durumunda kalmışlar ve İstanbul Antlaşması imzalamışlardı.⁶³ Böylelikle Rusya, Akdeniz'e ve dolayısıyla Ortadoğu'ya açılan boğazlar üzerinde önemli bir aşama kaydetmiş, fakat hiçbir zaman bu stratejik noktayı elde edememiştir.

2. Sykes-Picot Gizli Antlaşması(16 Mayıs 1916)

Birinci Dünya Savaşı, sonuçları itibariyle oldukça olumsuz etkiler yaratmış olsa da uluslararası alanda eski diplomasinin son örneklerini de içerisinde barındırmaktaydı. Bu durumun en önemli örneklerinden bir tanesi de İngiltere ile Fransa arasında, Ortadoğu topraklarının paylaşımını içeren Sykes-Picot Antlaşması'ydı.

İngiltere, savaşın başlamasından önce ilk olarak, Ortadoğu'daki hedeflerini gerçekleştirebilmek için bu coğrafyada bulunan Osmanlı tebaasındaki Müslümanların, Halifeliğe olan bağlılığını engellemek istemişti. İngilizler, bu yönde iki farklı yol izlemişti:

İlk olarak İngiltere, Arapları, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı kıskırtmak için Mısır'da görevlendirmiş olduğu Yüksek Komiseri Mc Mahon aracılığıyla Ocak 1916'da, Mekke Şerifi Hüseyin ile bir anlaşmaya varmıştı. Bu anlaşma ile

⁶² Tolon, a.g.e., s. 42.

⁶³ A.g.e., ss, 51-52.

Lübnan ve Basra-Bağdat Hattı haricinde, Suriye, Irak ve Arap Yarımadası, Şerif Hüseyin'in yönetimine bırakılacak, bunun karşılığında ise Mekke Şerifi, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı savaş ilan edecekti.⁶⁴

İkinci olarak İngiltere, Birinci Dünya Savaşı sırasında Arap kartını kullanırken, aynı zamanda yakın müttefiki Fransa ile 1916 yılının başlarında, Osmanlı İmparatorluğu topraklarının paylaşılması ve bağımsız bir Arap Devleti'nin kurulması konusunda da görüşmelere başlamıştı. İngiltere adına Müsteşar Mark Sykes, Fransa adına ise Müsteşar François Georges Picot tarafından yürütülen bu görüşmelerin, Rusya'ya verilen bir muhtıra sonucu açıklanması ile tarihe "Sykes-Picot Antlaşması" olarak geçmiştir.⁶⁵

Sykes-Picot Antlaşması, içerik itibariyle devletler arasındaki mektup teatilerinden oluşmaktaydı. İlk defa İngilizler ile Fransızlar arasında başlayan görüşmelerin, Rusya'ya da bir muhtıra şeklinde bildirilmesiyle anlaşmanın maddeleri de açığa çıkmıştı. Zira Rus Dışişleri Bakanı Sazanof, Georges Picot ile buluşmasının ardından, muhtıraya olan cevabını, Petrograd'daki Fransız Büyükelçisi B. Palêoloquê'ye şöyle ifade etmişti:

*"...Fransa ile İngiltere arasında, bir Arap Devleti ya da bir Arap Devletleri Federasyonu kurulması ve Suriye, Kilikya ve Mezopotamya topraklarının paylaşılması konusunda varılacak antlaşmanın tanınmasına ilişkin olarak, Fransız Hükümeti özel temsilcisi Georges Picot ile yapmış olduğum görüşmeler sonucunda, İmparatorluk hükümetinin, aşağıdaki koşullarla, kendisine bildirilen temeller üzerinde varılmış olan anlaşmayı onamağa hazırım..."*⁶⁶

⁶⁴ Arı, *Geçmişten Günümüze...*, s. 132.

⁶⁵ Tolon, a.g.e., s. 63.

⁶⁶ Osman Olcay, *Sevres Antlaşmasına Doğru: Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1980, s. LVII.

Sazanof, bu cevabında, İngiltere ve Fransa arasındaki uzlaşmaya dahil olmak için Rusya'ya da bir takım ödünler verilmesini istemişti. Buna göre Rusya,

- 1) Erzurum, Van, Trabzon ve Bitlis'ten başlayarak, Karadeniz'den, Trabzon'un batısına kadar olan bölgeyi kendisine bağlanmasını istemekte,
- 2) Kürdistan'ın, Van ve Bitlis'in güneyinde Muş, Sert, Dicle'nin akım yolu Ceziretü'l İbn-i Ömer, Amadiya'ya egemen dağların tepeler çizgisi ile Mergavar arasındaki bölümün Rusya'ya verilmesi karşılığında, Rusya, Aladağ, Kayseri, Akdağ, Yıldız Dağı, Zara, Eğin, ve Harput arasında kalan toprakların mülkiyetinin Fransa'nın olmasını kabul etmekteydi.⁶⁷

Rusya, isteklerini belirttikten sonra, Fransa ve İngiltere, durumu görüşmüşler ve aralarında uzlaşmaya varmışlardı. Bu konuda özellikle İngiliz görüşlerini yansıtan, İngiltere Dışişleri Bakanı'nı Sir Edward Grey'in, Fransa'nın, Londra Büyükelçisi Paul Cambon'a göndermiş olduğu 16 Mayıs 1916 tarihli mektupta, Sir Grey: "*Son zamanlarda Fransa ile Rusya arasındaki görüşmelerin içeriğinin kendileri için de uygun olduğunu*" belirtmiş ve Sykes-Picot antlaşmasının temelini oluşturan nüfuz bölgelerini de belirlemiştir.⁶⁸ Buna göre; Suriye ve Mezopotamya topraklarında bir Arap Devleti kurulması kararlaştırılmakla birlikte, Bağdat, Basra, Hayfa ve Akka limanları İngiltere'ye; İsrail toprakları dışında, Maşrik bölgesinden itibaren Mersin, Maraş, Suriye, Musul ve Rus nüfuz alanlarına kadarki bölgeler Fransa'ya bırakılmış; Konya, Aydın, İzmir, Antalya ve çevresi ise Saint Jean de Maurienne Antlaşması(19-21 Nisan 1917) ile İtalya'ya verilmişti.⁶⁹

⁶⁷ A.g.e., s. LVII.

⁶⁸ Paul C. Helmreich, *Sevr Entrikaları: Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Antlaşmalar ve Türkiye'nin Taksimi*, çev. Şerif Erol, İstanbul: Sabah Yayınları, 1996, ss. 256-257; Ayrıca Sykes-Picot Antlaşması'na göre nüfuz dağılımını gösteren harita için bkz. Ek-5.

⁶⁹ Tolon, a.g.e., s. 82.

Sykes-Picot Antlaşması'nda önemli olan bir diğer husus ise Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra İngilizlerin, Irak'taki temel politikasından biri olan Musul bölgesini, Fransız nüfuzuna bırakmasıydı. İngiltere böylelikle, Fransa'nın, Rusya ile arasında bir tampon vazifesi görmesini istemekteydi. Ancak İngiltere, 1917 yılında, Rusya'da meydana gelen Bolşevik İhtilâli'nin ardından, Musul Vilâyeti için isteklerini yeniden gündeme getirmeye başlayacaktır.

Sonuç olarak Sykes-Picot Antlaşması, genel itibariyle Anadolu ve Ortadoğu'nun, Osmanlı toprakları içerisinde kalan kısmının gelecekteki statüsünü belirlemiş, savaş sonrası dönemdeki yapılan konferanslarda, taraf devletlerin savlarını dayandırdığı temel antlaşmalardan birisi olmuştur.

4. Balfour Deklarasyonu (2 Kasım 1917)

İngiltere, daha önce yapılan Sykes-Picot ve McMahon-Şerif Hüseyin Antlaşmaları ile Filistin toprakları üzerinde mandater olma hakkını elde etmişti. Zira İngiltere, Filistin topraklarını, Akdeniz'den, Basra'ya uzanan koridorda, stratejik bir bölge olarak görmekteydi.

2 Kasım 1917 tarihinde, İngiliz Dışişleri Bakanı Arthur James Balfour, siyonist önderlerden Dr. Chaim Weizmann ve Lord L. W. Rothschild'a, Yahudilere bir yurt kurulmasını içeren bir deklarasyon yayınlamıştı.⁷⁰ Bu deklarasyonla Balfour, Filistin topraklarında, Yahudilere bir yurt verilmesini destekleyeceklerini ifade etmişti.

⁷⁰ Mustafa Albayrak, "Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları(1920-1960)," *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 2(Elazığ 2005), s. 3; Ayrıca Bkz. Ek-1.

Birinci Dünya Savaşı sırasında yayımlanan Balfour Deklarasyonu ile birlikte, Müttefik Devletler arasında, Ortadoğu'nun taksimi de kağıt üzerinde gerçekleştirilmişti. Nitekim, savaş sonrasında imzalanan ateşkes ve barış anlaşmaları, yukarıda belirtilen gizli antlaşmaların uygulanmasını sağlamaya yönelik girişimlerden başka bir şey ifade etmemekteydi.

C. Birinci Dünya Savaşı Sırasında Irak'taki Türk-İngiliz-Alman Rekabeti

Coğrafi Keşifler ile birlikte, emperyalist politikalara yönelen Avrupalı devletler açısından, Uzakdoğu sömürgelerine ulaşmanın en kısa yol, Ortadoğu bölgesinde bulunan Süveyş Kanalı(Mısır)-Basra Körfezi(Irak) hattı idi. Bu hat aynı zamanda, Avrupa kıtasını, Akdeniz üzerinden, Kızıldeniz yoluyla Basra Körfezi'ne, oradan da Hindistan ve Çin'e bağlayan en kısa güzergahı oluşturmaktadır.

Avrupa'nın emperyalist devletleri arasında yer alan ve önemli bir deniz gücüne sahip olan İngiltere, geleneksel sömürge politikası doğrultusunda, Cebelitarık Boğazı'ndan, Çin'e kadarki Kuzey Afrika, Arap Yarımadası, Mezopotamya ve İran topraklarında, güvenliğini sağlayabilecek bir strateji izlemeye çalışmıştı.⁷¹ Öyle ki İngiltere, bu hattın güvenliği için ilk olarak, 1798'de Seylan Adası'nı Hollanda'dan, 1810 yılında St. Helen Adası'nı Fransa'dan, 1813 yılında Cebelitarık Boğazı'nı "Trait De D'utreit Anlaşması" ile İspanya'dan almış ve son olarak 1815 Viyana Barışı ile Ümit Burnu'nun kontrolünü ele geçirmişti.⁷² 1875 yılında ise Süveyş Kanalı üzerinde imtiyazlar eden İngiltere, 1878 Osmanlı-

⁷¹ Waylet ve Jackh, a.g.e., s. 19.

⁷² Kocabaş, a.g.e., s. 84.

Rus Savaşı ile Kıbrıs'a, 1882 yılında Mısır'a yerleşmiş ve Birinci Dünya Savaşı sırasında da Mezopotamya bölgesini tamamen işgal etmişti.

İngiltere'nin, Mısır-Basra hattına verdiği önem, henüz 19. yüzyılın ilk çeyreğinde, bir İngiliz Subayı olan Francis R. Chesney'nin, "Akdeniz'den, Basra'ya demiryolu döşenmesi" fikriyle başlamıştı.⁷³ Chesney, Londra Hükümeti'nin de desteklediği bu projenin gerçekleştirilmesine yönelik girişimlerinde ilk olarak, Osmanlı Padişah'ı I. Abdülmecit'ten, Akdeniz'den, Basra limanına uzanan bir demiryolu inşası imtiyazı elde etmişti. Ancak daha sonra bu proje, maddi zorluklar nedeniyle rafa kaldırılmıştı.⁷⁴

19. yüzyılda, Avrupa kuvvetler dengesinden güçlenerek çıkan Alman İmparatorluğu'nun ise sömürge yarışına geç katılmış olmasına rağmen, Osmanlı İmparatorluğu ile Bağdat Demiryolu'nun inşası konusunda anlaşması, İngiltere'nin, Ortadoğu'daki nüfuz alanlarını tehdit etmeye başlamıştı. Zira Bağdat Demiryolu'nun inşası ile Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'nun halifelik gücünü de kullanarak, Ortadoğu'daki, İngiliz nüfuzuna karşı mücadele etmek istemekteydi.⁷⁵ Almanların bu politikasına karşı İngiltere'nin, 1913 yılına kadar projeyi engellemeye yönelik girişimleri sonuçsuz kalmış ve bu tarihten sonra İngilizler, daha çok uzlaşma yolunu aramaya başlamıştı. Söz konusu gelişmeler üzerine 15 Haziran 1914 tarihinde, İngiltere ile Alman İmparatorluğu arasında bir

⁷³ Mustafa Albayrak, "Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi ve Bağdat Demiryolu'nun Yapımı," *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, Sayı: 6, 1995, s. 8.

⁷⁴ A.g.m., ss., 8-9.

⁷⁵ 1907 yılında İngiliz Hükümeti, "Bağdat Demiryolu Projesi"nin tamamlanmasından duyduğu endişelerini, Rus ve Fransız makamlarına göndermiş olduğu yazıda, şu şekilde bildirmekteydi: "İngiliz Hükümeti, İran Körfezi'ndeki statükonun değişmesine asla izin vermeyecektir; eğer demiryolu tamamlanırsa bu Hindistan'a giden en kestirme yol olacaktır ve bu noktada İngiltere'nin menfaatleri o kadar aşikardır ki bunu izah etmeye bile gerek yoktur; siyasi mülahazaların dışında Mezopotamya deltasında İngiltere'nin özel ekonomik pozisyonu vardır; İngiltere eğer demiryolu inşasında iştirak edecekse Bağdat-Basra hattının kontrolü kendisine verilmelidir. Aksi halde demiryolu hattının inşasını engellemek için elinden geleni yapacaktır." Metin için bkz. Bilgin, a.g.e., s. 215.

anlaşma imzalanmış, fakat Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması sebebiyle yürürlüğe girememiştir.⁷⁶ Bu anlaşma ile İngiltere, Basra Körfezi'ndeki haklarını korumak karşılığında, demiryolu projesini engelleyici hareketlerden vazgeçmeyi taahhüt etmekteydi.⁷⁷

Ortadoğu coğrafyasında, Osmanlı-Alman-İngiliz rekabetini şekillendiren bir diğer husus ise “petrol” meselesiydi. 19. Yüzyıl'ın son çeyreğinde petrol, uluslararası alanda önem kazanmasıyla birlikte, devletlerarası ilişkilerde de belirleyici bir rol oynamaya başlamıştı. Özellikle Osmanlı-Alman ilişkilerinin yakınlaşmasına karşılık İngiltere, Bağdat Demiryolu projesine olan tavrındaki gibi petrol meselesinde de uzlaşma yolunu tercih ederek imtiyaz elde etmeye çalışmıştı. Sonuçta, Irak petrolünün paylaşılması konusunda, 19 Mart 1914 tarihinde “Foreign Office Antlaşması” imzalanmıştı. Alman ve İngiliz Hükümetleri arasında gerçekleşen ve Osmanlı temsilcisinin de imzaladığı bu anlaşmaya göre Mezopotamya petrol hisselerinin, %50'si D'Arcy(Anglo Perisan) Grubu'na, % 25'i Anglo Saxon Petrol Şirketi'ne, % 25'i de Deutsche Bank'a ait olacaktı.⁷⁸ Ayrıca D'Arcy Grubu ile Deutsche Bank, paylarından % 5'lik gibi bir oranı da Ermeni asıllı ve Osmanlı vatandaşı bir iş adamı olan K. Sarkis Gülbenkyan'a vermektedir. Böylelikle Almanlar, Irak petrolünün, dörtte birine sahip olmayı başarmıştı.

Birinci Dünya Savaşı'nda, Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasında, Irak Cephesi üzerindeki mücadele, İngiltere'nin gerek ticaret yollarının güvenliğine gerek petrol alanlarının ele geçirilmesine gerekse Irak-İran hattı

⁷⁶ Ömer Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz İlişkileri(1919-1926)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1978, s. 31.

⁷⁷ Mustafa Albayrak, *Milli Mücadele Döneminde Batı Anadolu Kongreleri(17 Mart 1919-2 Ağustos 1920)*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1998, s. 37.

⁷⁸ Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz...*, s. 32.

üzerinden Rusya'ya destek sağlamasına yönelik isteklerinden kaynaklanmaktaydı. Öncelikle belirtmek gerekir ki İngiltere'nin, Irak coğrafyasında nüfuz kurmaya yönelik çabaları, henüz 17. yüzyılda başlamıştı. Coğrafi Keşiflerle birlikte, özellikle Uzakdoğu'da, Portekiz ile rekabet içerisinde olan İngiltere, İran Şahı ile anlaşarak bölgede güvenliğini garanti altına almış, Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde de seyrüsefer imtiyazı elde etmişti.⁷⁹ Bu rekabetin, Birinci Dünya Savaşı'na yansımaları ise İngilizlerin, Basra'ya asker çıkarması ile ortaya çıkmıştı. İngiltere, savaş sırasında Bağdat ve Musul'a ulaşabilmek için öncelikle, Basra ve Kut'ül-Amare bölgelerini ele geçirmek istemekteydi. Bu gelişmeler ışığında İngiltere, ilk olarak Hindistan'dan getirdiği birlikler ile birlikte, 22 Haziran 1914 tarihinde Basra'yı, 9 Aralık'ta ise Kurma ve Mezra'yı ele geçirmiş, aynı zamanda 5 Kasım 1914 tarihinde de Kuveyt'i bağımsız bir devlet olarak tanımıştı.⁸⁰ Ayrıca İngiltere, Basra'yı ele geçirdikten sonra Bağdat'a, 160 km'lik mesafede bulunan Kut'ül Amare'ye yönelmiş, bölgede bulunan Süleyman Askeri Bey komutasındaki Türk kuvvetlerini mağlup ederek, 29 Eylül 1915 tarihinde de şehri işgal etmişti.⁸¹

Osmanlı İmparatorluğu'nun, Hicaz ve Kanal cephelerinden sonra, Ortadoğu bölgesinde açtığı bir diğer cephe olan Irak cephesindeki savaş, bu gelişmelerle birlikte başlamıştı. Bölgede, Süleyman Askeri Bey'in, başarısızlığı sonrası intihar etmesi üzerine, yerine Alman General Colmar Von Der Goltz Paşa getirilmiş ve onun emrine de Nurettin Paşa atanmıştı. Bu durum karşısında, yeniden toparlanan Türk birlikleri, Selman-ı Pak'ta, İngilizleri yenilgiye uğratarak 7 Aralık 1915'de Kut'ül-Amare'yi yeniden ele geçirmişti. 28 Nisan 1916 tarihine

⁷⁹ Gürel, a.g.e., s. 57.

⁸⁰ Şevket Koçsoy, *Irak Türkleri ve Türk-İrak İlişkileri(1932-1963)*, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1991, s. 2.

⁸¹ Aydın, a.g.e., ss. 7-8.

gelindiğinde ise şehre sığınan General Townhsend komutasındaki İngiliz birlikleri, Halil(Kut) Paşa tarafından esir alınmıştı.⁸²

Türk kuvvetlerinin, Irak Cephesi'ndeki bu başarısına rağmen, İran hattında, Ruslar karşısında alınan yenilgi, Irak'taki dengelerin de bozulmasına sebep olmuştu. Bu doğrultuda, Irak'ta bulunan Türk birliklerinin, yardım amacıyla İran'a gönderilmesini fırsat bilen İngilizler, 14 Aralık 1916 tarihinde yeniden saldırıya geçmiş ve 17 Mart 1917'de de 400 yıldır Türk hakimiyeti altında bulunan Bağdat'ı işgal etmişti.⁸³ Böylelikle Irak, Musul dışında tamamen İngiliz kontrolü altına girmişti.

D. Mondros Ateşkes Antlaşması(30 Ekim 1918)

Birinci Dünya Savaşı'nın son yıllarında, İttifak Devletleri'nden ateşkes istekleri de gelmeye başlamış ve sırasıyla 29 Eylül 1918 Selanik Ateşkesi ile Bulgaristan, 30 Ekim 1918 Mondros Ateşkesi ile Osmanlı İmparatorluğu, 3 Kasım 1918 Villa Giusti Ateşkesi ile Avusturya, 11 Kasım 1918 Belgrad Ateşkesi ile aynı yıl Avusturya İmparatorluğundan ayrılarak bağımsızlığını ilan eden Macaristan ve son olarak, 11 Kasım 1918 Rethondes Ateşkesi ile Almanya, İtilaf Devletleri ile ateşkes anlaşmalarını imzalamışlardı.⁸⁴

Birinci Dünya Savaşı'nda, savaştığı bir çok cephede başarısız olan İttihat ve Terakki yöneticileri açısından, Bulgaristan'ın, 15 Eylül 1918 tarihinde Makedonya cephesinde mağlup olmasının ardından, ateşkes ilan edilmesi, en iyi seçenek olarak

⁸² A.g.e., s. 8.

⁸³ A.g.e., s. 11.

⁸⁴ Ateşkes antlaşmalarının detayları için bkz. Ali Türkgeldi, *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*, Ankara: Güney Matbaacılık, 1948.

görülmekteydi.⁸⁵ Osmanlı İmparatorluğu'nun, ateşkes teklifleri konusunda izleyeceği ilk yol, savaş sırasında aktif olan hükümetin yerine, yeni bir hükümet kurma yoluna gitmekti.⁸⁶ Bu yönde, Talat Paşa Hükümeti'nin istifasının, Padişah VI. Mehmet(Vahdettin) tarafından kabul edilmesiyle Ocak 1919'da, hükümeti kurma yetkisi Tefvik Paşa'ya verilmişti. Ancak Tefvik Paşa'nın da güvenoyu alamaması üzerine, yeni hükümeti İzzet Paşa kurmuş ve kısa zamanda ateşkes girişimlerine başlamıştı. İttihat ve Terakki yönetiminden Rauf ve Refet Beylerin de katıldığı kabineye, bu sıralarda Suriye'de bulunan Mustafa Kemal Paşa'nın da Harbiye Nazırlığı(Dışişleri Bakanlığı)'na, kendisinin alınmasına yönelik ricası, İzzet Paşa'nın, bu makamı kendisine bağlayacağını belirtmesi ile reddedilmişti.⁸⁷

Ateşkes konusundaki ilk teklifler, Osmanlı Hükümeti'nin girişimlerinden önce, bir İngiliz komutan tarafından gelmişti. Daha önce Thomas Edward Lawrence(Arabistanlı Lawrence)'ın yanında bulunan fakat Filistin'de esir düşmüş olan Albay S. F. Newcombe, Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasında arabulucu olmak istemişti.⁸⁸ Ancak İzzet Paşa Hükümeti, ateşkes girişimlerinin başarıya ulaşabilmesi için görüşmelerin daha yüksek rütbeli bir subay tarafından yürütülmesi gerektiği kararına varmış ve bu teklifi geri çevirmişti.⁸⁹ Bunun üzerine Osmanlı İmparatorluğu, İtilaf Devletleri nezdindeki ilk tekliflerini, Fransa'nın eski Şam konsolosu Marcel Savoie aracılığıyla Fransız Mareşal Francet D'Esperey'e, Haham Baş Naum Efendi aracılığıyla da Amerika Birleşik Devletleri'ne iletmiş, ancak bir sonuç alamamıştı.⁹⁰

⁸⁵ Albayrak, *Milli Mücadele...*, s. 15.

⁸⁶ Lord Kinross, *Atatürk: Bir Millet'in Yeniden Doğuşu*, 11.b., çev. Necdet Sander, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1990, s. 159.

⁸⁷ A.g.e., s. 159.

⁸⁸ A.g.e., s. 160.

⁸⁹ A.g.e., s. 161.

⁹⁰ Aydın, a.g.e., s. 12.

Bu sıralarda, Irak'taki Selmân-ı Pak Savaşı'nda, Türklere yenilerek Büyüka'da esirlik günlerini geçiren İngiliz General Townshend, İzzet Paşa Hükümeti'ne, İngiltere ile Ateşkesi görüşmelerini başlatabileceğini bildirmişti. Ayrıca General Townshend bu teklifi yaparken, daha önce hazırlamış olduğu ateşkes koşullarını içeren birkaç öneri maddesini de İstanbul Hükümeti'ne sunmuştu. General Townshend'in, İzzet Paşa'ya, Müttefik Devletlere verilmesini önerdiği maddeler, şunlardan oluşmaktaydı:

“Osmanlı Hükümeti,

- 1) İngiltere ile dost olmak arzusunda olup İngiliz himayesini istemektedir,
- 2) Padişah'ın egemenliği altında Irak, Suriye ve Kafkasya'nın özgür olmalarını istemektedir,
- 3) İtilaf Devletleri'nin, Suriye ve Irak'ı boşaltmasını istemektedir.”⁹¹

General Townshend, Osmanlı Hükümeti'nden de gerekli izni alarak, yukarıda belirtilen ateşkes tekliflerini görüşmek üzere, İngiltere'nin Akdeniz filosu komutanı Amiral Calthorpe ile bir araya gelmişti. Amiral Calthorpe, Osmanlı Hükümetince onaylanan bu maddeleri reddetmiş, ancak ateşkes tekliflerini ise kabul etmişti.⁹²

İngilizler, Osmanlı İmparatorluğu'nun ateşkes isteklerini derhal kabul etmekle birlikte, bu anlaşmanın sadece kendileriyle yapılmasını istemekteydiler. İngilizlerin buradaki asıl amacı, Fransa'yı ateşkes koşullarına dahil etmeyerek avantaj sağlamaya çalışmaktı. Zira İngiltere ile Fransa arasındaki bu rekabet, daha önce imzalanan Sykes-Picot Antlaşması'nda da gündeme gelmişti. Antlaşmada, mavi çizgilerle belirtilen Fransız nüfuz alanlarına, Fransa'nın, Filistin'i de dahil etmek istemesine, İngiltere karşı çıkmıştı. Çünkü İngiltere,

⁹¹ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele: Mutlakiyete Dönüş(1918-1919)*, Cilt: 1, İstanbul: Cem Yayınevi, 1992, s. 54.

⁹² Türkgeldi, a.g.e., s. 35.

Filistin topraklarını, Irak'ı, Akdeniz'e bağlayan bir kapı ve Süveyş Kanalı'na yakınlığı sebebiyle stratejik öneme sahip bir bölge olarak görmekteydi.⁹³

İngiltere, Fransa'nın ateşkes görüşmelerine katılmaması yönündeki çabaları doğrultusunda, Amiral Calthorpe'dan, Akdeniz'de bulunan Fransız meslektaşı Amiral Amet'i saf dışı bırakmasını istemekteydi.⁹⁴ İngilizlerin, Fransızlar'a yönelik bu tutumu, Almanya ile İtilaf Devletleri arasında imzalanan Versay Barış Konferansı ile belirlediği Ortadoğu stratejisinde de devam etmişti.⁹⁵

İngiltere'nin, Osmanlı İmparatorluğu'nun ateşkes tekliflerini kabul etmesiyle birlikte, İstanbul Hükümeti delegeleri* de 26 Ekim 1918 tarihinde, ateşkes koşullarını görüşmek üzere, Limni Adası'ndaki, Mondros Limanı'nda bulunan, Agamemnon zırhlısına intikal etmişlerdi. İstanbul Hükümeti, Türk heyetine, İstanbul'dan ayrılmadan önce, Dışişleri Bakanlığı ve Genelkurmay tarafından hazırlanan ve Müttefik Devletlere sunulmasını istediği, sekiz maddelik bir talimat vermişti.⁹⁶

27 Ekim-30 Ekim 1918 tarihleri arasında yapılmış muhabere neticesinde, 30 Ekim 1918'de Amiral Calthorpe ile Rauf Bey tarafından Mondros Ateşkes Anlaşması imzalanmıştı.⁹⁷ Ateşkes maddeleri üzerinde gerek İngilizlerin bir oldu bittiye getirerek Türk tarafına kabul ettirme çabası içerisinde olması gerekse

⁹³ Kocabaş, a.g.e., ss. 195-196.

⁹⁴ Helmreich, a.g.e., s. 1.

⁹⁵ Melek, a.g.e., s. 93; Ayrıca İngiltere Başbakanı Lloyd George'un Ortadoğu politikası şu hususlar üzerinde yoğunlaşmaktaydı: 1) Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması, 2) Halifeliğin nüfuzunun azaltılması, 3) Mısır ve Hindistan yolunun güvenliğinin sağlanması, 4) Doğu Akdeniz'de kuvvetli olunması, 5) Irak petrolünün ele geçirilmesi, 6) İstanbul ve Çanakkale Boğazları'nın ele geçirilmesi. Bkz. Sebahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, Cilt: 2, İstanbul: Kastaş Yayınları, 1987, s. 149.

* Osmanlı Hükümeti'ni ateşkes görüşmelerinde, Bahriye Nazırı Rauf Bey, Dışişleri Müsteşarı Reşat Hikmet Bey ve Yarbay Sadullah Bey temsil etmiştir.

⁹⁶ Osmanlı Hükümeti'nden, Türk delegelerine verilen talimatlar için bkz. Türkgeldi, a.g.e., ss. 32-33.

⁹⁷ A.g.e., s. 63.

Osmanlı delegelerinin sunduğu şartların, İngilizlerce reddedilmesiyle antlaşma, Osmanlı İmparatorluğu açısından oldukça ağır hükümleri de beraberinde getirmişti.

Ateşkes maddelerine bakıldığında, özellikle boğazların İtilaf Devletleri işgaline bırakan 1., 2. ve 3. maddeler; Türk ordusunun terhisini isteyen 5. madde; İtilaf Devletleri'ne güvenliklerini tehdit edici bir durumda, stratejik bir bölgeyi işgaline hak tanıyan 7. madde;⁹⁸ Toros Tünelleri'nin işgalini isteyen 10. madde; İran ve Kafkasya'daki Türk birliklerinin tahliyesini isteyen 11. madde; Osmanlı iletişim kanallarının kontrolünü İtilaf Devletleri'ne bırakan 12. madde; Hicaz, Yemen, Asur, Suriye ve Mezopotamya'daki Türk garnizonlarının, kayıtsız şartsız teslimini içeren 16. madde ile 6 vilayette(Vilayet-i Sitte: Erzurum, Van, Harput, Diyarbakır, Sivas, Bitlis) herhangi bir karışıklık çıkması durumunda, İtilaf Devletleri'ne işgal hakkı tanıyan 24. madde, Osmanlı İmparatorluğu açısından, oldukça ağır hükümler taşımaktaydı.⁹⁹

Osmanlı İmparatorluğu, ateşkes antlaşmasını imzalaması ile ağır yükümlülükler altına girmiş olmasına rağmen, Osmanlı yöneticileri, halkı endişeye sevketmemek için kamuoyuna yönelik iyimser açıklamalarda bulunmuşlardı. Osmanlı Padişahı Vahdettin, şartların çok ağır olmasına rağmen, ateşkesin kabul edilmesinin “memleketin bekâsı” için uygun olacağı görüşünde iken, Bahriye Nazırı Rauf Bey, İstanbul'a döndükten sonra yapmış olduğu açıklamada şu ifadeleri kullanmıştı:

⁹⁸ Müttefik Kuvvetler, Mondros Ateşkes Antlaşması'nın 7. maddesine dayanarak Osmanlı topraklarını işgal etmişlerdi. Buna göre: İngiltere, Musul, Batum, Kars, Birecik, Antep'i; Fransa, Suriye, Kilikya, Dört Yol, Mersin, Adana'yı; İtalya ise Antalya, Kuşadası, Bodrum ve Marmaris'i denetimleri altına almışlardı. Bkz. Levent Ürer, *Mondros'tan Mudanya Mütarekesine Türk Dış Politikası*, İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 2005, ss. 24-25.

⁹⁹ Türkgeldi, a.g.e., 63.

“Mütarekeyi imzaya giderken bugünkü gibi sevinçli döneceğimi tahmin etmiyordum. İngilizler, çok açık kalpli ve samimi hareket ettiler. Bu mütareke ile devletimizin istiklâli, saltanatımızın hukuku tümüyle kurtarılmıştır. Bu mütareke, galip ile mağlup arasında yapılmış bir mütareke değil; savaş halinden çıkmak isteyen denk iki devletin aralarındaki düşmanlığı durdurmaları durumu gibi bir şeydir.”¹⁰⁰

İzzet Paşa ise antlaşma maddelerini, İmparatorluk için oldukça “ağır ve elem verici” olarak yorumlamıştı.¹⁰¹

Mondros Ateşkesi, içeriği itibariyle bir önceki bölümde belirtilen İstanbul Hükümeti’nin, delegelerine sunduğu talimatlardan oldukça uzak olmakla birlikte, Birinci Dünya Savaşı sırasında imzalanan gizli antlaşmaların, resmîyet kazanmasından başka bir şey değildi.

Mondros Ateşkesine Göre Irak Topraklarının Statüsü

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros Ateşkes Antlaşması,¹⁰² Osmanlı İmparatorluğu’nun, Ortadoğu coğrafyasındaki topraklarının statüsü açısından da hükümler içermektedir. 25 maddeden oluşan antlaşmanın, Irak açısından önemli olan bölümleri şu şekildeydi:

Ateşkesin 5. maddesi ile; *“Sınır güvenliğine ve iç asayişe ayrılmış kuvvetler dışında(bu kuvvetlerin sayısı İtilaf Devletlerince belirlenecek) Türk ordusu, kayıtsız şartsız teslim olacaktı”,*

Ateşkesin 7. maddesi ile; *“İtilaf Devletleri, güvenliklerini tehdit edici herhangi bir durumda stratejik yerleri işgal etme hakkı olacaktı.”,*

¹⁰⁰ Aybars, a.g.e, s. 153.

¹⁰¹ Türkgeldi, a.g.e., s. 62.

¹⁰² Mondros Ateşkes Antlaşması’nın Tam Metni içi bkz. Ek-2.

Ateşkesin 16. maddesi ile; *“Hicaz, Yemen, Suriye, Asir ve Mezopotamya’daki Osmanlı garnizonları, en yakın İtilaf Devletleri’ne teslim olacak, 5. madde ile birlikte Osmanlı kuvvetleri, Kilikya’dan geri çekilecekti”*,

Ateşkesin 25. maddesi ile: *“Osmanlı İmparatorluğu ile İtilaf Devletleri arasındaki savaş son bulacaktı.”*¹⁰³

İngilizlerin, Irak coğrafyasına verdikleri önem ile ateşkesin 7. maddesinin esnekliğiyle belirli paralellikler göstermekteydi. Öyle ki İngiltere’nin, Irak’taki ilk amacı, bölgede 16. madde doğrultusunda Mezopotamya topraklarının Osmanlı birliklerinden arındırılması ve 7. madde ile daha önce gizli antlaşmalar neticesinde kendilerine bırakılan yerlerin işgal edilmesiydi.

Ateşkesin imzalanması sırasında, savaşın halen devam ettiği Irak’ın sınırları; Asi Nehri’nden itibaren başlayıp Hatay ve Katmar’ın güneyinden itibaren, doğuya doğru Cerablus Köprüsü’nün güneyinden, Fırat’ı geçerek, Süleymaniye ve Musul’u içerisine alan ve İran’a kadar uzanan bir hattı içerisine almaktaydı.¹⁰⁴ Bölgede bulunan 6. Ordu Komutanı Ali İhsan(Sabis) Paşa ise birliklerini, Musul ve Kerkük’ü içerisine alan hatta, İngilizlerin olası bir saldırısına karşı hazır tutmaktaydı. 31 Ekim 1918 tarihinde, Sadrazam İzzet Paşa’nın, ateşkesin sağlandığını bildiren telgrafi sonrasında, askeri hazırlıklar da sonlandırılmıştı.¹⁰⁵ Ali İhsan Paşa, İzzet Paşa’dan aldığı bu direktif doğrultusunda, aynı gün Irak’taki, İngiliz birlikleri komutanı General Marshall’a da ateşkesin sağlandığını bildirmişti.¹⁰⁶

¹⁰³ Türkgeldi, a.g.e., ss. 69-73.

¹⁰⁴ A.g.e., s. 103.

¹⁰⁵ Ali İhsan Sabis, *Harp Hatıralarım: Birinci Dünya Harbi*, Cilt: IV., İstanbul: Nehir Yayınları, 1991, s. 315.

¹⁰⁶ A.g.e., s. 316.

Bu gelişmeler sırasında, olası saldırılara karşı Irak'ta bulunan Türk birliklerinden oluşan Dicle grubu, İngilizler tarafından esir alınmıştı. İngiliz General Cassel de artık Türk kuvvetlerinin kendisine karşı koyamayacağı düşüncesiyle Musul'a doğru ilerlemeye başlamıştı. Irak'ta, bir oldu bittiyle Musul'u ele geçirmeye çalışan İngilizlerin faaliyetleri, aslında Amiral Chaltrope tarafından da bizatihi desteklenmekteydi. Zira ateşkes hükümlerine göre boğazların kontrolünün, Osmanlı İmparatorluğu elinden çıkmış olacağından dolayı İngiltere, İstanbul Hükümeti'nin, Musul konusunda yapacak bir şeyi olmadığını anlamıştı.¹⁰⁷

Musul'a doğru ilerlemeye başlayan İngilizlere karşı, Türk birliklerinin direnişleri devam ederken, 6 Kasım 1918 tarihinde, ateşkes maddelerinin muhaberesi için bir araya gelen Ali İhsan Paşa ile General Marshall, metinler konusunda mutabık kalmışlardı.¹⁰⁸ Ancak Ali İhsan Paşa, hatıratlarında, ateşkes maddeleri görüşülürken General Marshall'ın, sürekli olarak 7. ve 16. maddeler üzerinde durduğunu ve Musul'un işgali için bahaneler aramaya başladığından bahsetmekteydi.¹⁰⁹ İngilizler, bu görüşmelerde ilk olarak, 16. madde ile Türk askerlerinin terhisini, 5. madde ile askeri teçhizatın bırakılması istemiş ve son olarak 7. madde ile Musul'un işgal edileceğini, Ali İhsan Paşa'ya bildirmişlerdi. General Marshall, Ali İhsan Paşa'ya gönderdiği bu telgrafta, şu hususlar üzerinde durmaktaydı:

“Mütarekenin 25 Maddesine göre savaş duracaktı. Bunu orduma bildirdim. Mütarekenin 7. maddesine göre gerekli bulduğum stratejik noktaları işgale hakkım vardır... Buna dayanarak askerlerime, Musul'u işgal etme emrini verdim. Askerlerinizin çekilecekleri sırada, şehirde

¹⁰⁷ Yusuf Hikmet Bayur, *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti*, 2.b., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995, s. 25.

¹⁰⁸ Sabis, a.g.e., s. 317.

¹⁰⁹ A.g.e., ss. 317 -318.

düzen ve kanunu korumak için bu işgal etme zaruridir. Birliklerimin hareketlerini kolaylaştırmak için gerekli kolaylıkları göstereceğinizi ümit ediyorum. Zira, kan akmasını istemiyorum....”¹¹⁰

General Marshall’ın, oldukça ağır isteklerde bulunduğu bu telgraf, 6. Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa tarafından reddedilmişti. Türk tarafının, Irak’tan çekilmek konusunda direnmesi üzerine İngilizlerin bölge sorumlusu Maxwell, Londra Hükümeti’ne bir telgraf çekerek, Ali İhsan Paşa’nın zorluklar çıkardığını, dolayısıyla uyarılmasını istemişti.¹¹¹ Bu duruma rağmen Ali İhsan Paşa, ateşkes maddelerinin, İngilizlere işgal hakkı tanımadığını belirtmiş ve şehir halkının huzurunun korunması gerektiğine yönelik tavır almıştı. General Marshall ise tutumunu daha da sertleştirerek *“15 Kasım’da öğle vaktine kadar Musul, Osmanlı birlikleri tarafından boşaltılmazsa dökülecek kanın hesabını Ali İhsan Paşa ödeyecektir”¹¹²* sözleriyle, Ali İhsan Paşa’yı tehdit etmeye başlamıştı.

İngilizler, kuvvet kullanımı yolu ile Musul şehrine giremeyeceğini anlayınca, bölgede bulunan Ermeni halkın, Musul’u terk ettiğini iddia ederek, 7. madde doğrultusunda işgali gerçekleştireceğini bildirmişlerdi. Bu durum üzerine Ali İhsan Paşa, İstanbul Hükümeti’nin de baskısıyla birliklerini, Nusaybin’e çekmek durumunda kalmıştı.¹¹³ 8 Kasım 1918 tarihinde Musul’un, İngilizlere bırakılması ile birlikte General Marshall, şehrin Mezopotamya toprakları içerisinde olduğunu Türk tarafına kabul ettirmişti.¹¹⁴

Sonuç olarak, Mondros Ateşkes Antlaşması’na göre Irak toprakları, Musul’u da içerisine alacak şekilde, İngiliz hakimiyeti altına girmişti. Bu süreçte Osmanlı

¹¹⁰ A.g.e., s. 318.

¹¹¹ Öke, *Belgelerle...*, s. 9.

¹¹² Öke, *Belgelerle...*, s. 10.

¹¹³ Sabis, a.g.e., s. 318.

¹¹⁴ Öke, *Belgelerle...*, s. 11.

İmparatorluğu'nun, Birinci Dünya Savaşı'ndan mağlup olarak ayrılmasının yanında, Irak'taki Türk birliklerinin, İngilizlere karşı fazla direniş gösterememesi, Türk tarafı açısından başarısızlığın en önemli sebepleri olmuştur.

II. SEVR ANTLAŞMASINA GÖRE IRAK TOPRAKLARININ STATÜSÜ

A. Birinci Dünya Savaşı Sonrasında Gerçekleştirilen Barış Konferansları'na Göre Irak Topraklarının Statüsü

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinin ardından ilk olarak İtilaf Devletleri'nin, İstanbul Hükümeti ile imzalayacağı Sevr Barış Antlaşması'na gidilen süreç üzerinde durulması gerekmektedir. Zira bu süreçte gerçekleştirilen konferanslar, Irak topraklarının statüsü açısından önemli hükümler içermektedir.

1. Paris Barış Konferansı (18 Ocak 1919)

Birinci Dünya Savaşı sırasında imzalanan gizli anlaşmalar, aslında barış görüşmelerinde, hangi devletin ne gibi istekler üzerinde duracağı konusunda belirli bilgiler vermektedir. Buna göre ABD, uluslararası barışı sağlayabilecek bir devletlerüstü örgüt kurulmasını; İngiltere, İstanbul'da ve Boğazlarda egemenliğini sağlayarak, Ortadoğu bölgesinin tek hakimi olmayı; Fransa, daha çok Avrupa coğrafyasında genişleyerek, Suriye ve Güney Anadolu topraklarında da etkinlik kurmayı ve ekonomik çıkarlarının devamını sağlamayı; İtalya, savaş sırasında kendisine vaat edilen Oniki Ada ile birlikte, Batı Anadolu ve Güney Anadolu topraklarının bir bölümünü elde etmek istemekteydi.¹¹⁵

İtilaf Devletleri arasında, Osmanlı toprakları coğrafyasında bu şekilde bir dağılımı yapmak, görüldüğü gibi kolay olmamıştı. Zira İtalya ve İngiltere, her şeyden önce Avrupa Türkiye'sinin baş kumandanı Fransız General Franchet D'Esperey'in, barış antlaşmalarında, Fransa'yı ön plana çıkarmaya çalışmasına

¹¹⁵ Albayrak, *Milli Mücadele...*, s. 10.

karşıydılar. İtalyanlar ise savaş sırasında kendisine vaat edilen toprakların bir kısmının, Fransa tarafından işgal edilmesiyle bu devlete açık cephe almışlardı. Ayrıca Batı Anadolu toprakları konusunda İngiltere'nin, Yunanistan'ı dahil etmeye çalışması, İtalyanları tedirgin eden bir başka durum olmuştu.¹¹⁶

Ortadoğu coğrafyasında, daha önce yapılan gizli anlaşmalara rağmen İngiltere, Paris Barış Konferansı sırasında, dengeleri kendi lehine çevirebilmek için çaba sarfetmekteydi. Bu doğrultuda İngiltere'nin, savaş sonrası temel Ortadoğu politikası üç eksen etrafında şekillenmekteydi. Buna göre İngiltere:

- 1) Ortadoğu çıkarlarını korumak için savaş sonrası yapılacak olan anlaşmalarda isteklerini gerçekleştirmeye çalışmak,
- 2) Fransa'nın bölgedeki rekabet seviyesini en az seviyede tutmak,
- 3) Barış anlaşmasını gerçekleştirmek adına azınlıkları destekleyerek, İstanbul Hükümeti'ne olan desteğinden vazgeçmek,

istemekteydi.¹¹⁷ Özellikle ikinci madde ile İngiltere'nin, Ortadoğu'daki temel rakibi artık Fransa idi. Birinci Dünya Savaşı sırasında, bölge üzerinde yapılan gizli anlaşmalarla oluşturulmaya çalışılan dengeler, Fransa'nın, Avrupa kıtasındaki çıkarlarına daha fazla önem vermesiyle Ortadoğu'da, İngiltere'ye karşı daha pasif bir görüntü çizmesine sebep olmuştu. Zira Lloyd George, Aralık 1918'de Georges Clemenceau'nun, Londra'yı ziyareti sırasında kendisine, Irak ve Filistin üzerindeki taleplerini şöyle belirtmişti:

“Savaştan sonra Clemenceau, Londra'ya geldiğinde kendisiyle birlikte Fransız konsolosluğuna kadar gittim. Coşkulu bir kalabalık yol boyunca onu selamlıyordu. Konsolosluğa geldiğimizde bana Fransa'dan özel olarak ne istediğini sordu. Hemen Musul'un, Irak'ta bırakılmasını ve

¹¹⁶ Helmreich, a.g.e., s. 17.

¹¹⁷ Melek, a.g.e., s. 93.

Dan'dan, Beersheba'ya* kadar Filistin'in İngiliz denetiminde olmasını istediğimi belirttim. Söylediklerimi tereddütsüz kabul etti.*¹¹⁸

Resmi olarak kayda geçmemesine rağmen, varılan bu anlaşmanın uygulanabilirliği aslında mümkün olmuştu. Çünkü Fransa, barış konferansları sonrasında Filistin ve Musul üzerindeki haklarından vazgeçmekle birlikte, topraklarını Avrupa'da, Alman coğrafyasına doğru genişletmeyi amaçlamaktaydı.

Osmanlı İmparatorluğu açısından, iç siyasi ortamda ise tam bir belirsizlik hakimdi. Ateşkes anlaşmasını imzalayan hükümete, Anadolu'daki milliyetçiler tarafından ciddi anlamda eleştiriler gelmekteydi. İstanbul'da ise savaş sorumlusu olarak görülen İttihatçılar yargulamak için haklarında tutuklama kararları çıkarılmıştı. Ayrıca 21 Aralık 1918 tarihinde, meclisin feshedilmesi ile Şubat 1919'da yeni hükümeti kurma görevi, Padişah tarafından Damat Ferit Paşa'ya verilmişti. Damat Ferit Paşa da ilk iş olarak Divan-ı Harpleri kurarak, ittihatçıları yargılatmış ve bazılarını da infaz ettirmişti.¹¹⁹

Birinci Dünya Savaşı sonrasında imzalanan ateşkes anlaşmalarının ardından, otuz iki devlet,* barış anlaşmalarını görüşmek üzere, 18 Ocak 1919 tarihinde, Paris'te bir araya gelmişlerdi.¹²⁰ Ayrıca Konferans'ta, beş büyük güç konumunda

* İsrail'in kuzeyinde bulunan ve bu devlet sınırları içerisinde bulunan şehir.

* Güney Necef Çölü ve bugünkü İsrail topraklarının ortasında bulunan şehir.

¹¹⁸ Helmreich, a.g.e., s. 11; *İstiklal Harbi Gazetesi*, 23 Mayıs 1919.

¹¹⁹ Kinross, a.g.e., s. 180.

* Paris Barış Konferansı'na katılan devletler şu şekildeydi; Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya Belçika, Brezilya, Çin, Küba, Yunanistan, Guatemala, Haiti, Hicaz, Honduras, Liberya, Nikaragua, Panama, Polonya, Portekiz, Romanya, Sırbistan, Hırvat-Sloven Krallığı, Siam, Çekoslovakya, Bolivya, Ekvador, Peru, Uruguay ile birlikte dört İngiliz Dominyonu.

¹²⁰ Tolon, a.g.e., s. 116.

bulunan İngiltere, Fransa, ABD, İtalya ve Japonya Devlet Başkanları ve Dışişleri Bakanları'nın katılımıyla da “Onlar Konseyi” oluşturulmuştu.¹²¹

Konferans sırasında, Osmanlı İmparatorluğu toprakları üzerinde, Müttefik Devletler ile birlikte, bu devletlerin desteklediği azınlıklar da kendilerine bir pay sağlamak için aktif bir görüntü çizmişlerdi. Bu doğrultuda Yunanistan, Batı Anadolu topraklarını, Güney Epir bölgesini, Ege Adaları'nı ve Kıbrıs'ı; Ermeniler, Ermenistan Devleti'ni kurmak adına Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Trabzon, Erzurum, İskenderun ve Kilikya'yı; Araplar, Hicaz, Yemen, Filistin, Irak, Suriye topraklarını; Yahudiler ise Filistin'de kendilerine bir yurt tahsis edilmesini istemekteydiler.¹²²

İstanbul Hükümeti, Paris Barış Konferansı'na, en başından itibaren katılmak istemiş, müttefiklerin ise cevabı 30 Mayıs 1919 tarihinde gelmişti. Fransa tarafından görevlendirilen Yüksek Komiser Defrance, İstanbul'a gelerek Padişah'a, Paris Barış Konferansı davetini sunmuştu.¹²³ Bunun üzerine Sadrazam Damat Ferit Paşa, eski Sadrazam Tefik Paşa, Maliye Bakanı Tefik Bey ile Danıştay Başkanı Rıza Tefik Bey'den oluşan bir heyet, Konferans'a dahil olmuştu.¹²⁴

17 Haziran'da, Konferans'ta söz alan Sadrazam Damat Ferit Paşa, Konsey'e sunduğu muhtırasında, Anadolu, Trakya ve Arap coğrafyası üzerindeki isteklerinden bahsederken, ülkenin güneydoğu sınırının, Diyarbakır ve Musul'un bir bölümünü de içerisine alacak şekilde yeniden düzenlenmesi gerektiğini

¹²¹ A.g.e., ss. 148-149; Ayrıca “Onlar Konseyi”, Konferans sırasında İngiltere, ABD, Fransa ve İtalya'nın etkin rol almasıyla “Dörtler Konseyi(Crillon Oteli Komisyonu)” şeklinde adlandırılmaya başlanmıştı.

¹²² Kenan Kırkpınar, *Ulusal Kurtuluş Savaşı Dönemi: İngiltere ve Türkiye(1919-1922)*, Ankara: Phoenix Yayınları, 2004, ss. 65-74.

¹²³ Türkgeldi, a.g.e., s. 116.

¹²⁴ A.g.e., 116.

belirtmişti.¹²⁵ Ayrıca Damat Ferit Paşa, 23 Haziran 1919 tarihinde, Türk Hükümeti adına, Fransız Başvekili Georges Clemenceau'ya bir muhtıra göndermişti. Damat Ferit Paşa, bu muhtırada, Osmanlı toprakları ile ilgili meseleleri, Trakya, Küçük Asya(Anadolu) ve Arabistan olmak üzere üç bölüme ayırmıştı.¹²⁶ Damat Ferit Paşa, Irak toprakları konusunda, şu açıklamayı yapmıştı:

“Türk toprakları, Asya’da kuzeyde Karadeniz, doğuda eski sınırları, güneyde ise Halep’in, Akdeniz’e kadar uzanan kısmının bir parçası dahil, Musul ve Diyarbakır Vilayetleri ile sınırlandırılmıştır... Türk şehirlerinin güneyine düşen ve savaştan önce Osmanlı İmparatorluğu’nun ayrılmaz bir parçasını teşkil eden Suriye, Filistin, Hicaz, Yemen, Irak ve bütün diğer Vilayetler, majeste sultanının hakimiyeti altında geniş bir muhtariyet idaresine sahip olacaklardır...”¹²⁷

Damat Ferit Paşa, bu açıklamasında, Musul da dahil olmak üzere, Irak topraklarının, geniş bir özerklik statüsü çerçevesinde, Türk hakimiyeti altında kalması gerektiğini söylemişti. Ancak Türk tarafının bu istekleri, Müttefik Devletler tarafından pek ciddiye alınmamıştı. Aksine 25 Haziran 1919 tarihinde, Celenceau, Konferans’ta hazır bulunan Türk delegelerine ağır bir cevapla karşılık vermişti.¹²⁸ Sonuç olarak Konferans’ta, Musul, Filistin, Irak, İngiltere’ye; Antalya ve Akdeniz Bölgesi İtalya’ya; Kilikya, Güneydoğu Anadolu Bölgesi, Suriye, Adana Fransa’ya; Trakya ve Ege Bölgesi ise Yunanistan’a bırakılmış ve doğuda bir Ermeni Devleti kurulması kararı alınmıştı.¹²⁹ Ayrıca Konferans

¹²⁵ Cemil Birsnel, *Lozan-I*, İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1933, ss. 224-227.

¹²⁶ Celal Bayar, *Ben de Yazdım: Milli Mücadeleye Giriş*, Cilt: IV, İstanbul: Baha Matbaası, 1965, s. 2109.

¹²⁷ A.g.e., ss. 2110-2111.

¹²⁸ Georges Clemenceau’nun, muhtirasının tam metni için bkz. A.g.e., ss. 2115-2117.

¹²⁹ Kırkpınar, a.g.e., ss. 86-117.

sırasında, Irak'ta bulunan Asuriler ve Keldaniler gibi etnik azınlıklar da “otonom bir devlet” kurmayı istemekteydiler.¹³⁰

Müttefik Devletler, Paris Barış Konferansı'nda, Osmanlı topraklarını parçalamaya çalışırken Mustafa Kemal Paşa'nın, 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkışıyla başlayan Milli Mücadele Hareketi, Anadolu toprakları ile sınırlı kalmayarak, oldukça etkili bir şekilde devam etmekteydi. Mustafa Kemal Paşa, Konferans ile İngiltere'ye bırakılan Irak topraklarına da ayrıca önem vermekteydi. Bu durumun en önemli delili, İngiliz İstihbaratı'nın, Mustafa Kemal Paşa'nın, Irak'ın önde gelen isimlerinden Uceymi Paşa'ya, kurtuluş hareketini birlikte sürdürülmesi gerektiğini belirten mektubunun, Londra'ya bildirmesi ile ortaya çıkmıştı. İngilizlere göre Mustafa Kemal Paşa, göndermiş olduğu bu mektupta:

“İslam dünyasının iki gözbebeği olan Türk ve Arap uluslarının ayrılık yüzünden ayrı ayrı zaafa uğradığını, el ele vererek Hazret-i Muhammed(s.a.v)'in ümmetinin bağımsızlığı uğrunda mücadele etmenin farz-i ayın olduğunu, ulusların saflık ve geleneklerini koruyarak “Kutsal Halifelik Katı” çerçevesinde toplanıp, kafirlerin esaretinden kurtulmaları için vereceği mücadelede, kendisiyle birlikte olduğunu ve bu konularda görüş alışverişinde bulunmayı dilediğini”

belirtmişti.¹³¹ Ayrıca milliyetçilerden gelen girişimler sayesinde de Mustafa Kemal ile Emir Faysal arasında, 16 Haziran 1919 tarihinde bir anlaşma gerçekleştirildiği ve bu anlaşma ile her iki tarafın da ortak hareket etme kararı almış olabileceği İngiliz raporlarındaki yerini almıştı.¹³²

¹³⁰ Asuri ve Keldanilerin kurmak istedikleri devletin sınırları, Musul, Urmiya, Diyarbakır, Urfa'yı içerisine alarak, batıda Fırat Nehri, kuzeyde Van Gölü, doğuda İran Dağları ve güneyde Bağdat'a kadar uzanmaktaydı. Bkz. Yahya Akyüz, *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu(1919-1932)*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1975.

¹³¹ Salahi R. Sonyel, *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye'deki Eylemleri*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995, s. 18.

¹³² A.g.e., s. 19.

Mustafa Kemal Paşa ile Kral Faysal arasında yapıldığı iddia edilen bu antlaşma konusunda çeşitli tartışmalar mevzu bahis olmuştu. Ancak her iki durumun kabul edildiğinde dahi, Anadolu’da başlayan Milli Mücadele Hareketi’nin etkisi, Irak halkının bağımsızlık hareketinde de kendisini göstermeye başlamıştı.

2. Londra Konferansı (12 Şubat-10 Nisan 1920)

Müttefik Devlet liderleri, Paris Barış Konferansı’ndan sonra, Osmanlı İmparatorluğu ile yapılması gereken barış görüşmeleri için 12 Şubat 1920 tarihinde, Londra’da yeniden bir araya gelmişlerdi. Konferansın temel gündem maddeleri; İstanbul ve Boğazlar, Türk Devleti’nin mali kontrolü, Türk Devleti üzerinde siyasi nüfuz hakları, askeri hazırlıklar ve azınlık hakları konularından oluşmaktaydı.¹³³

Konferans’ta, Müttefik Devletler arasında, Osmanlı İmparatorluğu topraklarının taksimi de gerçekleşmişti. Buna göre İngiltere; Irak, Filistin, Mısır ve Kıbrıs’ı tamamen kendi hakimiyetine almış ve Irak’ın kuzeyinde de bir Kürt Devleti kurulmasını istemişti.¹³⁴ Ancak İngilizler için Irak’ın kuzeyinde kurulması planlanan “Kürt Devleti” konusunda, nasıl bir yol izleneceği, temel sorunlardan biri haline gelmişti. Ancak bu sorun, Londra Konferansı ile herhangi bir çözüme ulaşılamamış ve sadece Paris Barış Konferansı’nda alınan kararlar teyit edilmişti.

¹³³ Kırkpınar, a.g.e., s. 148.

¹³⁴ Tolon, a.g.e., ss. 142-152.

3. San Remo Konferansı (18-26 Nisan 1920)

Müttefik Devletler ile Osmanlı İmparatorluğu arasında yapılacak olan barış anlaşmasına son şeklini veren toplantı, Fransa ve İngiltere'den sonra, 18-26 Nisan 1920 tarihleri arasında, İtalya'nın San Remo şehrinde gerçekleştirilmişti.¹³⁵

İngiltere, İtalya ve Fransa'nın, devlet başkanları düzeyinde katıldığı Konferans'ta, Japonya, Dışişleri Bakanlığı seviyesinde yer almış, ABD ise bir temsilci göndermişti. Bu Konferansın temel amacı, Londra ve Paris Barış Konferansları ile alınan kararların nihai aşamasını gerçekleştirmektir.

San Remo Konferansı'nın, Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili temel gündem maddeleri, Türklerle bir barış antlaşması imzalanması; Askeri, Mali ve Ekonomik ve Azınlıklara ilişkin hükümlerin görüşülmesi; Ermenistan, Batum, Kürdistan ve Mandatların statüsünün belirlenmesi gibi konulardan oluşmaktaydı.¹³⁶

Toplantı sırasında, özellikle Güney Kürdistan olarak adlandırılan Musul bölgesinin statüsünün ne olacağı da gündeme gelmişti. Ancak Güneydoğu Anadolu bölgesinden de alınacak toprak parçasıyla kurulması düşünülen Kürt Devleti'nin yönetilebilmesi için temsil yeteneğine sahip bir "Kürt Lider" bulunamamıştı. Zira Konferans sırasında Lord Curzon, bu konudaki görüşlerini şöyle ifade etmişti:

*"İstanbul, Bağdat ve başka yerlerde araştırılmasına karşın temsil yeteneğine sahip birisi bulunamamıştır. Çünkü hiçbir Kürt kendi kabilesinin ötesinde bir şey temsil etmemektedir. Şerif Paşa için bize kendisini Kürtlerin temsilcisi olarak gösterse de bu kabul görmemiştir. Kürtler arkalarında büyük bir devlet olmazsa varlıklarını koruyamayacaklardır. Ama ne Fransa ne de İngiltere böyle bir yükün altında girmekten kaçınmaktadır. Bu durumda, bölgenin Türkiye'den ayrılması güç olacaktır."*¹³⁷

¹³⁵ A.g.e., s. 225.

¹³⁶ Olcay, *Sevres Antlaşmasına Doğru...*, ss. 445-446.

¹³⁷ A.g.e., s. 466.

Lord Curzon, Kürt Devleti'nin kurulması konusundaki görüşlerini belirtirken, henüz ulus bilincine ulaşmamış ve aşiretler tarafından yönetilen Kürt halkının üzerinde onay verebileceği bir liderin bulunamamasından yakınmaktaydı.

Güneydoğu Anadolu ve Kuzey Irak topraklarını içerisine alacak şekilde, bir Kürt Devleti'nin kurulması tasarısı ise Müttefik Devletler arasında karamsar bir durum ortaya çıkarmıştı. Çünkü gerek bir Kürt devleti kurulması sonrasında herhangi bir yönetici belirlenememiş gerekse İngiltere ve Fransa, böyle bir yükün altına girmekten kaçınmışlardı. Konferansta, bu konuda çıkarılan tasarıya göre:

“İşbu Antlaşmanın yürürlüğe girmesinden başlayarak 6 ay içinde İstanbul'da toplanacak ve Britanya, Fransa ve İtalya Hükümetlerince atanacak bir komisyon, Fırat'ın doğusunda, Ermenistan'ın güneyinde Suriye ve Irak'ın kuzey sınırında çoğunlukla Kürtlerin yaşadığı bölgeler içerisinde bir yerel özerklik planı hazırlayacaklardır... Türkiye de bu komisyon kararlarını en geç 3 ay içerisinde kabul etmekte yükümlüdür”

kararı alınarak,¹³⁸ Kürtlere bir özerklik verilmesi ve İngiltere, Fransa ve İtalya'dan, bu konuda kurulacak olan komisyona destek vermeleri istenmişti.

San Remo Konferansı, içerik itibariyle net bir ayırımı giderek, Osmanlı topraklarını, Müttefik Devletler arasında, daha önce yapılan anlaşmalar ışığında paylaşmıştı. Nitekim Konferans sırasında oluşturulan kurul da Ortadoğu topraklarının statüsü konusunda: *“Başlıca müttefiklerce seçilen mandaterler: Suriye için Fransa; Mezopotamya ve Filistin içinse Büyük Britanya'dır”*¹³⁹ kararını almıştı.

Sonuç olarak San Remo Konferansı, Sevr Barış Antlaşması öncesi, Müttefik Devletler arasındaki nüfuz bölgeleri üzerindeki dağılımın görüşüldüğü son

¹³⁸ A.g.e., s. 467.

¹³⁹ A.g.e., s. 566.

perdeydi. Bu Konferans ile birlikte, bugünkü Irak topraklarının büyük bir bölümü, İngiliz nüfuz alanına bırakılmış, diğer bölgelerde ise Fransız ve İtalyan isteklerine göre dağılım yapılmıştı.

B. Sevr Barış Antlaşması(10 Ağustos 1920)

İtilaf Devletleri, barış antlaşmaları ile birlikte Osmanlı topraklarını paylaşmaya çalışırken, Anadolu’da Amasya, Erzurum ve Sivas kongreleriyle hız kazanan Milli Mücadele hareketi, 28 Ocak 1920 tarihinde, son Osmanlı Mebusan Meclisi’nde kabul edilen Misak-ı Milli’nin temel esaslarını duyurmuştu.¹⁴⁰ Mart ayında ise İtilaf kuvvetlerinin, İstanbul’u işgal etmesinin ardından, 23 Nisan 1920 tarihinde yeni meclis Ankara’da açılmıştı.¹⁴¹

Büyük Millet Meclisi(BMM)’nin açılması sırasında, San Remo’da bulunan Müttefik Devletler ise barış maddelerinin son halini görüşerek, Osmanlı Hükümeti’ne sunma hazırlığındaydı. Bu doğrultuda, barış görüşmelerinin başladığı 11 Mayıs 1920 tarihinde şartlar, Âyan Meclisi Başkanı Tevfik Paşa, Dahiliye Nazırı(İçişleri Bakanı) Reşit Paşa, Maarif Nazırı(Milli Eğitim Bakanı) Fahrettin Bey, Nafia Nazırı(Bayındırlık Bakanı) Cemil Bey, Bahriye Nazırı(Deniz Kuvvetleri Komutanı) Mahmut Muhtar Paşa ile beraber 29 kişiden oluşan Osmanlı heyetine sunulmuştu.¹⁴²

Türk heyeti, kendilerine sunulan bu ağır şartları reddetmekle birlikte, durumun görüşülebilmesi için 11 Temmuz’a kadar ek süre talep etmişti. Buna

¹⁴⁰ Mustafa Balcıoğlu, “Direnen Millet-Milli Mücadele: Ya İstiklal Ya Ölüm,” *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I*, der. Durmuş Yalçın, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2000, s. 185.

¹⁴¹ A.g.m., s. 189.

¹⁴² A.g.m., s. 189.

karşılık Müttefik Devletler ise 26 Haziran'da kesin cevabın verilmesi gerektiğini bildirmişlerdi. Bu süre zarfında maddeleri inceleyen Tevfik Bey, antlaşmayı, “İstiklal ve hatta devlet mefhumları ile katiyen kabili telif görülmeyen muahede hükümleridir...” sözleriyle yorumlamıştı.¹⁴³

25 Haziran'da ise İstanbul Hükümeti tarafından yapılan şu açıklamada:

“...Osmanlı Devleti'nin barış antlaşması koşullarını etkilemeyeceğini düşündüklerini, ancak böylesine haklı olan bu umudun boşa çıktığını, kendilerine diğer yenik devletlerden çok daha ağır koşullar yüklendiğini, Osmanlı Devletinin hiç olmazsa eski müttefikleriyle eşit ölçüde işlem görmesi gerektiğini, bu tasarının kapsadığı, göze çarpan eşitsizliği, yalnız 12 milyonluk Türk'ün değil, tüm İslam dünyasının yüreğinin sızlayacağını, gerçekte devletin bütünlüğü, Ermenistan ve Hicaz'ın özgür ve bağımsız devletler konumuna getirildiği, Irak, Filistin ve Suriye'nin mandater devletlerin koruyuculuğu altında bağımsız devlet biçimine sokulmuş büyük iller olarak ayrıldığı, İngiltere yararına Mısır, Süveyş ve Kıbrıs'ın Osmanlı Devleti'nden çekip alındığı, Libya ve Akdeniz adaları üzerindeki tüm haklardan vazgeçilmesi istenmekle kalmayıp, Doğu Trakya ve İzmir yörelerinden de yoksun bırakıldıkları...”

belirtilmişti.¹⁴⁴ Ayrıca Osmanlı Dışişleri Bakanlığınca hazırlanan bu yanıtın devamında, İmparatorluğun statüsü konusuna değinilerek,

“...Türkiye'nin uluslararası durumu, kendisinden kopartılan topraklardan kurulan yeni hükümetlerin durumundan daha aşağı olacaktır. Çünkü bunlar, Milletler Cemiyetince saptanmış bir devletin mandasına verilecek ve bu mandater devlet, Milletler Cemiyeti Konseyi'ne vakit vakit hesap vermek zorunda kalacaktır. Oysaki Türkiye, bu olanaklardan bile yararlanamayacaktır...”

açıklaması yapılmış ve antlaşma maddelerinin, azınlıklara verilen haklardan bile daha aşağı olduğu vurgulanmıştı.¹⁴⁵

¹⁴³ Birsal, *Lozan-I*, s. 299.

¹⁴⁴ Gülnihal Bozkurt, “Sevr'i Bilmek Lozan'ı Anlamak,” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 19, Sayı: 56(Temmuz 2003), s. 487.

¹⁴⁵ Baskın Oran, “Sevres Barış Antlaşması,” *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular Belgeler ve Yorumlar(1919-1980)*, ed. Baskın Oran, Cilt: I, İstanbul: İletişim Yayınları, 2002, s. 122.

Antlaşma, İstanbul Hükümetince oldukça ağır bulunmuş ve hafifletilmesi için Müttefik Devletler nezdinde girişimlere başlanmıştır. Buna karşılık Konferans'tan, Türk heyetine verilen yanıtta ise antlaşma maddeleri üzerinde herhangi bir değişiklik yapılamayacağı bildirilmiştir. Ayrıca Müttefik Devletler, Türk delegelerinden Reşit Bey aracılığıyla İstanbul Hükümeti'ne bir telgraf göndererek, anlaşma maddelerinin kabul edilmemesi halinde İstanbul'un, Yunanlılar tarafından işgal edileceği tehdidinde de bulunmuşlardır.

Antlaşma maddelerinin, kamuoyuna duyurulmasının ardından, İngiliz Hükümeti'ne yönelik tepkiler de artmaya başlamıştır. BMM'de konuşan milletvekilleri, özellikle Lloyd George yönetimini ağır bir şekilde eleştirmişlerdi. Karahisar Milletvekili Nebil Efendi, antlaşmayı alaycı bir üslupla değerlendirirken,¹⁴⁶ Erzurum Milletvekili Necati Bey ise Avrupalı devletlerle birlikte, ABD Başkanı Wilson'nın da kendilerini aldattıkları yönünde beyanat vermişti.¹⁴⁷

Bu gelişmeler üzerine Sevr Antlaşması, 10 Ağustos 1920 tarihinde, Milli Eğitim Bakanı Hadi Bey, Danıştay Başkanı Rıza Tevfik, Bern Elçisi Reşat Halim Bey tarafından imzalanmıştır. Antlaşmaya, Osmanlı İmparatorluğu ile birlikte İngiltere, Fransa, İtalya, Japonya, Ermenistan, Belçika, Yunanistan, Hicaz, Polonya, Romanya, Sırp-Hırvat-Sloven Krallığı ve Çekoslovakya da katılmıştır.¹⁴⁸

Sevr Antlaşması'nın imzalanması, Osmanlı İmparatorluğu'nun, fiilen sona ermesi anlamına gelmekteydi. Ancak Anadolu'da başlayan Milli Mücadele

¹⁴⁶ Sonyel, *Kurtuluş Savaşı...*, s. 77.

¹⁴⁷ A.g.e., s. 78.

¹⁴⁸ Balcıoğlu, "Direnen Millet...", s. 209.

hareketi ile kurulan Büyük Millet Meclisi, Sevr Antlaşması'nın hükümlerini reddederek yeni bir devlet kurma yoluna gidecekti.

1. Sevr Antlaşmasına Göre Irak Topraklarının Statüsü

Sevr Antlaşması, özellikle Irak'ın statüsü konusunda önemli hükümler içermektedir. Antlaşmanın 27. maddesine göre Irak,

“Cezire, İbn-i Ömer kentinin bulunduğu adayı Suriye’de bırakmak üzere, Dicle’nin ağzına kadar akım yolu; orada, batıdan doğuya doğru genel bir doğrultuda Musul İli’nin doğu sınırı üzerinde seçilecek bir noktaya kadar toprak üzerinde saptanacak bir çizgi; oradan, bu çizginin doğuya doğru Türkiye ile İran arasındaki sınıra rastladığı noktaya kadar, İmadiye’nin güneyinden geçecek biçimde değiştirilmiş, Musul İli’nin kuzey şeklini”

kapsamaktaydı.¹⁴⁹ Bu madde ile gelecekte kurulması planlanan Irak Devleti'nin sınırları, Musul İli'ni de içerisine alınacak şekilde belirtilmekteydi. Zira İngiltere açısından 92. madde¹⁵⁰ ile Mezopotamya topraklarında bir devlet kurulması planlanırken, aynı zamanda olası bir Türk saldırısını engellemek için Irak'ın kuzeyindeki Kürt oluşumu da desteklenmekteydi.¹⁵¹

Sevr Antlaşması'nın maddeleri, Osmanlı İmparatorluğu'nu fiilen sona erdirirken, Antlaşma hükümlerince İngiltere'nin, Irak toprakları üzerindeki

¹⁴⁹ Seha L. Meray ve Osman Olcay, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Çöküş Belgeleri: Mondros Bırakışması, Sevr Antlaşması, İlgili Belgeler*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1977, s. 58.

¹⁵⁰ Sevr Antlaşmasının 92. maddesine göre Ortadoğu coğrafyası müttefik devletler arasında manda bölgeleri olarak paylaştırılmış ve Irak'ın, İngiliz yönetimi altına girmesi kararlaştırılmıştı.

¹⁵¹ Sevr Antlaşması'nın 64. maddesi: “İşbu Antlaşmanın yürürlüğe konulmasından bir yıl sonra 62. maddede belirtilen bölgelerdeki Kürtler bu bölgelerdeki nüfusun çoğunluğunun Türkiye'den bağımsız olmak istediklerini kanıtlayarak Milletler Cemiyeti Kongresi'ne başvururlarsa ve konsey de bu nüfusun bağımsızlığa yetenekli olduğu görüşüne varırsa ve bu bağımsızlığı onlara tanımayı Türkiye'ye salık verirse Türkiye bu tavsiyeye uymaya ve bu bölgeler üzerinde bütün haklarından ve sıfatlarından vazgeçmeyi şimdiden yükümlenir.”

mandaterlik hakkı da tasdiklenmiş ve Irak Krallığı'nın kurulmasının önu açılmıştı.

2. Barış Konferansları ile Irak Merkezli Ortaya Çıkan Sorunlar ve Türkiye

Birinci Dünya Savaşı sırasında imzalanan gizli antlaşmalarla Irak'ın statüsü konusundaki gelişmeler, savaş sonrası dönemde gerçekleştirilen konferanslarla da devam etmiş ve genel olarak üç temel sorun ortaya çıkmıştı: Musul Sorunu, Petrol Meselesi ve "Kürt Devleti"nin kurulması meselesi.

a. Musul Sorunu

Savaş sırasında imzalanan Sykes-Picot gizli anlaşması ile kendisine bırakılan Irak topraklarını işgal eden İngiltere, Musul'un, Rusya ile arasında bir tampon bölge olacağını düşünerek Fransızlara bırakmıştı. Ancak Rusya'da meydana gelen Bolşevik İhtilâli ile bu devletin etkisinin azalması, İngiltere'nin, Musul üzerindeki isteklerini yeniden gündeme getirmişti. İngilizler, savaş sırasında, Suriye Cephesi'nde zor durumda kalan Fransa'ya yardım etmesi karşılığında, bu devlet ile 15 Eylül 1919 tarihinde, "Paris Uzlaşısı(Suriye İtilâfnamesi)"nı imzalayarak, Musul'u yeniden ele geçirmişti.¹⁵² Bu anlaşmanın imzalanması ile birlikte, Musul üzerindeki tüm hakları elde eden İngilizler, San Remo Konferansı ile de bölgenin mandateri olma statüsünü kazanmıştı.¹⁵³

¹⁵² Aydın, a.g.e., s. 20.

¹⁵³ A.g.e., s. 21.

b. Petrol Meselesi

San Remo Konferansı ile Musul üzerindeki haklarını İngiltere'ye devreden Fransa'nın, bölge üzerindeki istekleri, Alexandre Millerand'ın, devlet başkanı olmasından sonra, yeniden gündeme gelmeye başlamıştı. Ancak Fransa'nın bölgedeki talepleri, artık bir toprak parçasına yönelik değil, petrol üzerinde hak elde etmekten ibaretti.

Fransa'nın, Musul üzerindeki haklarından yeniden söz etmeye başlaması, San Remo Konferansı'nda, Fransa ile İngiltere arasında yeni bir gerilime sebep olmuştu.¹⁵⁴ Savaş sırasında, Irak Cephesi'ndeki başarıyı, Fransa'nın hiçbir yardımı olmadan kazanan İngilizler, bölgede tek söz sahibi olma konusunda da tavizsiz hareket etmek istemekteydi. Bunun için Konferans sırasında Millerand, Irak'tan çıkarılan petrolerin, % 50'sinin kendisine verilmesi karşılığında, Musul üzerindeki haklarından feragat edebileceğine yönelik bir şart getirmişti. İngiltere ise bu teklifi reddetmekle birlikte, Fransa'ya % 25 gibi bir pay sunmuş ve bu öneri Fransa tarafından kabul edilmişti.

Sonuç olarak, 25 Haziran 1920 tarihinde, "San Remo Petrol Antlaşması" ile Fransa'ya, TPC'deki % 25 olan Alman hisseleri verilmiş ve Sevr Antlaşması öncesinde, belirli bir pay dağılımı yapılmıştı.¹⁵⁵

c. Kürtler ve Kürt Devleti'nin Kurulması Meselesi

Osmanlı İmparatorluğu içerisinde bulunan Kürt tebaasını kullanarak kendi çıkarları doğrultusunda kullanmak isteyen devletlerden ilki, Rusya idi. Osmanlı-

¹⁵⁴ Tolon, a.g.e., s. 240.

¹⁵⁵ Gürel, a.g.e., s. 60.

Rus savaşlarında, bölgedeki Kürtleri, Osmanlı İmparatorluğu'na karşı kıskırtmak isteyen Ruslar, böylelikle Kürt Devleti üzerinden, Basra Körfezi'ne inmek istemekteydiler.¹⁵⁶

19. Yüzyıl'ın ilk çeyreğinden itibaren Kürtlerin yoğunluk kazandığı yerleşim yerlerinde, sistemli bir çalışma içerisine giren emperyal güç ise İngilizlerdi.¹⁵⁷ Henüz petrol olgusunun ortaya çıkmadığı bir dönemde, Hindistan yolunun güvenliği için İngiltere, Basra-Bağdat hattı üzerinde bulunan Fırat, Dicle ve Şat Nehirleri'ne oldukça önem vermektedir.

1877-78 Rus Harbi ile Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikasından vazgeçen İngilizler için Ortadoğu bölgesinde, dört önemli stratejik mevki bulunmaktaydı: Süveyş, Filistin, Musul ve Basra. Bu bölgelerden Musul toprakları, diğer bölgelerden farklı özellikler arz etmekteydi. Süveyş, Filistin ve Basra bölgeleri, her şeyden önce İngiltere'nin, Hindistan'a ulaşımını sağlayan merkezlerdi. Musul ise Hindistan'a ulaşmanın diğer bir yolu olmakla birlikte, Alman, Türk ve Bolşevik tehdidine karşı da önemli bir savunma hattında bulunmaktaydı. Zira İngiltere, bu hattın güvenliği için bölgede bir Kürt Devleti oluşumunu sağlamak istemekteydi.

İngiltere'nin, bir Kürt Devleti kurmak istemesinin ardında bazı sebepler bulunmaktaydı. Bu sebepler şöyle sıralanabilir:

- 1) Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde petrolün bulunması ve korumaya yönelik politikalar,
- 2) Türklerin hakim oldukları alanların daraltılması, Almanların ve Rusların İngiliz sömürge alanlarının tehdidinin önlenmesi,
- 3) Doğu Akdeniz-Basra ve Hindistan yolunun güvenliğinin sağlanması gibi.

¹⁵⁶ Kocabaş, a.g.e., s 209.

¹⁵⁷ A.g.e., s. 210.

Bir Kürt Devleti kurulmasına yönelik en önemli gelişme, San Remo Konferansı sırasında gerçekleşmişti. Çünkü bu Konferans ile Irak coğrafyası, İngiltere mandaterliğine verilmişti. İtalya ve Fransa ise bölgede bir Kürt Devleti kurulmasına, Milletler Cemiyeti(MC)'ne* bağlı olması ya da bir federasyon şeklinde gerçekleşmesi şartıyla olumlu bakmaktaydılar.¹⁵⁸

Ancak İngilizler, İtalya ve Fransa'dan farklı olarak, bir Kürt Devleti'nin, ancak büyük güçlerin yardımıyla kurulabileceğini düşünmekteydiler. Zira İngiltere Başbakanı Lloyd George, bu konudaki görüşlerini şöyle ifade etmişti:

“Kürtleri, Bağdat'a ya da İstanbul'a ait saymak ya da böyle bir tercih yapmak zordur. Üstelik Kürtlerin bir temsilcisi de yoktur. Kürtler, büyük bir devletin himayesi altında olmazlarsa bir ulus olarak ortaya çıkmaları mümkün değildir. Çünkü kabile statüsünde olduklarından ileri bir kültürleri ve yapılanmaları olmamıştır. İngiltere ve Fransa bir görev üstlenmezse Kürtler, Türklerden ayrılmayacaklardır.”¹⁵⁹

Lloyd George, San Remo Konferansı sırasında yaptığı bu konuşmanın ardından, Fransa'nın, bölgedeki ekonomik çıkarlarının zedelenmemesi şartıyla Kürt Devleti kurulması konusunda, kurula dört maddelik bir tasarı sunmuştu. Buna göre:

- 1) Anlaşmanın yürürlüğe girmesinden itibaren, İstanbul'da bir komisyon oluşturulacak ve Ermenistan'ın güneyinden itibaren Fırat'ın doğusunda, Irak ve Suriye sınırlarının kuzeyinde, Kürtlerin bulunduğu bölge için bir özerklik hazırlayacaktır,
- 2) Bu komisyon kararları, Türkler tarafından en fazla 3 ay içerisinde kabul edilecektir,
- 3) Eğer Kürtler bağımsızlık isteklerini sunar, Milletler Cemiyeti de uygun bulursa Türkler, bölge üzerindeki haklarından vazgeçecektir,

* Cemiyet-i Akvam-MC: 10 Ocak 1920 tarihinde, idealist bir çerçevede, savaşları önlemek amacıyla kurulmuş olan bu uluslararası örgütün temel organları şu şekildeydi: Genel Kurul, Meclis ve Sekretarya(Uluslararası Adalet Divanı, Uluslararası Çalışma Örgütü ve Komisyonlar)

¹⁵⁸ Kırkpınar, a.g.e., s. 178.

¹⁵⁹ A.g.e., s. 179.

- 4) Bir Kürt devleti kurulma kararı alınırca, başlıca Müttefik Devletler karşı çıkmayacaklardır.¹⁶⁰

Bu doğrultuda İngiltere, bir Kürt Devleti'nin kurulması yolunda ilk olarak, önde gelen Kürt liderlerini, Türk Milliyetçilerine karşı kullanmak istemekteydi. Öyle ki İngiliz Yüksek Komiserlik İkinci Başkanı Andrew Ryan tarafından hazırlanan ve Dışişleri Bakanı Lord Curzon'a sunulan 29 Aralık'taki rapora göre:

“...Mustafa Kemal'in eylemlerine karşı Kürtler kullanılacaksa İstanbul'daki ileri gelen Kürt liderleri ile görüşülebilir. Ancak bu liderler arasında bir birliktelik yoktur ve Şeyh Said Abdulkadir ve Bedirhan ailesinin dışındakiler, Türk geleneklerinden esinlenmektedirler.”

bilgisi verilmekteydi.¹⁶¹ Buna bağlı olarak İngilizler, önde gelen Kürt liderleri Şeyh Said Abdulkadir ve Bedirhan Zade Süreyya'ya, Türk Milliyetçileri ile mücadele edilmesi konusunda baskı yapmaktaydı.

İngiltere, bir Kürt Devleti kurulması sürecinde yaşadığı zorluklara çözüm olarak, Binbaşı Edward William Charles Noel'i, Nusaybin'e gönderme kararı almıştı. Binbaşı Noel de ilk olarak Nusaybin'e giderek, bölgede bulunan aşiret şeyhlerinin nabzını tutmaya başlamış, daha sonra aşiretlerin nüfusunu, silah miktarı gibi bilgileri Londra Hükümeti'ne bildirmişti.¹⁶² Ayrıca Noel'in bölgedeki etkileri konusunda ise bir İngiliz Ajanı, raporunda şunlardan bahsetmekteydi:

Mr. Hohler'den Sir F. Tilley'e

“Noel, Bağdat'tan buraya geldi. Çok iyi bir insan, çok kudretli biri. Fakat öte yandan Kürtlerin peygamberi olmak istiyor... Noel bir Kürt Lawrence'i olabilir. Mezopotamya, şimdi bizim olacağına göre ona bir Kürt Devleti kurdurup kuzey dağlarını böylece koruyabiliriz... Abdulkadir(Şeyh Said) ve onun gibilerle konuştum. Kürdistan'a gidip nüfuzlarını kurmalarını istedim. Onları etkileyebilmek için de biz de Türklere hile yapıyoruz diye belki beş defa tekrarlamak zorunda kaldım.

¹⁶⁰ Tolon, a.g.e., s. 236.

¹⁶¹ A.g.e., s. 236.

¹⁶² Öke, Belgelerle..., s. 25.

*Bununla beraber Kürtlere fazla güvenilmez. Majestelerinin amacı, Türkleri azami derecede zayıflatmak olduğuna göre, Kürtleri bu şekilde harekete geçirmek fena değil.”*¹⁶³

Raporda belirtildiği üzere İngilizler, Kürtlere fazla güvenmemekle birlikte, Milliyetçi hareketi durdurmak için Kürtlerden tamamen vazgeçmek de istemiyorlardı. Dolayısıyla İngiltere açısından, bir Kürt Devleti kurulması konusundaki temel tehdit, artık Türk Milliyetçileri’nden gelmekteydi. Zira Amiral Sir F. Robeck, Lord Curzon’a, bu durum hakkında şu bilgileri vermektedir:

*“ MR. Hohler, Kürt meselesi hakkında, Kürt lideri Abdulkadir’le görüşür. Kürtler bütün ümitlerini İngiliz Hükümeti’ne bağlamış durumdadır. Bu ara Mustafa Kemal, gittikçe tehlikeli olmaya başlıyor. İngiliz kuvvetleri, Kürtleri, Mustafa Kemal’e karşı kullanmak için her parayı ödemeye hazır...”*¹⁶⁴

Bir başka raporda ise Sir Robeck, şu hususlar üzerinde durmaktaydı:

*“...Kazım Karabekir Paşa, Kürtlerin, Kerkük ve Süleymaniye’de İngilizlere karşı ayaklandığını Harp bakanlığına haber verdi. Mustafa Kemal, Sivas’ta Türk, Kürt ve Arap şeyhleriyle, bir Ermeni devleti kurulmasına karşı toplantı yaptı... Mustafa Kemal, Kuvay-i İslamiye adında bir teşkilat kurdu. Bu teşkilat, Kürtlerden, Araplardan ve Şeyhlerden müteşekkil...”*¹⁶⁵

Bu gelişmelerle birlikte İngiltere, Türk Milliyetçileri’nin gücünü kırmak amacıyla bölgeye, Yüzbaşı C. L. Woolley’i de göndermişti. Woolley hazırlamış olduğu raporda, İngiliz Hükümeti’ne, Kürtlerin, İngiltere manda idaresi altına alınmasının yerinde bir karar olacağını bildirmekteydi.¹⁶⁶ Ayrıca bölgedeki araştırmalarını devam ettiren ve Londra’yla sürekli irtibatta olan Woolley,

¹⁶³ Kocabaş, a.g.e., s. 214; Gotthard Jaeschke, *Kurtuluş Savaşı İle İlgili İngiliz Belgeleri*, çev. Cemal Köprülü, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, ss. 144-145.

¹⁶⁴ Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz...*, s. 68.

¹⁶⁵ Ali Kemal Meram, *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi*, İstanbul: Hüsnütabiat Matbaası, 1969, s. 231.

¹⁶⁶ Öke, *Belgelerle...*, s. 36.

Kürtlerin bir devlet kurmayı amaçladıklarını, isteklerinin karşılanmaması durumunda ise Irak Hükümeti'ne bağlı kalmaktansa, Türk hakimiyetinin devamını tercih edeceklerini de Londra Hükümeti'ne rapor etmişti.¹⁶⁷

Musul'un işgalinden, Sevr Antlaşması'nın imzalanmasına kadarki süreçte İngilizlerin, Kürtler üzerindeki faaliyetleri de artarak devam etmişti. Bununla birlikte Lozan Konferansı ile İngiltere, bölgede bir Kürt Devleti kurmak istemesinin yanında, Nasturileri de etkisi altına almaya çalışmış ve 1926 Ankara Antlaşması'na kadar da bu tutumunu sürdürmüştü.

¹⁶⁷ A.g.e., s. 36.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

(1922-1923) LOZAN BARIŞ KONFERANSI VE MUSUL SORUNU

BMM Hükümeti'nin, Sevr Antlaşması'nı tanımayı reddetmesinin ardından, Musul Sorunu çerçevesinde, Irak topraklarının statüsü de yeniden gündeme gelmişti. Osmanlı İmparatorluğu'nun varlığının sona ermesi ile Musul konusunda, İngiltere'nin yeni muhatabı ise artık Türk Milliyetçileri olacaktı.

I. LOZAN ÖNCESİ DURUM

Anadolu'da, Türk Milliyetçileri tarafından başlatılan Milli Mücadele hareketinin artan etkisi, Müttefik Devletleri de endişeye sevketmekteydi. Zira bu hareketin, batıda Yunanlılara karşı almış olduğu galibiyetler sonrasında İngiltere, İstanbul ve Ortadoğu'daki nüfuz alanlarının, yeniden Türk tarafının eline geçmesinden tedirginlik duymaktaydı.¹⁶⁸

Daha önce gerçekleştirilen San Remo Konferansı ile Musul, Bağdat ve Basra, "Irak" adı altında birleştirilerek, İngiliz mandaterliği altına girmişti.¹⁶⁹ Ancak bu durum, Irak'taki, İngiliz aleyhtarlığının da başlamasına sebep olmuştu. Irak'ta bulunan Türkmenler ve Araplar, İngiltere'nin kurmaya çalıştığı bir Kürt Devleti'nin varlığını kabul etmezken, Kürtler ise bir Arap yönetimi altında bulunmak istemiyorlardı.¹⁷⁰ Nitekim Fransa'nın, Suriye'de yapmış olduğu baskının bir benzerini, Irak'ta sergilemeye çalışan İngilizlere karşı, halkın tepkisi

¹⁶⁸ Anadolu'da, Sevr Antlaşması hükümlerini kabul etmeyen Türk Milliyetçileri tarafından başlatılan bağımsızlık hareketinin, Yunanlılara karşı almış olduğu 26 Ağustos 1922'de Büyük Taarruz ile 30 Ağustos 1922'deki Dumlupınar savaşlarındaki galibiyetler, ateşkes antlaşmasının önünü açmış oluyordu. Bkz. İsmail Eyyüpoğlu, *Mudanya Mutarekesi*, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2002, ss 37-42.

¹⁶⁹ Arı, *Geçmişten Günümüze...*, s. 169.

¹⁷⁰ Mim Kemal Öke, *Musul Meselesi Kronolojisi(1918-1926)*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1987, s. 79.

oldukça sert olmuştu. İngiliz mandası altında yaşamaya karşı çıkan ve bağımsızlık talebi isteyen Araplar tarafından, 1920 Temmuz’unda, Musul merkezli bir isyan hareketi başlatılmıştı. Tarihe “1920 Ayaklanması”¹⁷¹ olarak geçen bu isyan, İngilizler tarafından şiddetli bir şekilde bastırılmasına rağmen İngiltere’nin, Irak üzerindeki politikasını yeniden sorgulamasına sebep olmuştu.¹⁷²

1920 Ayaklanması’nın ardından İngiltere, yeni bir çözüm arayışına girmiş ve Irak Krallığı’nın başına, üzerinde halkın onay verebileceği bir ismin getirilmesini, en iyi yöntem olarak görmüştü. Bu yeni isim ise Suriye’den, Fransa tarafından çıkarılan, Şerif Hüseyin’in oğlu, Faysal Bin Hüseyin(I. Faysal)’di. Çok geçmeden, 23 Ağustos 1921 tarihi ile İngiltere, Faysal’ı, Irak’ın başına getirerek, Irak Krallığı tacını giydirmişti.¹⁷³

İngiltere, Faysal’ı, Irak Kralı olarak ilan etmesinin ardından, 1922 yılında Irak’a, içişlerinde nispeten serbest, dışişleri ve savunma politikalarında kendisine bağlayan bir özerklik anlaşması imzalatmıştı.¹⁷⁴ Bu anlaşma ile İngilizler halkı, Kral Faysal’ın bir “kukla lider” olmadığına inandırarak, mandaterlik konumunu devam ettirmek istemekteydi.

¹⁷¹ 1920 Ayaklanması, yani “*El Tavra el Irakiyya el Kübra*” olarak adlandırılan bu isyan hareketi, Kerbelah İmam Şirazi’nin oğlu Mirza Muhammed Rıza tarafından başlatılmış, ancak üç ay gibi bir süre zarfında sonunda, İngiliz kontrolü yeniden sağlanmıştı. Bkz. Ayşe Hür, “Ortadoğu’da Yeni Haritalar,”

<http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=69454>, Erişim Tarihi: 15 Nisan 2010,

¹⁷² 1920 Ayaklanması’nın öncesinde, görevli bir İngiliz Subayı olan William Rupert Hay, bölgedeki gelişmeleri şöyle anlatmıştı: “...6 Haziran’da, Musul’a 50 mil uzaklıktaki Tel Afar’dan bir ayaklanma haberi geldi. Araplardan oluşan bir grup kentte, halkın da yardımıyla saldırı düzenleyip hükümet binalarını sardıktan sonra Yardımcı Siyasi Subay D.S.O., M.C., Binbaşı J. E. Barlow, Teğmen B. Stuart ve diğer iki kademe memuru öldürüyorlar....” Bkz. William Rupert Hay, *Kürdistan’da İki Yıl (1918-1920)*, Çev. Fahriye Adsay, İstanbul: Avesta Yayınları, 2005.

¹⁷³ Aydın, a.g.e., s. 24.

¹⁷⁴ Arı, *Geçmişten Günümüze...*, ss. 170-171.

II. LOZAN BARIŞ KONFERANSI VE MUSUL SORUNU

Sevr Antlaşması'nı tanımayı reddeden Türk Milliyetçileri ile Müttefik Devletler arasında, 11 Ekim 1922 tarihinde imzalanan Mudanya Ateşkesi ile yeni bir barış antlaşmasının da önü açılmış oluyordu.¹⁷⁵ Zira ateşkes hükümlerince, Türkiye ile yeni bir barış anlaşmasının düzenlenmesi gerektiği üzerinde durulmaktaydı.

Konferansın başlamasından önce Müttefik Devletler, Türkiye Cumhuriyeti'nin henüz kurulmamış olması sebebiyle Konferans'a, Ankara Hükümeti ile birlikte, İstanbul'dan da bir temsilci göndermesini talep etmişti. Ancak aynı yıl Meclis tarafından çıkarılan bir kararname ile Saltanat, Hilafet'ten ayrılarak ilga edilmiş, böylece Ankara Hükümeti'nin, tek temsilci olma yolunda bir engel kalmamıştı.

Nihayet İtilaf Devletleri, TBMM Hükümeti ile yapılacak olan anlaşma için İsviçre'nin, Lozan kentini uygun görmüş ve toplantıya Türkiye ile beraber İngiltere, Fransa, İtalya, Yunanistan, Romanya, Yugoslavya, Rusya, Ukrayna, Gürcistan, Bulgaristan, ve Amerika Birleşik Devletleri de katılmıştı.¹⁷⁶

Lozan Konferansı'nda, Türk heyetini temsilen, heyet başkanı ve Dışişleri Bakanı İsmet Paşa, Sağlık Bakanı Dr. Rıza Nuri Bey, Maliye Bakanı Hasan Saka Bey ile birlikte çok sayıda danışman, kâtip ve basın mensubu yer almıştı.¹⁷⁷

Lozan Konferansı, Türkiye'nin, Irak ile olan sınırları konusunda, önemli hükümler içermekteydi. Bu hükümlerin görüşülmesi konusundaki asıl sorun,

¹⁷⁵ Mehmet Gönlübol ve Cem Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası(1919-1938)*, [tıpkı basım], Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1997, s. 40.

¹⁷⁶ Gönlübol ve Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin...*, s. 43.

¹⁷⁷ Şenol Koray Sakınmaz, *Lozan: Bir Milletın Yeniden Doğuşu*, İstanbul: Akademi Kültür Sanat Yayıncılık, 2008, s. 113.

Türkiye ile Irak Krallığı arasındaki Musul Vilayeti'nin, hangi ülke sınırlarının içerisinde kalması gerektiği hususuydu. Daha önce Musul'u, Misak-ı Milli sınırları¹⁷⁸ içerisine dahil etmiş olan Türkiye için Lozan Konferans'ında, bölgenin statüsü ciddi anlamda önem kazanmaktaydı. Zira 17 Ekim 1922 tarihli bir İngiliz raporuna göre, Mustafa Kemal Paşa'nın, Lozan öncesindeki amaçları arasında, Musul İli'nin, yeniden Türk hakimiyeti altına girmesi de bulunmaktaydı.¹⁷⁹

A. Musul Meselesinin Lozan Barış Konferansında Görüşülmesi

Türkiye-Irak sınırının belirleneceği temel konular, Lozan Antlaşması'nın "*Ülke ve Askerlik Meseleleri Komisyonu*" adı altında yer almıştı.¹⁸⁰ Bu sınırın belirlenmesindeki asıl sorun ise Musul İli'nin, Türkiye'ye mi yoksa Irak Krallığı'na mı dahil olacağı hususu olmuştu.

Konferans'ın başlamasından önce Türk heyeti başkanı İsmet Paşa, Musul konusunun görüşüleceği tarihten bir önceki gün, yani 26 Kasım 1922 tarihinde, Lord Curzon ile bir araya gelmiş ve Curzon'a, Musul Meselesi'nin, komisyonda değil de özel olarak müzakere edilmesi teklifinde bulunmuştu.¹⁸¹ İsmet Paşa'nın bu teklifi, sorunun konferanstaki katılımcılar önünde görüşülmesini istemeyen İngilizler tarafından derhal kabul edilmişti. Zira İngiltere, böylelikle Musul

¹⁷⁸ Milli Mücadele Hareketi'nin lideri Mustafa Kemal Paşa, milli sınırlarını şu şekilde açıklamıştı: "...Hep kabul ettiğimiz ve esaslardan birisi ve belki de birincisi olan, hudut meselesi tayin ve tepsi edilirken, hudud-u millimiz İskenderun'un cenubundan geçer, şarka doğru uzanarak Musul'u, Süleymaniye'yi, Kerkük'ü ihtiva eder. İşte hudud-u millimiz budur dedik! Halbuki Kerkük şimalinde Türk olduğu gibi Kürt de vardır. Biz onları tefrik etmedik..." bkz. Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, Cilt: 1-3, 5.b., Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1997, s. 75.

¹⁷⁹ Sonyel, *Kurtuluş Savaşı...*, s. 280.

¹⁸⁰ Ömer Kürkçüoğlu, "Türkiye-Irak Sınırı ve Musul Sorunu," *Yaşayan Lozan*, ed. Çağrı Erhan, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2003, s. 146.

¹⁸¹ *Lozan Telgrafları: Türk Diplomatik Belgelerinde Lozan Barış Konferansı(1922-1923)*. Der. Bilal N. Şimşir. Cilt: I. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.

üzerindeki çıkarlarına karşı çıkabilecek Fransa ve İtalya gibi güçleri saf dışı bırakarak, konunun sadece Türkler ile görüşülmesini istemekteydi.¹⁸²

Görüşmeler sırasında Türk tarafının, Musul'un, kesin bir dille kendilerine bırakılmasına yönelik istekleri, İngilizler tarafından bir çok kez reddedilmişti. Lord Curzon, sorun üzerinde belirli bir anlaşma sağlamak için Türk heyetine bir öneri sunma isteği de Londra Hükümeti'nin talimatları doğrultusunda engellenmişti. Bu öneriye göre; Musul Vilayeti'nin, kuzey yarısı ile birlikte Süleymaniye'ye kadar olan bölge, Türk tarafına bırakılacaktı. Ancak Curzon'un bu istekleri, Londra Hükümetince geri çevrilmiş, gerekçeleriyle birlikte İngiliz delegelerine bildirilmişti. Londra Hükümeti'nin, İngiliz heyetine verdiği gerekçeler şu şekildeydi:

- 1) Musul bölgesini Türklere vermek, İngilizlerin durumunu zayıflatır ve Türkler, Musul'u aldıktan sonra Irak'ın tamamına sahip olmayı isteyebilirler,
- 2) Türkler, kuzeydeki Kürt bölgesini almakla, güneydeki Türklerin yoğun olarak yaşadıkları yerleri de almak isteyebilirler,
- 3) Bölgenin Türklere verilmesi, İngiltere açısından ulaşımı sekteye uğratar ve idari zorluklar çıkarabilir,
- 4) İngilizler için bölgede daha fazla asker bulundurma zorunluluğu ortaya çıkabilirdi.¹⁸³

Londra Hükümeti'nin, Musul'un hiçbir şekilde verilemeyeceğini, gerekçeleriyle birlikte açıklaması üzerine, İngiliz heyeti tarafından, 14 Aralık 1922 tarihinde, Türk heyetine yeni bir muhtıra sunulmuştu. Otuz sayfadan oluşan bu muhtırada Musul'un, Irak sınırları içerisinde kalmasını gerektiren sebepler, detaylandırılarak açıklanmıştı.¹⁸⁴ Buna ilave olarak Lord Curzon, İsmet Paşa'ya,

¹⁸² Tahir Kodal, *Paylaşılmayan Toprak: Türk Basınına Göre Musul Meselesi(1923-1926)*, İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2005, s. 71.

¹⁸³ A.g.e., s. 78.

¹⁸⁴ A.g.e., s. 79.

Musul'un kendilerine ait olması gerektiğini "...*Büyük Britanya, Cemiyet-i Akvam tarafından mandater tayin edildiği bir kıtayı iade edemeyeceğinden... Hükümeti'miz, Musul Vilayeti'ni iade etmeyi tasavvur edemez*" sözleriyle açıklamıştı.¹⁸⁵

İngiltere'nin, Musul'un verilmeyeceği konusundaki bu muhtıradaki tavrına karşılık İsmet Paşa, 23 Aralık 1922 tarihli telgrafında, etnografik, tarihi, coğrafi, ekonomik ve askeri açıdan Musul'un, kendilerine verilmesi gerektiğini belirten sebepleri sıralamıştı.¹⁸⁶ Ayrıca İsmet Paşa, Musul'un, Misak-ı Milli sınırlarına dahil olduğunu belirterek, kendileri için ayrılmaz bir bütün oluşturduğunu da sözlerine eklemiştir.¹⁸⁷

İngiltere'nin gerilimi arttıracak nitelikteki söylemleri karşısında, Ankara Hükümeti'nin tavrı da sertleşmeye başlamış, 22 Aralık 1922 tarihinde Mustafa Kemal Paşa, Fevzi Paşa'ya askeri izinlerin kaldırılarak, ordunun seferberlik durumuna getirilmesi emrini vermişti.¹⁸⁸ Fevzi Paşa da Doğu Trakya ve İstanbul'a karşı bir hareket planı içerisine, Musul İli'ni de dahil etmişti.¹⁸⁹

Bu gelişmeler karşısında İngiliz tarafı, 26 Aralık 1922 tarihli raporunda, Türk heyetine yeni bir muhtıra sunmuştu. İsmet Paşa, bu muhtırayı, Ankara Hükümeti'ne çektiği telgrafında, şu sözlerle açıklamıştı:

"İngilizler, Musul hakkında raporlarını ve mektuplarını gönderdiler. Raporları şiddetle ve mütecavizane bir lisanla yazılmış...Mektubunda diyor ki 'artık delâil mübadeleye gerek yoktur.' Galiben Irak'ı almışlar, Cemiyet-i Akvam(Milletler Cemiyeti)'ın kararı ile mandasını almışlar. Irak Kralı ile muahede(anlaşma) etmişler. Kürdistan'a muhtariyet-i idare(özerklik) vermişler... Hulâsa Musul'u katiyen terk edemez..."¹⁹⁰

¹⁸⁵ Şimşir, *Lozan Telgrafları...*, s. 224.

¹⁸⁶ Kodal, *Paylaşılmayan Toprak...*, ss. 84-86.

¹⁸⁷ A.g.e., s. 86.

¹⁸⁸ İhsan Şerif Kaymaz, *Musul Sorunu: Petrol ve Kürt Sorunlarıyla Bağlantılı Tarihsel-Siyasal Bir İnceleme*, İstanbul: Otopsi Yayınları, 2003, s. 262.

¹⁸⁹ A.g.e., s. 262.

¹⁹⁰ Şimşir, *Lozan Telgrafları...*, s. 288.

İsmet Paşa, Lord Curzon'un vermiş olduğu bu ulti­matom niteliğindeki muhtıraya karşılık olarak, daha önce ileri sürmüş olduğu görüşleri yinelemekle birlikte, İngiltere'nin, Musul üzerinde, Mondros Ateşkesi ve Wilson ilkelerine aykırı olarak, bilfiil işgalci konumunda olduğunu söylemişti.¹⁹¹

5 Ocak 1923 tarihinde İngiliz heyeti, Müsteşar Tyrell'i, İsmet Paşa'ya yeni bir öneri sunmakla görevlendirmişti. İngiltere, bu yeni teklifinde, Musul Vilayeti'ni vermeyerek, Kürdistan arazisi ile birlikte, petrol hisselerinden bir kısmının, Türklere verilebileceğini belirtmişti.¹⁹² Ancak İsmet Paşa, "*Musul'un katiyen verilmeyeceğini*" ve "*Musul'un, İngilizler için bir petrol, Türkler içinse bir vatan meselesi olduğunu*" söyleyerek, teklifi geri çevirmişti.¹⁹³

Aynı tarihlerde İsmet Paşa'nın, bir İngiliz petrol şirketi olan Anglo-Ottoman ile bağlantı kurma ve lobiler üzerinden, İngiliz heyetine baskı yapma planının, Lord Curzon'un girişimiyle sonuçsuz kalması üzerine, 19 Ocak 1923 tarihinde, İngiltere tarafından, İsmet Paşa'ya yeni bir rapor sunulmuştu. Bu raporda Lord Curzon,

*"Musul Meselesi'nin aramızda halline imkan hasıl olamadığı ve gelecek Salı günü Türk heyeti murahhasasının, Suriye veya Irak hudutları veyahut her ikisi hakkında nokta-i nazarını komisyonda izah etmek arzusunda olduklarını"*¹⁹⁴

belirterek, Musul Sorunu'nun, artık ikili görüşmeler şeklinde yürütülmesinden vazgeçilmesi ve Konferans gündemine alınması gerektiğini söylemişti.

Bu gelişmeler, artık Musul konusunda herhangi bir ilerlemenin mümkün olamayacağını göstermekteydi. En nihayetinde görüşmelerin, Lord Curzon'un

¹⁹¹ Kodal, *Paylaşılmayan Toprak...*, s. 90.

¹⁹² Şimşir, *Lozan Telgrafları...*, s. 338.

¹⁹³ A.g.e., ss. 339-339.

¹⁹⁴ A.g.e., ss. 411-412

daha önce Türk heyetine vermiş olduğu muhtırasında da belirttiği üzere, Konferans'ın “Ülke ve Askerlik Meseleleri Komisyonu” tarafından yürütülmesi kararlaştırılmıştı.

B. Musul Meselesinin Yeniden Konferans Gündemine Alınması

Lord Curzon başkanlığında, 23 Ocak 1923 tarihinde gerçekleştirilen I. Komisyon(Ülke ve Askerlik Meseleleri Komisyonu)'da taraflar, savlarını katılımcılar önünde gerekçeleriyle birlikte açıklama imkanı bulmuşlardı. Toplantıda ilk olarak söz alan İsmet Paşa, tezini beş temel başlık altında sunmuştu: Etnografik, Siyasi, Tarihi, Coğrafi, Ekonomik ve Askeri sebepler.¹⁹⁵

İsmet Paşa, “Etnografik Sebepler” başlığı altında, komisyona şu gerekçeleri sunmuştu:

“Musul Vilayeti'nin toplam nüfusu 503.000 kişi olmakla birlikte, içerisinde Türk, Kürt ve Araplardan oluşan 170.000 kadar da göçebe aşiretler bulunmaktadır. Bu göçebe aşiretlerin sürekli yer değiştirmesinden dolayı, kesin sayılarını hesaplama imkanı yoktur ve dolayısıyla bunlar Musul'a ait nüfus içerisinde kabul etmek mümkün değildir.”¹⁹⁶

	KÜRT	TÜRK	ARAP	YEZİDİ	MÜSLÜMAN OLMAYAN	TOPLAM
Süleymaniye Sancağı	62.830	32.960	7.210	---	----	103.000
Kerkük Sancağı	97.000	79.000	8.000	---	----	184.000
Musul Sancağı	104.000	35.000	28.000	18.000	31.000	216.0000
Musul Vilayeti'nin Toplam Nüfusu	263.830	146.960	43.210	18.000	31.000	503.000

Tablo 1) Lozan Antlaşması Sırasında Türk Tarafının sunduğu Musul İli'nin Nüfus İstatistikleri

¹⁹⁵ Seha L. Meray(Çev.), *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler*, Cilt: I-I., Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1973, s. 343.

¹⁹⁶ A.g.e., s. 343.

Komisyon'da, yukarıdaki tabloda belirtilen, Musul İli'nin nüfus istatistiklerini açıklayan İsmet Paşa'ya göre:

- 1) Süleymaniye ve Kerkük sancaklarında Arap nüfusu çok azdır,
- 2) Musul merkezinde 139.000 Türk ve Kürt'e karşılık, sadece 28.000 Arap bulunmaktadır,
- 3) Musul'un tamamında 410.790 Türk ve Kürde karşılık, 31.000 gayrimüslim bulunmaktadır.¹⁹⁷

İsmet Paşa, sözlerinin devamında, İngiliz heyetinin, “1918 ateşkesinden sonra, İngiliz subaylarının bölgeyi tek tek inceleyerek, nüfus sayısını doğru bir şekilde hesaplayabildikleri”¹⁹⁸ tezine karşı çıkararak, “İngilizlerin asla Musul İli'ne sahip olamadıklarını” ve “Süleymaniye sancağına bile giremeyen subayların ve memurların, doğru istatistikler verebileceğinin kabul edilmesinin imkansız olacağını”¹⁹⁹ belirtmişti.

İsmet Paşa, bu tezine ilave olarak İngilizlerin, Musul konusunda ortaya koymuş oldukları istatistiki bilgileri de eleştirerek, sözlerine şöyle devam etmişti:

“...Musul Vilayeti'nde Türkçe, Arapça ve Kürtçe olmak üzere üç dil konuşulmaktadır. Arapça konuşanlar ve Arap sayılanlar aslında Türk'türler. Bunlar uzun süre Araplarla birlikte yaşadıklarından dolayı iki dili birden öğrenmiş bulunmaktadırlar... Yezidiler, yalnız mezhep ayrılığı olmakla birlikte aslında Kürt'türler. Bu yüzden bunları birbirinden ayırmak doğru olmaz...Musul Vilayeti'nde konuşulan Türkçe, Anadolu Türkçesi ile konuşulmaktadır ve Musul Türkleri ile Asya Türkleri birbirlerinden ayrılamazlar...”²⁰⁰

İsmet Paşa, Konferans'ta sunmuş olduğu bu nüfus bilgilerine göre, özellikle Musul bölgesinde yaşayan Kürtlerin, Anadolu coğrafyası ile olan yakın bağına vurgulamaya çalışmıştı.

¹⁹⁷ A.g.e., s. 344.

¹⁹⁸ A.g.e., s. 344.

¹⁹⁹ A.g.e., s. 344.

²⁰⁰ A.g.e., s. 344.

İsmet Paşa, “Siyasal Sebepler” başlığı altında, ilk olarak İngiliz heyetinin; savlarına karşı çıkararak:

“Araplar, Müslüman olmayanlarla birlikte sayılsa bile, nüfusun bir azınlığı durumunda kalması yanında, Musul’un Irak’a bağlanması, ulusların kendi kaderlerini tayin haklarına(Self-Determinasyon) da aykırı olacaktır;

Türklerle Kürtler, asırlar boyu bir arada yaşamışlar ve bir çok açıdan birbirleriyle yakın ilişki kurmuşlardır. BMM, Türklerin olduğu kadar Kürtlerin de hükümetidir ve Anadolu’daki Kürtler de Musul Vilayeti’nde bulunan soydaşlarından ayrılmak istememektedir;

Arapların Türk yönetiminden kurtarılmasına ilişkin olarak, savaş sırasında yapılmış bildirimler herkesçe bilinmektedir; fakat 1918’den bu yana, bu bildirimlerin etkili olma gücünü yitirdiklerini de kabul etmek zorunludur...”

cevabını vermiş ve İngiltere’nin savaş sırasında, Mekke Şerifi Hüseyin ile olan bağımsız bir Arap devleti kurulmasına yönelik anlaşmanın içerisinde, Musul’un yer almadığını söylemişti.²⁰¹ Ayrıca İsmet Paşa, 1920 yılında Irak’ta, İngilizlere karşı gerçekleşen ayaklanmaları örnek göstererek, İngiltere’ye olan bu bağımlılığın sorgulanabileceği üzerinde durmuştu.

İsmet Paşa, 4. ve 5. maddelere olan cevabında ise Türkiye’nin, Irak’ta herhangi bir mandaterliğin gerekli olduğunu, hiçbir zaman kabul etmediğini belirterek, İngiltere’nin savaş sırasında Musul’u, silahlı bir mücadelenin sonunda galip gelerek değil, ateşkes hükümlerini hiçe sayarak işgal ettiğini savunmuştu.

İsmet Paşa üçüncü olarak, “*Tarihi Sebepleri*” açıklamaya çalışmıştı. İsmet Paşa’ya göre Musul ve Bağdat’ın kuzeyine kadar olan bölge, 11. Yüzyıl’dan beri Türk hakimiyeti içerisinde yer almış ve tarih kitaplarında Tataristan adıyla yer edinmişti.²⁰²

²⁰¹ A.g.e., ss. 348-349.

²⁰² A.g.e., s. 351.

“Coğrafi ve Ekonomik Nedenler” başlığı altında ise İsmet Paşa, Musul’un, coğrafi olarak Anadolu iklimine daha yakın olduğunu şu cümlelerle açıklamaya çalışmıştı:

“Coğrafya, toprağın yapısı ve iklim bakımından, Anadolu’yu, Irak’tan ayıran çizgi, Cebel Hamrin-Cebel Fuhul-Vadi-i Tatar-Cebel Sancar çizgisidir. Bu çizginin kuzeyinde, Musul Vilayeti, iklim ve öteki koşullar bakımından Anadolu’ya eş bir görünüştedir...”²⁰³

İsmet Paşa, İngiltere’nin, Musul üzerinde, kendisini haklı göstermek adına öne sürdüğü; “Musul ticaretinin başlıca çıkış yeri Basra Körfezi’dir. Bağdat, Musul’un ürünlerine ve özellikle buğdayına ihtiyaç duymaktadır” gibi ekonomik nedenlere de karşı çıkarak, Musul’un asıl bağlantılı olduğu güzergâhın, Akdeniz limanlarına bağlı olduğunu belirtmiş, ayrıca ikinci maddeye ilişkin olarak da Bağdat’a olan buğday girişinin, Musul’dan değil, Diyarbakır’dan geldiğini söylemişti.

“Askeri ve Stratejik Sebepler” başlığı altında ise İsmet Paşa:

- 1) *Bu şehirdeki halkın büyük çoğunluğu Türk ve Kürt’tür,*
- 2) *Bu şehirde yaşayanlar yeniden Türkiye’ye ısrarla bağlanmak istemektedirler,*
- 3) *Coğrafi ve siyasal bakımdan bu şehir, Anadolu’nun tamamlayıcı parçalarındandır,*
- 4) *Hukuki bakımdan halen Osmanlı İmparatorluğu içerisinde yer alan bir bölge, İngiltere’nin yapmış olduğu bütün anlaşmaları geçersiz kılacak niteliktedir,*
- 5) *Anadolu’nun güney kesimlerini birleştiren yolların kavşak noktası olan Musul’un, ticaret ilişkilerimiz ve bu bölgenin güvenliği bakımından bizim elimizde olması zorunludur,*
- 6) *Musul, savaş sonrası sözleşmeler aykırı olarak bizden alınmıştır ve geri verilmesi gerekir.*

²⁰³ A.g.e., ss. 351-352.

diyerek, Musul'un, stratejik önemi üzerinde durmuş ve kendilerinden ayrılmasına asla razı olamayacaklarına dair nedenleri, maddeler halinde açıklamaya çalışmıştı.²⁰⁴

Türk heyetinin savunması bittikten sonra, İngiliz başdelegesi Lord Curzon söz almıştı. Lord Curzon, Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa dahil olmasını eleştirerek, Irak Cephesi'nde zorunlu olarak savaşa girdiklerini ve ilk hareketlerinde, Mekke Şerif'i ile bir anlaşma yaparak, kendisine Türk yönetiminden kurtaracaklarına dair söz verdiklerini belirtmiş ve şöyle devam etmişti:

"...Müttefik Devletler, San Remo'da, 1920 Nisan'ında, Suriye mandasının Fransa'ya, Filistin ve Mezopotamya mandalarının ise İngiltere'ye verilmesini kararlaştırdılar. Bu çeşitli mandatların hepsi de tamamıyla eş ilkelere dayanmaktadır. Bunlardan birine dokunmadan ötekine itiraz edilemez. Bu mandatlar, 1920 Ağustosunda, Sevr Antlaşması'yla da doğrulanmıştır; işte bu sıradadır ki Suriye'nin sınırlarıyla Irak'ın sınırları saptanmıştır. Irak'ın kuzey sınırı, bir takım değişikliklerle, Musul Vilayeti'nin kuzey sınırı boyunca gitmek üzere tanımlanmıştır..."

*...Bundan sonra, İngiltere'nin sorumluluklarını azaltmak ve Arap Devleti'nin bağımsızlığını sağlamlaştırmak kaygısıyla İngiliz Hükümeti, 1922 Ekimi'nde, Kral Faysal ile bir antlaşma yaptı; bu antlaşmanın hükümleri uyarınca, her iki taraf, başka bir deyimle, mandater devlet ile Arap Devleti, Irak ülkesinden hiçbir toprak vermemeyi ve kiralamamayı yükümlenmekteydiler. Bu antlaşma, imzalanmış olmakla birlikte, henüz onaylanmamıştır..."*²⁰⁵

Lord Curzon, İsmet Paşa'nın, mandaterlik altına girmiş ülkeleri hiçbir zaman tanımadıklarını belirten cümlelerine de tepki göstererek, Osmanlı borçlarını tartışırken Türk başdelegesinin, bu borçları, mandaterlik altındaki ülkelere yükletmek istediğini belirtmiş, dolayısıyla bunun bir tanıma anlamına gelebileceğini söylemişti.

²⁰⁴ A.g.e., s. 352.

²⁰⁵ A.g.e., s. 355.

Burada ilk olarak, Lord Curzon'un sözlerinde, Türk Hükümeti'nin davranışları yüzünden Irak'ta savaştıkları yönündeki savları aslında gerçeği yansıtmamaktaydı. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu, henüz İtilaf Devletleri'ne savaş ilan etmemişken İngilizler, Irak'ın güneyinde bulunan Fav Boğazı'na çıkarma yapmış ve işgal planını bu duruma göre hazırlamıştı.²⁰⁶

İkinci olarak ise İngiltere, henüz Musul'da silahlı bir mücadeleye girişilmemişken, ateşkes hükümlerini hiçe sayarak bölgeyi işgal etmiş ve bu durumu, temel tezlerinde hukuken bir dayanak noktası oluşturmaya çalışmıştı. Ayrıca İngiltere, Mekke Şerifi Hüseyin ile bir anlaşma yaparak, Arap halkına karşı bir söz vermiş ve savaş sonrasında imzalanan gizli antlaşmalarla bu bölgenin kaderini çizme hakkına sahip olduğunu ileri sürmüştü. Ancak Türk hükümeti, söz konusu anlaşmalar imzalanırken dikkate alınmamakla birlikte, İngiltere ile Kral Faysal arasında yapılan bir anlaşma ise Türk tarafı açısından hukuken bir sorumluluk getirmemekteydi. Öyle ki İngiltere'nin, konuyu sürekli olarak Milletler Cemiyeti'ne çekerek, Musul ile beraber Irak'ın statüsünü de belirlemeye çalışması, örgütün kuruluş felsefesine de aykırılık teşkil etmekteydi. Çünkü Milletler Cemiyeti, özellikle savaşlara son vermek amacıyla idealist bir çerçevede kurulmuş ve uluslara kendi kaderini tayin etme hakkını vermişti. Bu doğrultuda, Arap nüfusunun çok az olduğu Musul Vilayeti, İngiliz mandası altındaki Irak Devleti'ne de bağlanmaması gerekmekteydi.

Lord Curzon, sözlerinin devamında, İsmet Paşa'nın savunmuş olduğu konuları, başlıklar halinde cevaplamaya çalışmıştı. Buna göre Lord Curzon:

²⁰⁶ Fav Boğazı: Irak'ın, Basra'ya açılmasını sağlayan stratejik öneme sahip bir bölgedir. İngiltere, henüz Osmanlı İmparatorluğu'nun savaşa aktif olarak katılmadığı bir dönemde, Fav Boğazı'na çıkarma yapmış ve 10 Kasım 1914 tarihinde de tamamen işgal etmişti. Ayrıntılar için Bkz. ATASE, *Birinci Dünya Harbinde...*, ss. 67-71.

“...Vermiş olduğum ve Musul Vilayeti için 750-800.000’e varan toplam, Arapların, bölge nüfusunun dörtte biri olduğunu göstermektedir. Nüfusu 80.000 ile 90.000’e varan Musul Vilayeti’nde 50-60.000 arasında Arap vardır...Bu Arapların, Türklere teslim edilmelerini herhangi bir gerekçe gösterilebilir mi? Bunların 1919’da, Mezopotamya’nın yada Irak’ın bölünmezliğinden yana oy kullandıklarını daha önce belirtmiştim. 1921’de, Faysal’ı Kral olarak seçmişlerdir. Neden onları Türklere geri vermemiz gereksin? Neden Musul Vilayeti’nin geri verilmesi gereksin? Musul Arapların yaptığı bir Arap şehridir...”

Türk nüfusu, vilayet toplam nüfusunun ancak on ikide biridir... Bunlar hiç de Osmanlı Türk’ü değildirler. Bu ülkeye Selçuklu ve Osmanlı istilalarından çok önce Ortaasya’dan gelmiş Turanlı istilacılardan oluşmaktadır. Kendilerine özgü bir Türk lehçe ile konuşmaktadırlar...

Kürtler ise Türk değil, İran soyundan olduğuna genel olarak herkes birleşmektedir... Ben Kürtlerin memleketlerinde bulundum, Kürtlerin yanında kaldım... Her zaman bir Türkü bir Kürt’ten ayırtedebilirim... Kürtlerin, Türk yönetiminden hoşnutsuzluklarını sürekli olarak açıkladıklarını herkes bilmektedir. Dört yıldır, İngiliz Hükümeti’ne hayal kırıklığına uğramış Kürtlerden gelen özerkliği ya da bağımsızlığıyla ilgilenmemizi isteyen protestolar yağmaktadır...”²⁰⁷

diyerek, Musul konusundaki Türk savunmasına karşılık olarak Musul’un, etnik açıdan ayırt edici özellikleri vurgulamaya çalışmaktaydı. Bu noktada dinsel olarak hiçbir bağa değinmeyen İngilizler, Irak Türklerinin dahi, Anadolu Türklerinden farklı olarak, ayrı bir ulusu temsil ettiklerini söylemişti.

Lord Curzon, ekonomik açıdan ise Türk heyetinin iddialarına yanıt olarak, Musul’un bütün ticaretinin Şam, Halep ve Bağdat gibi şehirler olduğunu çay, şeker ve kahve gibi ürünlerin ise Diyarbakır’dan değil, Avrupa’dan ithal edildiğini belirtmişti.

Stratejik açıdan ise İngiliz başdelegesi, Musul’un, Türkler açısından tehdit altında olduğunu iddia ederek, bölgenin Türkiye’ye bırakılması halinde, Türklerin düşmanca tavır izleyebileceğini ileri sürmüştü.

Lord Curzon, petrol konusunda ise:

²⁰⁷ Meray, *Lozan Barış...*, s. 358.

“...İngiliz Hükümeti’nin, Musul’un elinde tutma isteğine ilişkin davranışını, petrol sorununun etkilediği sanılmakta ve bunun böyle olduğu iddia edilmektedir. Musul Vilayeti’ndeki petrol sorununun benim öne sürdüğüm iddialarla hiçbir ilgisi yoktur. İngiliz tezini, kendi başına ve bu ülkede var olabilecek doğal kaynakları hiçbir şekilde göz önünde tutmaksızın öne sürdüm. Musul dolaylarında ne kadar petrol bulunabileceğini ya da işletmenin verimli olup olmayacağını, yoksa bu masalın boş bir hayal mi olduğunu bilmemekteyim. Ülkemin dışişlerini yönetmekle birlikte bulunduğum bütün süre boyunca hiçbir petrol kralıyla görüşmedim...”

ifadelerin kullanarak İsmet Paşa’nın, İngiltere’nin, Musul’daki asıl amacının, petrol alanlarını elde etmek olduğu iddialarını yanıtlamaya çalışmıştı.²⁰⁸ Curzon’a göre İngiliz tezlerinin, petrol üzerinde imtiyaz elde etmekle bir ilgisi bulunmamaktaydı. Ancak burada belirtmek gerekir ki İngiltere, Birinci Dünya Savaşı sonrasında düzenlenen barış antlaşmaları sırasında, Irak petrollerinin denetimini sağlamak istediğini sürekli belirtmiş, bunun yanı sıra Musul petroleri konusunda da Fransa ile anlaşmazlığa düşmüştü. Dolayısıyla Curzon’un, İngiltere’nin, Musul petroleri üzerinde herhangi bir hedefi olmadığını belirten ifadeleri, gerçeği yansıtmamaktaydı.

Lord Curzon, toplantının ilk oturumundaki sözlerini, meselenin *“soruşturma yapılmak ve karara bağlanmak üzere, bağımsız bir organa (kastettiği organ Milletler Cemiyeti’dir) havale edilmesini”* isteyerek noktalamıştı. 23 Ocak 1923 tarihli oturumunun ardından taraflar, öğleden sonra yeniden bir araya gelmişler ve ilk sözü İsmet Paşa alarak, tezini savunmaya devam etmişti. İsmet Paşa:

“...Mandaya ilişkin iddia, Türkiye’ye karşı öne sürülemez. Türkiye, hiçbir zaman mandatların dayandığı ilkeyi kabul etmemiştir. Kaldı ki böyle bir şeyin varlığından da haberi yoktur. Türk topraklarına ilişkin olarak, üçüncü devletler arasında yapılmış olabilecek antlaşmaları Büyük Millet Meclisi Hükümeti, resmi senetler ve belgeler sayamaz...”

²⁰⁸ A.g.e., s. 362.

diyerek, Türkiye'nin hiçbir zaman manda ve himayeyi kabul etmediğini açıklamaya çalışmıştı.²⁰⁹

İsmet Paşa, ikinci oturumdaki konuşmasında, mandaterlik konusunu yeniden gündeme getirmiş ve birinci bölümde, İngiliz heyeti tarafından, kendisine yöneltilen eleştirilere cevap vermişti. İsmet Paşa'ya göre İngiltere'nin verdiği nüfus bilgilerinin kabul edildiği takdirde dahi Arapların, toplam nüfus içerisinde dörtte bir gibi bir oranı oluşturacaklarını söylemişti. Buna ek olarak İsmet Paşa, Lord Curzon'un, Türk Hükümeti'nin, Kürtler ve Musul üzerinde bir tehdit olarak sunmasına da tepki göstermiş ve yabancı savaş gemilerinin boğazlardan geçmesini, Türkiye için bir tehlike olamayacağını iddia eden İngilizlerin, Musul konusunda ise tavır değişikliğinde olduğunu belirtmişti.²¹⁰

İsmet Paşa, son olarak İngilizlerin, halkın kendi kaderini çizmesine engel olduğunu ve bu sebeple meseleyi, Milletler Cemiyeti'ne aktarmaya çalıştığını söylemişti.

Türk heyetinin görüşlerinden sonra söz alan Lord Curzon, plebisit konusundaki teklifleri kesin bir dille reddederek, bu yola başvurmanın sakıncalarını sıralamıştı. Lord Curzon'a göre plebisit, *"iç içe girmiş bir halka değil de birleşmiş bir halka ve çözümlenecek sorun karışık değil de basitse"* uygulanabileceğini söylemişti.²¹¹ Ayrıca Lord Curzon, söylemlerinde giderek sertleşerek, meselenin Milletler Cemiyeti'nin, 11. maddesine dayanarak bu örgüte havale edileceğini, Türk tarafının ise bunu kabul etmediği takdirde, bölgede

²⁰⁹ A.g.e., s. 365.

²¹⁰ A.g.e., ss. 367-368.

²¹¹ A.g.e., s. 368.

meydana gelebilecek her türlü olumsuz durumdan, İsmet Paşa'nın sorumlu olacağını söylemişti. Lord Curzon, bu durumu şöyle açıklamıştı:

“...Her ikimizin de dostça bir tutumla, yarın, bu hafta ya da gelecek hafta içinde Milletler Cemiyeti önüne çıkmamızı çok daha üstün tutardım. İsmet Paşa'ya bunun, sorunu çözümlenmek bakımından, en doğru tek yol olduğunu inandırmak isterim. İnanmasını isterim ki reddetmekte direnirse, ortaya çıkacak her şeyden ister ayaklanma, ister kan dökülmesi, isterse Musul Vilayeti'nde patlak verecek başka her çeşit güçlükler olsun, İsmet Paşa sorumlu olacaktır; kendisinin haklı olduğuna dünya kamuoyuna inandırmakta güçlük çekecektir...”²¹²

Lord Curzon'un bu açıklamalarından sonra gerek Japon temsilcisi Baron Hayashi gerekse İtalyan temsilcisi Marki Garroni, İngiliz görüşlerine destek verdiklerini açıklamışlardı. Ancak İsmet Paşa ise bu öneriyi reddetmiş ve komisyon görüşmeleri, herhangi bir netice sağlanamadan sona ermişti.

Türk heyetinin, Musul Meselesi'nin çözümüne ilişkin sunduğu, bölgede plebisit yapılmasına yönelik önerisi, bu konunun Milletler Cemiyeti'ne aktarılmasını isteyen Lord Curzon tarafından reddedilmişti. İngiltere, Musul'un statüsünü halkın rızasına dayandırmak olarak değil, Türkiye ile Irak Krallığı arasında bir sınır meselesi olarak görmekteydi.

Türkiye ile İngiltere arasında, Musul Sorunu'nun görüşüldüğü Komisyon toplantısının sona ermesiyle birlikte İsmet Paşa, meselenin Konferans'ın geneline yansiyarak bir kesintiye uğramasından da tedirginlik duymaktaydı. Çünkü böylece, diğer meseleler üzerinde de Türkiye için bir anlaşmanın yapılamaması tehlikesi ortaya çıkabilecekti.

Lord Curzon'un, Milletler Cemiyeti'nin devreye sokulması gerektiği fikri, toplantıya katılan Fransa, İtalya ve Japonya'dan da destek görmüş, sonuçta

²¹² A.g.e., s. 374.

İngiltere, 25 Ocak 1923 tarihinde, 11. maddeye dayanarak, meseleyi Cemiyet'e sunmuştu.²¹³

İsmet Paşa ise meselenin, Milletler Cemiyeti'ne gönderilmesini, “...*Şimdi hallonulacak şudur: Fasıla vererek Ankara'ya gelmek ve vaziyeti Musul'da feragatla başlayarak yeni bir sulh aramaktan hangisi muvaffaktır. Ben Musul'dan feragat göstererek sulh aramak fikrindeyim...*”²¹⁴ sözleriyle yorumlamıştı. İsmet Paşa için asıl tehlike, Musul Meselesi yüzünden, barış antlaşmasının engellenmesi olasılığıydı. Ayrıca İsmet Paşa'nın telgrafında belirtmiş olduğu bu sözler, Konferans sırasında, Türk tarafının takınmış olduğu tavrın değişmeye başladığını göstermekteydi. Diğer delegeler Rıza Nur bey ve Hasan Saka Beyler, farklı görüşe sahiptiler. Rıza Nur Bey'e göre:

“...Musul'un elden çıkması başımıza bir Kürdistan belası çıkarmak demektir ki bizi böğrümüzden vurur. Ermenistan'la birleşir. Hem de İstikbalimiz olan Şark ile aramızı keser. Bu cihetlerden dolayı mesele pek mühimdir. İngilizler işi inkitaâ(kesilmeye) sevkemişlerdir. Fransızlarla İtalyanları uşak gibi sürüklemekte idiler ve sonra da sürüklemişlerdir. Bu inkitâ tehdidi ya ciddi veya blöftür. Ciddi ise Yunan ordusunu tensik gibi hazırlıklar için bizi konferansla oyaladılar. Daha ziyade ben blöf olduğu zannındayım. İlk günden beri bu işin bir inkitâ olmadan hallinin mümkün olacağı kanaatindeyim... Henüz Musul'u vermek gibi bir fedakârlıkların zamanı gelmediği, bir defa fedakârlık edersek, diğer metaliblerinde de daha musır olacaklar ve artık tutunamayacağımız fikrindeyim... Bu halde işi muallakta bırakarak Ankara'ya gelmemiz en münasip bir tarîk”

idi.²¹⁵ Ayrıca Rıza Nur Bey, İngiltere'nin, Musul konusundaki sert tavırlarının, aslında blöf niteliğinde olduğunu ve İngilizlerin, meselenin Milletler Cemiyeti'ne aktarılması için uğraş verdiğini söylemişti. Hasan Saka Bey ise antlaşmanın

²¹³ Kodal, *Paylaşılmayan Toprak...*, s. 122

²¹⁴ Şimşir, *Lozan Telgrafları...*, s. 449.

²¹⁵ A.g.e., ss. 449-450.

kesintiye uğratılabilecek maddeleri sıraladıktan sonra, Musul Meselesi'nin, Milletler Cemiyeti'ne aktarılması konusunda tarafsız kaldığını belirtmişti.²¹⁶

Ankara Hükümeti'ni endişelendiren bir diğer nokta ise Fransa'nın, Konferans sırasında, İngiliz eksenine yakın bir politika çizgisinde olmasıydı. Fransız Hükümeti'nin bu tutumu, Almanya ile arasında bir sorun oluşturan Ruhr Vadisi konusunda, İngiltere'nin yardımını istemesinden kaynaklanmaktaydı. Türkiye ise bu durumu şu şekilde karşılamıştı:

“Şimdi düşmanımız olan yalnız İngiltere değil, aynı zamanda Fransa'dır. Musul Sorunu'nda, İngiltere ile bir anlaşmaya varılabilir, ama mali sorunlarda ve kapitülasyonlar konusunda, Fransa oldukça inatla davranıyor ve bize karşı en aşağı minnetsizlik gösteriyor”²¹⁷

Türkler ile Fransızlar arasındaki bu olumsuz havayı gidermek amacıyla Fransa Başbakanı Raymond Poincare, Mustafa Kemal Paşa'ya, antlaşmayı kabul etmesi ricasında bulunmuştu.²¹⁸ Ancak Mustafa Kemal Paşa, bu teklifi reddederek görüşünü, *“Musul Vilayeti, Türkiye Devleti'nin hudud-i milli dahilindedir; buraları anavatanından koparıp, şuna buna hediye etmek hakkı kimseye ait olamaz. Cemiyeti Akvam ile de bu meselenin münasebatı yoktur”²¹⁹* şeklinde açıklamış ve Musul'un, Türkiye'den ayrılamayacağını belirtmişti.

Konferans'ın kesilmesinden önce İngiltere'nin, meseleyi Milletler Cemiyeti'ne gönderilmesini istediği antlaşma tasarısı, Türk tarafına da sunulmuştu.²²⁰ İsmet Paşa, 4 Şubat 1923 tarihli telgrafında, bu tasarıya cevap olarak, Musul Meselesi nedeniyle Konferans'ın ertelenmemesi gerektiğini belirtmiş ve İngiltere'ye, Musul'un Konferans dışında ve bir yıl içerisinde,

²¹⁶ A.g.e., s. 451.

²¹⁷ A.g.e., s. 308.

²¹⁸ Kaymaz, a.g.e., s. 286.

²¹⁹ Öke, *Musul Meselesi...*, s. 107.

²²⁰ Kaymaz, a.g.e., s. 286.

karşılıklı olarak yeniden görüşülmesi talebinde bulunmuştu.²²¹ İsmet Paşa'nın bu isteğine rağmen Konferans görüşmeleri, İngiliz heyetinin, 4 Şubat 1923 tarihinde Londra'ya dönmesiyle kesintiye uğramıştı.

C. Lozan Barış Konferansının Kesintiye Uğramasının Ardından Meselenin Büyük Millet Meclisinde Tartışılması ve Nihâî Karar

Konferans'ın kesilmesiyle birlikte, 16 Şubat 1923 tarihinde, İstanbul'a gelen Türk heyeti, Lozan'daki durumun tartışılacağı, 21 Şubat-7 Mart 1923 tarihleri arasındaki TBMM gizli oturumlarına da katılmıştı.²²²

21 Şubat 1923 tarihinde başlayan gizli oturumunda ilk sözü, Türk başdelegesi İsmet Paşa almış ve Konferans'taki barış meselelerini, üç temel başlık²²³ halinde gündeme geldiğini belirterek "Arazi Meselesi" başlığı altında, doğu sınırimıza ait olan Musul konusuna şu şekilde değinmişti:

"...Bu Musul Meselesi'nin bize iadesi mevzu bahis oldu. Bunu bidayette aleni celsede mevzubahis etmek vardı. Hususi mülakatımla alakadar olan İngiliz mümessili(Lord Curzon) ile görüştüğümüzde "bunu aramızda bir sureti kale vardırmaq için çalışalım" dedi, kabul ettim. Hususi bir suretle bir çok mudavelei efkâr ettik...

Mücadele ettik, muhtıralarında istinat etmek istedikleri delaile karşı irkî, coğrafi, iktisadî, siyasî bir takım delaile istinat ederek, ne cevap icabediyorsa cevap verdik...

Sonra bu meselede yekdiğerimizi ikna etmek ihtimali yoktur. O halde tekrar komisyonda mevzubahis olunsun dediler, kabul ettik, tekrar

²²¹ 4 Şubat'ta İsmet Paşa, Lord Curzon'a yazmış olduğu mektubunda şu ifadeleri kullanmıştı: "Musul meselesine gelince; bunu sadece sulh akdine mani olmaması maksadı ile İngiltere ile Türkiye arasında bir sene zarfında halledilmek üzere, Konferans programdan hariç bırakmanın münasip olacağını düşünüyoruz." Bkz. Nihat Erim, "Milletlerarası Daimi Adalet Divanı ve Türkiye Musul Meselesi, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi, Cilt: 3., Sayı: 2., 1946, s. 329.

²²² *Türk Parlamento Tarihi*: TBMM II. Dönem(1923-1927). Der. Kâzım Öztürk ve Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu. Cilt: I. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, 1993.

²²³ Birinci Başlık: Siyasi, Arazi ve Sınırlar; İkinci Başlık: Mali ve İktisadi; Üçüncü Başlık: Kapitülasyonlar. Bkz. *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Cilt: 3., Devre 1, İçtima 3, 6 Mart 1338(1922)-25 Şubat 1339(1923), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999, s. 1291

komisyona çıktı. Biz Musul üzerinde kendileriyle anlaşalım, bir sureti hal bulalım dedik...

En nihayet son ve kati olarak bütün müttefikler müttehit bir cephe olarak inkıta tehdidi ile bizi tehdit ettiler. Bizi Musul Meselesi'nde ricate icbar ettiler. Mukavemet ettik, nokta-i nazarımızı muhafaza ettik. ..

Müttefikler arazi meselesinde Adaları, Suriye Hududu'nu ve Musul Meselesi'ni yekpare bir mesele olarak bize tasdik ettirmek istediler. Fakat biz bütün kuvvetlerimizi birisi üzerine, bir mesele üzerine temerküz ettirmek için, diğer meselelere temas ettirmeksizin, yalnız Musul Meselesi üzerinde teksif ettik... ”²²⁴

İsmet Paşa konuşmasında, Konferans sırasında İngiltere'nin, kendilerine Musul Meselesi'nin, diğer konularla birlikte görüşme teklifini reddettikleri üzerinde durmuştu.

27 Şubat 1923 tarihinde, Meclis'teki bir diğer konuşmasında, İsmet Paşa'nın; “*Musul Sorunu'nun çözümü için ilk olarak, bir sene içerisinde İngiltere ile görüşüleceğini, bu yolla çözüme kavuşturulmaz ise Müttefik Devletlerin, Milletler Cemiyeti'ne başvurulması fikrine yakın bir çizgide olunması*” gerektiğine yönelik projesini açıklaması,²²⁵ diğer vekiller tarafından ciddi bir şekilde eleştirilmişti. Özellikle Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey'in, İskenderun ve Hatay sınırlarının ne olacağına ilişkin sorusu sonrasında mecliste, “*Musul Gidiyor!*” tepkileri gelmeye başlamıştı.²²⁶ Genel olarak İsmet Paşa'ya yöneltilen muhalif görüşlerde, Misak-ı Milli'den taviz verildiği, malî konuların göz ardı edildiği, diğer sınır sorunları konusunda ise karamsarlığın oluştuğuna dair eleştiriler gelmekteydi.

4 Mart 1923 tarihinde başlayan oturumda söz alan Muş Milletvekili İlyas Sami Bey, İsmet Paşa'ya, meselenin Milletler Cemiyeti'ne aktarılması konusuna

²²⁴ A.g.e., s. 1292.

²²⁵ Öztürk, a.g.e., s. 44.

²²⁶ Öztürk, a.g.e., s. 45; *Gizli Celse Zabıtları*, Devre 1, İçtima 3..., s. 1306.

açıklık getirmesini istemişti.²²⁷ İsmet Paşa da İlyas Sami Bey'e vermiş olduğu cevapta, Musul üzerinde barışın şart olması durumunda, bir sene zarfında görüşüleceğini belirtmesi üzerine, meclisteki muhalif sesler artmaya başlamıştı.²²⁸

4 Mart'taki ilk oturumda söz alan Hüseyin Rauf Bey mecliste, Musul'un elden çıkmasını, "*vatan-ı müşterekimiz için en büyük tehlike*" olarak değerlendirmiş ve Musul'daki halkın, Türk ve Kürtlerden oluşan bir bölge olduğunu ve mutlaka Türkiye sınırları içerisinde yer alması gerektiğini söylemişti.²²⁹ Hüseyin Rauf Bey, sözlerinin devamında, Musul'un şu anda ısrarla alınması gerektiği üzerinde durmaları halinde, barış görüşmelerinin bir işe yaramayacağını, ancak harp ile alınabileceğini; ayrıca Milletler Cemiyeti'ne aktarılması gerektiğini öngören bir senelik süre zarfında ise çok iyi bir çalışma yaparak ellerini güçlendirebileceklerini, böylece avantajlı duruma geçilebileceğini, bu duruma rağmen Milletler Cemiyeti'nin aleyhlerinde bir karar alması halinde ise bunu kabul etmeyeceklerini belirtmişti. Ancak Hüseyin Rauf Bey'in bu açıklamaları mecliste, Musul'un harp ile alınması gerektiğini düşünen vekiller tarafından eleştirilmişti.²³⁰

4 Mart oturumunun, saat dört buçukta başlayan ikinci celsesinde söz alan Diyarbakır Milletvekili Zülfi Bey, Musul Meselesi'nde gelinen noktayı özetledikten sonra, böyle ciddi bir durumun, yalnızca harp meselesi açısından değil, aynı zamanda iktisadi, mali ve adli olarak da ele alınması gerektiğini söylemişti.²³¹

²²⁷ *TBMM Gizli Celse Zabıtları*, Cilt: IV., Devre 1, İçtima 4, 2 Mart 1339(1923)-25 Teşrinievvel 1934), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999, s. 81.

²²⁸ A.g.e., 81.

²²⁹ A.g.e., s. 86.

²³⁰ A.g.e., 86.

²³¹ A.g.e., s. 90.

Aynı oturumda söz alan Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni Bey ise Musul'un savunulması konusunda en sert yorumları getiren vekildi. Hüseyin Avni Bey, görüşlerini şöyle açıklamıştı:

"... Ben, Paşa hazretlerinden aciz bir asker olarak, bir mülazım olarak, kumandandan soruyorum; buyurdular ki Musul, bugün için ihraç edilmiştir. Şayet, gittiğimiz zaman Cemiyet-i Akvam denilen heyula, İngiliz uyrukları, Cemiyeti Akvam'ı tanımamıştır ve tanımayacaktır... Efendi,m Cemiyeti Akvam, İngiliz Şurası'ndan başka bir şey değildir..."²³²

Hüseyin Avni Bey, bu sözleriyle Milletler Cemiyeti'ne, Musul Meselesi'nde güvenilmemesi gerektiğini, zira Cemiyet'in, İngiltere'nin etkisinde olan bir örgütten başka bir şey olmadığını söylemişti. Hüseyin Avni Bey, sözlerini daha da sertleştirerek şöyle devam ettirmişti:

"...Eğer azmimiz varsa, resmen veririz. Kendi kendinizi aldatmayınız, efendiler. Musul bir süre hal-i intizarda bulunacak. Bu ne demektir efendiler! Bu millete istihzadır. İngilizlerden, Mısır'ı aldınız, Kıbrıs'ı aldınız mı efendiler! Musul'u bugün sana vermeyen, ne için yarın versin? Gayesi orada bir Kürt devleti teşkil edip, senin memleketini parçalayıp neticede bir Ermenistan teşkil etmek değil midir?... Bakınız arz ediyorum. Musul'u bir sene sonraya talik etmek demek, milleti idlal etmek demektir..."²³³

Bu konuşmasında da eleştirilerine devam eden Hüseyin Avni Bey, daha sonra Musul'un, derhal alınmadığı takdirde yaratacağı olumsuz durumlara işaret ederek endişelerini dile getirmişti. Hüseyin Avni Bey'e göre, hazır durumda bulunan Türk askeri gücünün, Kurtuluş Savaşı'ndan galip çıktığını ve zinde bir durumda olduğunu, bu yönde Musul'un, kuvvet kullanımı yolu ile Misak-ı Milli sınırlarına dahil edilmesi gerektiğini savunmuştu. Hüseyin Avni Bey buna ek olarak, Musul'un, Milletler Cemiyeti'nin inisiyatifine bırakılması durumunda, süreç içerisinde Türkiye'nin zararlı çıkacağını belirtmiş ve meselenin ertelenmesinin,

²³² A.g.e., s. 92.

²³³ A.g.e., s. 93.

bölgedeki Kürt ve Arap ayrılıkçı hareketlerinin de kuvvetlenmesine sebep olabileceğini söylemişti.²³⁴ Ayrıca Hüseyin Avni Bey'in, uzun konuşmasının sonunda yapmış olduğu duygusal konuşma, meclisteki vekiller tarafından sürekli alkışlanmıştı.

Hüseyin Avni Bey'den sonra söz alan Trabzon Milletvekili Hafız Mehmet Bey de Musul Meselesi'nin, bir sene sonraya bırakılmasının İngilizlerin, bir oyunu olabileceğini, meselenin aleyhlerine veya lehlerine, derhal çözülmesi gerektiğini savunmuştu.²³⁵

Edirne Milletvekili Şeref Bey ise Musul konusunda farklı görüşe sahipti. Şeref Bey'e göre devletin bekâsı için gerekirse Musul'dan da Karaağaç'tan da vazgeçilmeliydi. Şeref Bey bu konuda:

“... Memleketin şanı, şeref ve varlığı, istiklali ve hayatı aziz Türkiye'nin yaşaması eğer Edirne'nin, Trakya'nın da gitmesiyle olacaksa, verelim, yoksa vermeyelim... Eğer zavallı Mehmetçiğin yurdunu hür ve istiklal bir Türkiye olarak yaratacaksanız efendiler, Musul'u da veriniz, Edirne'yi de veriniz; hiç korkmayınız...”

açıklamasını yapmış²³⁶ ve 4 Mart oturumu da sona ermişti.

Meclisin, 5 Mart'taki oturumu da Misak-ı Milli sınırlarının ve daha çok Musul Meselesi'nin tartışıldığı bir ortamda gerçekleşmişti. Bu oturumda söz olan İzmit Milletvekili Sırrı Bey, konuşmasının başlarında, Lozan'daki Türk heyetine ve İsmet Paşa'ya yönelik eleştirilerde bulunmuştu. Bu eleştirilerinde, Misak-ı Milli sınırlarında yer alan bölgelerin tehlikede olduğunu altını çizen Sırrı Bey,

²³⁴ A.g.e., s. 94.

²³⁵ A.g.e., ss. 98-99.

²³⁶ A.g.e., s. 103.

Musul'un, bir sene sonraya kesinlikle bırakılmaması gerektiğini, aksi takdirde Misak-ı Milli davasına aykırı sonuçlar alınabileceğini savunmuştu.²³⁷

Sırrı Bey'in konuşması sırasında, Ergani Milletvekili Emin Bey'in, "*Musul'u sattıyorlar*",²³⁸ şeklindeki tepkisi ile başlayan meclis içerisindeki tartışmaların büyümesi sebebiyle toplantının ilk celsesi tatil edilmişti.

5 Mart oturumunun, ikinci celsesinde söz alan Başbakan Hüseyin Rauf Bey ise bir önceki oturumda, Musul Meselesi'nin çözümüne dair konuşma yapan vekilleri eleştirmişti. Hüseyin Rauf Bey, ilk olarak 4 Mart oturumunda, sert eleştirilerde bulunan Hüseyin Avni Bey'e cevaben, mecliste bulunan bir kimsenin, Musul'u vermek gibi bir niyeti olmadığını, bölgenin mutlaka kendi sınırları içerisinde yer alacağını belirtmişti.²³⁹

Hüseyin Rauf Bey, sözlerinin devamında, Hafız Mehmet Bey ve Sırrı Bey'i de eleştirmiş, özellikle Edirne Milletvekili Şeref Bey'in, gerekirse Musul'un verilmesi gerektiği yönündeki konuşmasına iştirak etmediğini belirterek meseleyi, milletin hür ve beraber yaşama noktasında gördüğünü söylemişti.²⁴⁰

5 Mart oturumunda söz alan Mentеше Milletvekili Tefvik Rüştü Bey'in konuşması ise meselenin çözümüne yönelik sunulan görüşlerin aksine, farklı bir perspektif arz etmekteydi. Tefvik Rüştü Bey, konuşmasının başlarında, Lozan Konferansı'na değinerek, neden başarıya ulaşamadıkları konusundaki fikrini açıklamıştı. Tefvik Rüştü Bey:

"... Netice-i sulha mani olan Musul değildir... Efendiler sulha mani olan bir şey vardır. O da bütün tebeddülât ve takallübata rağmen, henüz devrilmeyen ve eski zihniyette devam eden İngiliz Hükümeti'dir. Daha

²³⁷ A.g.e., ss. 106-111.

²³⁸ A.g.e., s. 111.

²³⁹ A.g.e., ss. 117-118.

²⁴⁰ A.g.e., ss. 119-120.

ziyade tahsis etmek lazım gelirse, dünkü Lloyd George'un arkadaşı ve İstanbul'u tarumar eden tifonsolonlarla gelen Lord Curzon'dur(bravo sadaları). Lloyd George, bu da bizim zaferimizin semeresi olarak devrilmiştir..."

diyerek, Lozan'da barışın sağlanamaması yönündeki temel engelin, diğer milletvekillerinin üzerinde durduğu gibi Musul Meselesi'nin olmadığını, asıl sorunun, İngiliz Hükümeti'nin eski zihniyetinden kurtulamamış olmasından kaynaklandığını belirtmişti.²⁴¹

Tevfik Rüştü Bey, meclisteki diğer vekillere oranla, meseleye çok daha rasyonel bir biçimde yaklaşarak Musul'un, Misak-ı Milli sınırları içerisinde yer alması için harp yolunun tercih edilmesi durumunda, barış şanslarının ancak yüzde otuz olduğunu, dolayısıyla Türk yetkililerin, barış yapılması yolunda çekinmemeleri gerektiğini söylemişti.²⁴² Zira Tevfik Rüştü Bey, Musul Meselesi'nin, Cemiyet-i Akvam'a bırakılmasına karşı olmamakla birlikte, bu durumun, Misak-ı Milli'den vazgeçileceği anlamına gelmemesi gerektiğini de sözlerine eklemişti.

5 Mart oturumunun, dördüncü celsesinde söz alan Trabzon vekili Ali Şükrü Bey'in eleştirileri ise Lozan Konferansı sırasında, Türk heyetinin gösterdiği tutumla birlikte Musul'un, Cemiyet-i Akvam'a intikal ettirilmesi konusunda yoğunlaşmaktaydı. Ali Şükrü Bey, özellikle Hüseyin Rauf Bey'in görüşlerini eleştirerek, şu ifadeleri kullanmıştı:

*"...Rauf Bey diyor ki kim terk etmiştir? Musul'u kim terketmiştir? Efendiler soruyorum; düşmanların altı ay sonra iade etmiş olduğu bir toprak parçası var mıdır? Yoksa Efendiler! Hangi toprak bir daha geri iade edilmiştir? Musul'u bir sene sonraya bırakmak, bir Mısır yapmak demektir. Binaenaleyh neticede kaybetmek demektir..."*²⁴³

²⁴¹ A.g.e., s. 126.

²⁴² A.g.e., s. 127.

²⁴³ A.g.e., s. 133.

Ali Şükrü Bey ayrıca, “*Musul İli içerisinde yapılan tali komisyon görüşmelerinde, bölgenin Türk tarafında bırakılacağı öngörülmüşken, meselenin neden bir yıl sonraya bırakıldığına anlam veremediğini*” de sözlerine eklemiştir.²⁴⁴

Musul konusundaki tartışmaların artması üzerine, bir önceki oturumda olduğu gibi görüşmeler, 6 Mart gününe ertelenmişti. 6 Mart oturumunun, ilk celsesinde ise Musul Meselesi, Mustafa Durak Bey’in sert açıklamaları ile birlikte yeniden gündeme gelmişti. Kurtuluş Savaşı’nı, “*zor şartlar altında kazanılmış müthiş bir zafer*” olarak niteleyen Mustafa Durak Bey, kazanılmış bir mücadele sonrasında ya harp ya da bazı fedakârlıklarda bulunarak barışın sağlanabileceğini belirtmişti.²⁴⁵

Mustafa Durak Bey ayrıca, meselenin en az Çanakkale, Erzurum, Kars gibi önemli olduğunu söylerken sebebini ise şöyle izah etmişti:

*“...Efendiler, o Kürdistan muhiti bugün Erzurum cenubuna sekiz saat kadar geliyor. Efendiler mesele gayet mühimdir. Açık söylemek lazım gelirse şimdiye kadar memlekette iyi bir idare temsil edememiştir. Halk gayri memnundur. Efendiler, eğer memlekette iyi bir idaremiş olsaydı, ben bunu bu kadar mühim görmeyecektim...”*²⁴⁶

Erzurum Milletvekili Mustafa Durak Bey bu konuşmasında, Musul Meselesi’nin, Türk heyeti tarafından iyi savunulamadığını belirtmiş ve bu konuda “*Cemiyet-i Akvam’a gitmenin, kendi idam kararlarından başka bir şey olmadığını*” da sözlerine eklemiştir.²⁴⁷

6 Mart oturumunun ikinci celsesinde söz alan Bitlis Milletvekili Yusuf Ziya Bey ise Musul’un, Türkiye sınırları içerisinde kalması gerektiğini ve bölgenin

²⁴⁴ A.g.e., s. 133.

²⁴⁵ A.g.e., ss. 151-152.

²⁴⁶ A.g.e., s. 153.

²⁴⁷ A.g.e., s. 154.

Kürtler için de önemli bir yer olduğunu, dolayısıyla sorunun bir sene sonraya bırakılmasının hata olacağını savunarak, şu ifadeleri kullanmıştı:

“...Arkadaşlar! Bir insanı ikiye bölmek veyahut herhangi bir parçasını ayırmak mümkün değil ise Musul’un, Türkiye’den ayırmak böylece mümkün değildir arkadaşlar. Musul’u terk veya tavik etmek, bir sene için, altı ay için talik etmek pek tehlikeli bir oyundur... Arkadaşlar, Musul’u talik etmek Musulsuz sulh etmek, sulhun ferdasında Anadolu şarkide mühim bir cephe hazırlamak demektir...Arkadaşlar ben Kürt’üm. Fakat Türkiye’nin tealisini, Türkiye’nin şerefini, Türkiye’nin terakkisini temenni eden Kürtlerdenim...”²⁴⁸

...Arkadaşlar, ben Musul’u terk ettim, petrolü terk ettim. Fakat Türkiye’yi kurtarmak istiyorum.”²⁴⁹

Yusuf Ziya Bey konuşmasının devamında, özellikle bölgede bulunan Kürtlerin kandırılmak istendiğini vurgulayarak, İngiliz Hükümeti’nin, Musul’da bir kukla devlet yaratmak istediğini, dolayısıyla Süleymaniye ve Kerkük’ün, Türk topraklarına dahil edilmesiyle amaçlarına ulaşılabileceklerini belirtmişti.

6 Mart oturumunun, üçüncü celsesinde söz alan Ankara Milletvekili Gazi Mustafa Kemal Paşa’nın, Musul konusundaki tavrı, İsmet Paşa ve Hüseyin Rauf Bey’in görüşlerine yakınlık göstermekle birlikte, bir çok bakımdan geniş bir perspektif arz etmekteydi.

Mustafa Kemal Paşa, Musul konusunda, harp yoluna başvurulması kararının oldukça kolay olduğunu, ancak başarı şanslarının ise zayıf olduğunu söylemişti, Mustafa Kemal Paşa ayrıca, Lozan Konferansı’nda, Musul üzerinde oldukça fazla zaman harcadıklarını belirtmiş ve “...Bizim için çok mühim ve hayati olan Musul Meselesi’nin muvakkaten talikini mevzubahis etmemek ve fakat idarî, siyasi, malî ve

²⁴⁸ A.g.e., ss. 162-163.

²⁴⁹ A.g.e., s. 163.

iktisadî vesair mesaildir”²⁵⁰ diyerek, meselenin farklı boyutlarına dikkat çekmeye çalışmıştı.

Mustafa Kemal Paşa'nın konuşması sırasında, Trabzon Milletvekili Ali Şükrü Bey araya girerek İngiliz Hükümeti'nin, Türklerin, Musul ve Karaağaç'tan vazgeçmedikçe görüşme masasına oturmayacaklarına yönelik tepkisi üzerine Mustafa Kemal Paşa, bu iddialara tepki göstermiş ve şöyle devam etmişti:

*“...(Ali Şükrü Bey'e cevaben) Yani siz bir meseleyi kendi hayalatınıza göre düşünüyor, vücut veriyor, hüküm veriyorsunuz ve öyledir diyorsunuz. Öyle değildir, beyefendi hazretleri. Bakınız bir defa İngiliz heyeti murahhasanın teklifi veçhile Musul teklifini kabul etmiş değildirlere. Malum-i Alinizdir ki Musul Meselesi, doğrudan doğruya onların tekliflerinin metninde bir satır ile ifade olunmuştur. İngilizler diyorlar ki bu metin muallakta kalsın. Bunu Curzon söylüyor. Bir defa o heyetin kararı değildir. Burada olduğu gibi kalacaktır. Fakat ben Cemiyet-i Akvam'a bir mektup yazarım, belki biraz tehir ederler. Binaenaleyh bu kabul etmek demek midir? Kabul etmek değildir. Çünkü heyet-i murahhasanın teklifi bu değildir.”*²⁵¹

Mustafa Kemal Paşa, bu açıklamasından sonra bazı vekillerin, Türk heyetine yönelik suçlamalarına da tepki göstererek, İsmet Paşa'ya olan güveninin tam olduğunu belirtmişti.

Mustafa Kemal Paşa'nın açıklamalarından sonra söz alan Van Milletvekili Haydar Bey, bu oturuma kadar Musul konusundaki en teferruatlı konuşmayı yapmıştı. Haydar Bey'e göre Musul Meselesi, Türk ve İngiliz Hükümetleri'ni karşı karşıya getirebilecek kadar mühim bir konuydu.²⁵²

Haydar Bey sözlerinin devamında, Musul konusunda, öncelikle bölgenin stratejik konumundan ve tarihsel öneminden bahsetmişti. Haydar Bey'e göre Musul, bir Arap şehriydi ve burada ilk olarak Asuriler ve kısmen de Keldaniler

²⁵⁰ A.g.e., s. 174.

²⁵¹ A.g.e., s. 176.

²⁵² A.g.e., ss. 176-181.

hüküm sürmüştü. Sonraki süreçte bölgeye gelen ve Sâmi olmayan Hurufat ve Kelimatların dahil olmasıyla, insanların da lehçeleri değişmeye başlamıştı. Türklerin ise Musul'da bulunmaya başladığı zamanlar, Abbasiler dönemine rastlamaktaydı.²⁵³

Haydar Bey ayrıca, Musul Vilayeti'nin, bir çok Türk Devleti'nin hükümleraltında yer aldığını ve son olarak da Osmanlı İmparatorluğu'nun bölgede egemen güç olduğunu, detayları ile birlikte açıklamaya çalışmıştı.²⁵⁴ Haydar Bey konuşmasında son olarak İngilizlerin, bölge üzerinde, Türkler ve Kürtler arasında huzursuzluk yaratmaya çalıştığını belirten ifadeleri, mecliste alkışlarla karşılanmıştı.²⁵⁵

Van Milletvekili Haydar Bey'in konuşmasından sonra meclise, yaklaşık 131 milletvekilinin yer aldığı, iki maddeden oluşan bir önerge verilmiş ve bu önerge, Mustafa Kemal Paşa tarafından da bizatihi desteklenmişti.²⁵⁶ Bu önergenin ilk maddesine göre Lozan Konferansı sonucunda, İtilaf Devletlerince, Türkiye'ye verilecek olan antlaşma tasarısının reddedilmesi ve gerekirse savaşa başvurulması kararı alınmıştır.

Önergenin ikinci maddesine göre Musul Meselesi'nin çözümü için erteleme fikri kabul edilmekle birlikte, Milletler Cemiyeti'ne aktarılması konusu ve süre zarfı ise gündeme getirilmemişti.

Sonuç olarak 6 Mart oturumu, Lozan Konferansı'nın ikinci döneminden önce, Musul konusunda alınan son kararları da içerisinde barındırmaktaydı. Özellikle bu oturumlarda, bir çok fikir ayrılıkları yaşanmasına rağmen, genel

²⁵³ A.g.e., ss. 176-181.

²⁵⁴ A.g.e., ss. 176-181.

²⁵⁵ A.g.e., ss. 176-181.

²⁵⁶ A.g.e., ss. 181 -182.

itibariyle üzerinde uzlaşa sağlayacak bir önerge de kabul edilmişti. Aslında bu önerenin ana fikrine yakın görüşler, daha çok Mustafa Kemal Paşa ile birlikte, İsmet Paşa'nın ve Hüseyin Rauf Bey'in konuşmasında görülmekteydi. Ancak diğer vekillerinin tepkisi de dikkate alınarak önergede, meselenin Milletler Cemiyeti'ne aktarılması konusundan bahsedilmemişti.

Büyük Millet Meclisi'ndeki oturumların tamamlanmasının ardından, Dışişleri Bakanı İsmet Paşa, Türk tarafının, barış antlaşması tasarısını, 8 Mart 1923 tarihinde, Müttefik Devletlere sunmuştu. Türk heyetinin vermiş olduğu tasarıyı değerlendiren Müttefik Devletler de "Ülke Sorunları"nı ve özelde Musul Sorunu'nu konu alan görüşmelerin, Konferans dışında incelenmesi şartıyla bu tasarıyı kabul etmişlerdi.²⁵⁷

Taraflar arasında gerçekleştirilen karşılıklı mektuplaşmalardan sonra Konferans, 23 Nisan 1923 tarihinde, ikinci kez, yeniden Lozan'da düzenlenmişti. İkinci Lozan Konferansı'na, Türkleri temsilen İsmet Bey, İngilizler adına ise İngiltere'nin, Türkiye Büyükelçisi Horace Rumbold, Fransa adına İstanbul Yüksek Komiseri General Maurice Pelle ve İtalya adına da Camile Garoni katılmıştı.²⁵⁸

23 Nisan 1923 tarihinde başlayan Konferans'ta, İsmet Paşa'nın, 8 Mart günü vermiş olduğu antlaşma tasarısı, şartlı olarak kabul edilmişti. Sir Rumbold'un koymuş olduğu bu şarta göre üzerinde herhangi bir anlaşma sağlanana kadar, sorunlu sınırlarda Türk ve İngiliz Hükümetleri, herhangi bir siyasi, askeri ve benzeri müdahalelerde bulunmayacaktı.

²⁵⁷ Kaymaz, a.g.e., s. 303.

²⁵⁸ Öztürk, a.g.e., s. 51.

Konferans sırasında İngiliz heyeti, ilk olarak Türk heyetine, Türkiye-İrak sınırını gündeme alan konuların görüşülmesini sağlayacak 6 ay gibi yeni bir teklif iletmış ancak bu teklif, Hüseyin Rauf Bey tarafından kabul edilmemişti.²⁵⁹

Türk heyetinin, altı aylık süre zarfı teklifini kabul etmemesi üzerine Sir Rumbold, Türk tarafına bu kez, dokuz ay olmasını önermişti.²⁶⁰ İngilizlerin yapmış olduğu bu yeni teklife karşı, Türk tarafı ise sürenin, Doğu Trakya ve İstanbul'un, Müttefik Devletlerce boşaltıldıktan sonra başlatılmasını istemişti. Sonuçta taraflar, Lozan Antlaşmasının, 3. maddesinin, 2. fıkrası gereğince şu madde üzerinde uzlaşmışlardı:

“Türkiye ile Irak arasındaki sınır, işbu antlaşmanın yürürlüğe girişinden başlayarak dokuz aylık bir süre içinde Türkiye ile İngiltere arasında dostça bir çözüm yoluyla saptanacaktır,

Öngörülen süre içinde iki hükümet arasında bir anlaşmaya varılmazsa, anlaşmazlık Milletler Cemiyeti'ne götürülecektir,

Sınır çizgisi konusunda alınacak kararı beklerken, Türk ve İngiliz Hükümetleri, kesin geleceği bu karara bağlı olan toprakların şimdiki durumunda herhangi bir değişiklik yapacak nitelikte bir askeri ya da başka bir harekette bulunmamayı karşılıklı olarak yükümlenirler.”²⁶¹

Lozan Antlaşması, Büyük Millet Meclisince onaylandıktan sonra, 24 Temmuz 1923'te imzalanmıştı.

Lozan Konferansı sırasında Türkiye, Musul üzerinde gerçekleştirilen görüşmelerde ilk olarak, taviz vermeden hareket etmeye çalışmıştı. Ancak Irak'ın kuzeyinde, Türkiye aleyhinde meydana gelen gelişmeler, Türk Hükümeti'nin, İngiltere'ye karşı zor durumda bırakmıştı. Sonuç olarak, Boğazlar Meselesi ile

²⁵⁹ Kaymaz, a.g.e., s. 304.

²⁶⁰ Şimşir, *Lozan Telgrafları...*, s. 318.

²⁶¹ Seha L. Meray, *Lozan Barış Konferansı, Tutanaklar, Belgeler*, Cilt: 2-1., Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1972, s. 4.

birlikte Musul, Lozan Konferansı'nda, çözüme ulaşılamayan ana konularından bir tanesi olmuştur.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

(1923-1938) ARASI DÖNEMDE TÜRKİYE-IRAK İLİŞKİLERİ

Lozan Konferansı'nda, Türkiye ile Müttefik Devletler arasında, Musul Meselesi'nin çözümü üzerine görüşmeler yapılırken bölgede de önemli gelişmeler meydana gelmekteydi. 1921 yılında Şefik(Özdemir) Bey'in, Şeyh Mahmut (Berzenci) ile yapmış olduğu ve kendisine Süleymaniye merkezli bir yönetim kurma konusunda destek verilebileceğini içeren görüşmeler, İngiltere ve Irak Krallığı'nı oldukça rahatsız etmişti.²⁶² Bu doğrultuda İngilizler, 1922 yılının ilk yarısından itibaren, Türk tarafını destekleyen aşiretlere yönelik saldırılar düzenlemeye başlamıştı.²⁶³

Türk Hükümeti ise 22 Şubat 1922 tarihinde, bölge üzerinde aleyhine gelişen olaylar karşısında, milis hareketlerini başlatmak için bölgeye Özdemir Bey'i gönderme kararını almıştı.²⁶⁴ Özdemir Bey de ilk olarak Şeyh Mahmut ile anlaşarak Revandız'ın kontrolünü ele geçirmiş ve Musul ile bağlantı kurmayı başarmıştı. İngilizler ise Şeyh Mahmut'un bu yükselişin engellemek amacıyla diğer aşiret reisleri olan Simko Ağa ve Seyit Taha ile yakınlaşma yoluna gitmiş, ancak başarılı olamamıştı.²⁶⁵

Şeyh Mahmut'un, Süleymaniye merkezli bu yükselişine karşı İngiltere, diğer aşiretleri kullanarak duruma müdahale etmeye yönelik girişimlerinin sonuç vermemesi üzerine askeri kuvvet kullanma kararını almıştı. Bunun üzerine Aralık

²⁶² Qassam ve Öztoprak, a.g.e., ss. 89-90.

²⁶³ Zekeriya Türkmen, "Özdemir Bey'in Musul Harekatı ve İngilizlerin Karşı Tebirleri(1921-1923)," *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 17, Sayı: 49(Mart 2001), s. 58.

²⁶⁴ A.g.m., s. 60.

²⁶⁵ Qassam ve Öztoprak, a.g.e., s. 91.

1923'te, İngiliz ve Irak Krallığı'na bağlı askerler, öncelikle Süleymaniye'yi bombalamışlar,²⁶⁶ daha sonra da Musul'a ilerleyerek 22 Nisan 1924 tarihinde, Revandız'ın kontrolünü ele geçirmişlerdi.²⁶⁷

Lozan Konferansı devam ederken Irak'ta, Türkiye aleyhine yaşanan gelişmelerden dolayı Kral Faysal, Türk tarafından gelecek herhangi bir misilleme hareketinden de tedirginlik duymaktaydı. Zira 16 Kasım 1922 tarihinde, Irak'ta, En-Nakip(Abdurrahman) kabinesinin istifasının, Türklerin baskısı nedeniyle gerçekleştiğine yönelik haberler, Irak yönetiminin bu konudaki tedirginliğini arttırmıştı.²⁶⁸ Ancak Türkiye'nin, Lozan Antlaşması'nı imzalamasıyla İngiltere ile arasında kısa vadede sağlanan uzlaş, Irak merkezi yönetimini de belli ölçülerde rahatlatmıştı. Kral Faysal, bu olaydan duyduğu memnuniyeti de İngiliz Büyükelçisi'ne, bir telgraf ile bildirmişti.²⁶⁹

Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra Ankara Hükümeti'nin, Irak konusunda nasıl bir tutum izleyeceği, İngiltere ve Irak'ın, üzerinde durduğu ciddi bir husustu. Yukarıda bahsedilen gelişmelere bakıldığında, Musul Meselesi dokuz ay içerisinde, masa başında çözülebilecek bir konu olarak gözükmemekteydi. Zira İngilizler, Türkiye'nin, Musul'a karşı herhangi bir askeri harekate girişip girişemeyeceğinden emin olamadığı için, askerlerini Irak'ta hazır durumda bulundurmaktaydı. Nitekim Albay F. R. Maunsell, İngiliz Savaş Bakanlığı'na çekmiş olduğu telgrafta, Irak ordusunun, İngiliz desteği olmadan, Türklere karşı

²⁶⁶ Polk, a.g.e., ss. 92-93.

²⁶⁷ Qassam ve Öztoprak, a.g.e., s. 92. Ayrıca İngiltere'nin, Irak'ı işgal etmesinin ardından, kara ordusunun yanı sıra, 1 Nisan 1918'de kurulan RAF(The Royal Air Force-Kraliyet Hava Kuvvetleri) gücü sayesinde de bölgedeki etkinliği sürdürebilmekteydi.

²⁶⁸ Qassam ve Öztoprak, a.g.e., s. 53.

²⁶⁹ A.g.e., s. 50.

koyamayacağını ve Ankara Hükümeti'nin, Musul'dan vazgeçmesinin de mümkün olmadığını belirtmişti.²⁷⁰

İngiltere, Türklerin, Musul konusundaki isteklerinin devam etmesinin sebebini, Kürtlerin bölgede ön plana çıkmasına bağlamaktaydı. Zira Irak Yüksek Komiserliği'nden, Sömürge Bakanlığı'na gönderilen raporda bu durum, şöyle izah edilmekteydi:

“...Bazı kaynaklardan öğrendiğime göre Türklerin, Güney Kürdistan kararlılığı bizim Irak'taki Kürt bölgelerine özerlik vereceğimiz inancına dayanmaktadır... Revandız, etrafındakilere dahil olmak üzere, diğer bütün yerlerdeki Kürtlerin, mümkün olan en az bir müdahaleye maruz kalacakları ve seçimlere katılmak şartıyla, Irak'la birleşmeyi kabul ettikleri bildirilmektedir. Eğer Türkiye'ye değişen bu koşullar altında Sevr Antlaşması'nda yer alan Kürtlere özerklik fikrinden vazgeçtiğimizi ve amacımızın, Musul tarafındaki sınıra kadar olan tüm Kürt bölgelerini Mezopotamya'da birleştirmek olduğunu resmi olarak taahhüt edersek, sınır görüşmelerinin oldukça rahatlayacağını düşünmekteyim...”²⁷¹

Bu rapor, İngiliz Hükümeti'nin, bir Kürt Devleti'nin kurulması konusunda Türkiye'den çekinmelerine rağmen, girişimlerinden de vazgeçmediğini göstermekteydi. Ancak Türkiye, yeni kurulmuş bir devlet olmasının yanı sıra, bölge ile olan ilişkilerin normalleşmesine oldukça önem vermekte ve henüz Musul Sorunu'nun çözümlenmediği bir ortamda, Irak'ta, istikrarın sağlanmasını istemekteydi.

Lozan Konferansı ile halledilemeyen Musul Meselesi, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulmasından sonra da üzerinde sıkça tartışılan bir konu olacaktı. Irak merkezli yaşanan gelişmelerin ardından İngiltere ise sorunu yeniden Türk Hükümeti ile birebir görüşerek çözmek isteyecektir.

²⁷⁰ Öke, *Musul Meselesi...*, ss. 113-114.

²⁷¹ Ahmet Mesut, *İngiliz Belgelerinde Kürdistan*, İstanbul: Doz Yayınları, 1992, s. 141.

I. HALİÇ KONFERANSI VE MUSUL MESELESİNİN GÖRÜŞÜLMESİ

Lozan Antlaşması'nın, 3. maddesinin, 2. fıkrasında alınan karara göre; Türkiye ile İngiltere arasında gerçekleştirilmesi öngörülen görüşmeler, İngiltere'nin, anlaşmayı onaylamasının ardından, İstanbul ve Doğu Trakya'yı boşaltması ile 5 Ekim 1923 tarihinde resmen başlamıştı.²⁷²

Türkiye ile İngiltere arasında gerçekleştirilecek olan görüşmelerin, Türk tarafının isteği üzerine, İstanbul'da yapılması uygun görülmüştü. Haliç Konferansı olarak da adlandırılan bu buluşma için Türkiye adına, Türkiye Büyük Millet Meclisi(TBMM) Başkanı Ali Fethi(Okyar) Bey, Diyarbakır Milletvekili Fevzi Bey, Ordu Milletvekili Faik Bey, Dışişleri Hukuk Müşaviri Nusret Bey ve son olarak Yarbay İshak Avni Bey katılmıştı.²⁷³ İngiliz Hükümeti ve bilhassa Lord Curzon, bu Konferans için Sir Percy Zachariah Cox başkanlığında, C.H. Jardine, J.H. Hall ve Yarbay E.F.W. Lee'yi görevlendirmişti.²⁷⁴

Haliç Konferansı'nın düzenlenmesinden önce görüşmeye katılacak olan taraflar, Musul konusunda izleyecekleri stratejilerini de belirlemeye çalışmıştı. Bu yönde Türk heyetinin, Konferans sırasında izleyeceği tutumla ilgili olarak istihbarat bilgilerinde yer alan bir andırıda; Musul konusunda Türk tarafının, son derece ılımlı bir politika takip ederek, sorunun diplomatik yollarla halledilmesi seçeneği üzerinde duracağı, hatta görüşmelerde olası bir tikanıklık olması durumunda, Musul bölgesinin kuzeyinde yer alan Süleymaniye, Kerkük ve

²⁷² Kaymaz, a.g.e., s. 345.

²⁷³ Öke, *Musul Meselesi...*, s. 130.

²⁷⁴ A.g.e., s. 130.

Revandız'ı içerisine alacak bir toprak parçasının da anlaşma için yeterli olabileceği belirtilmişti.²⁷⁵ Zira İsmet Paşa'nın, buluşmanın gerçekleşmesinden önce, Türk tarafının nasıl bir yol izleyeceği konusunda sarfetmiş olduğu, "*Eğer İngiltere hiç olmazsa, Musul Vilayeti'nin yarısını Türkiye'ye vermeyi kabul etmezse toplantıya devam etmek zaten manasız olacaktır*"²⁷⁶ şeklindeki sözleri ile birlikte, Türk heyeti başkanına verilen talimatlar, bu andırıda yer alan bilgileri, doğrulayıcı nitelikteydi. 26 Mart 1924 tarihinde, Ali Fethi Bey'e, hükümet tarafından verilen yönergede şu hususlar üzerinde durulmuştu:

- 1) Musul'un alınması ile ilgili olarak Türkiye'nin talepleri Kelgir-Süleymaniye-Cebel, Hamrin-Vadi-i, Tartar-Sincan hattıdır,
- 2) Dicle Vadisi'ni de kullanılacak şekilde, Süleymaniye-Kerkük-Musul İlleri'ni içeren bölge de kabul edilebilecektir,
- 3) Türk tarafının bu isteklerinin kabul edilmesine karşılık, İngiltere'ye petrol konusunda tavizler verilebilecektir.²⁷⁷

Bu gelişmeler ışığında Türk Hükümeti'nin, Musul konusunda halâ kararlı olduğunun yanı sıra, Lozan Konferansı'nda sergilenen tutumun da değiştiği söylenilebilir. Çünkü 1924 yılına kadar Musul, Misak-ı Milli'nin bir parçası olarak görüldüğü gibi İsmet Paşa'nın, Lozan'da gösterdiği tavır da bu yöndeydi. Ayrıca mecliste, Musul konusundaki tartışmalar, meselenin sadece diplomatik yollarla mı askeri yollarla mı çözülmesi gerektiği üzerinde yapılmaktaydı. Ancak Haliç Konferansı öncesinde, Ankara'nın göstermiş olduğu bu tutum, meselenin bir an önce çözülmesinin amaçlandığını ortaya koyan bir gelişmeydi.

²⁷⁵ Kaymaz, a.g.e., s. 348.

²⁷⁶ Öke, *Musul Meselesi...*, s. 131.

²⁷⁷ Kaymaz, a.g.e., s. 348-349.

Haliç Konferansı'nın ilk toplantısı, 19 Mayıs 1924 tarihinde başlamıştı. Bu toplantıda taraflar, birbirlerine karşı iyimser açıklamalarda bulunmuş ve meselenin barışçıl yollarla çözülmesi gerektiğini belirtmişlerdi.²⁷⁸

İkinci oturumda, ilk sözü alan Türk heyeti başkanı Ali Fethi Bey, Lozan Konferansı'ndaki Türk savlarını yinelemişti. Ali Fethi Bey, "Türklerin ve Kürtlerin, siyasal geleceklerini birleştirmiş iki kardeş olduğunu" ve "tam bir eşitlik içerisinde Cumhuriyet'i kurduğunu" belirterek, "Musul Vilayeti'nin de benzer bir şekilde, çoğunlukla Türk ve Kürt vatandaşlarının yaşadıkları bir yer olduğunu" söylemişti.²⁷⁹ Ayrıca Ali Fethi Bey, Türkiye Cumhuriyeti'nin, Irak Krallığı ile olan sınırının, Musul Vilayeti'nin, Türk toprakları içerisinde kalacak şekilde yeniden düzenlenmesi gerektiğinin de altını çizmişti.²⁸⁰

Ali Fethi Bey'den sonra söz alan İngiliz heyeti başkanı Sir Percy Cox ise daha önce Lord Curzon ve Sir Rumbold'un, Lozan Konferansı sırasında izlemiş olduğu tavırları devam ettirerek Musul'un, Türkiye'ye bırakılmasının söz konusu olmadığını, benzer gerekçelere dayanarak savunmuştu.²⁸¹

Haliç Konferansı'nın ilk toplantısında taraflar, birbirlerine karşı sert bir tavır alarak, görüşmelerin başarısız geçmesine sebep olmuşlar ve sonuçta toplantı bir başka güne ertelenmişti. 24 Mayıs'ta gerçekleştirilen ikinci toplantıda ise Sir Percy Cox, Türk heyetinin karşısına yeni bir teklifle gelmişti. Sir Cox'un bu teklifine göre, Kerkük ve Süleymaniye'nin, Türkiye'ye bırakılması şartıyla Musul ve civarı, Irak Krallığı sınırları içerisinde yer alacaktı.²⁸² Ancak İngilizlerin bu teklifi, Türk tarafını tatmin etmemiş ve bu yönde Ali Fethi Bey, Musul

²⁷⁸ Kodal, *Paylaşılmayan Toprak...*, ss. 189-191.

²⁷⁹ Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz...*, s. 291.

²⁸⁰ A.g.e., s. 291.

²⁸¹ Kodal, *Paylaşılmayan Toprak...*, s. 194.

²⁸² A.g.e., ss. 195-196.

konusundaki nokta-i nazarlarından bahsederek bölgenin tamamının Türkiye'ye bırakılması istemiş, fakat karşılığında ise İngiliz heyetinin ret cevabı ile karşılaşmıştı.²⁸³ Bu durum özellikle, Haliç Konferansı öncesinde Türk Hükümeti'nin, Musul konusundaki tavrını yansıtmamaktaydı. Çünkü Türk yetkilileri, Konferans'ın başlamasından önce, Kerkük ve Revandız'ın alınmasıyla amaçlarına ulaşabileceklerini belirtmişlerdi.

24 Mayıs günü gerçekleştirilen ikinci oturumda ise İngiliz heyetinin tavırları, önceki oturumlara nazaran daha da sertleşmişti. Sir Percy Cox, sınır stratejisini bir adım daha ileriye götürerek, Türkiye ile Irak Krallığı arasındaki hududun, Çölemerik(Hakkari), Beytül Şebab ve Revandız'ın, Irak sınırları içerisinde kalacak şekilde belirlenmesi gerektiğini öne sürmüştü.²⁸⁴ İngiltere'nin, Türkiye-İrak sınırını, Hakkâri'nin, Irak Krallığı içerisinde yer alacak şekilde, yeniden düzenlenmesi gerektiği savının arkasında çeşitli sebepler bulunmaktaydı.

İlk olarak İngiltere, Türk tarafının kesin olarak kabul edemeyeceği bir teklifi sunarak gerek Türkiye'nin uzlaşmadan uzak bir tavır sergilediğini iddia edecek gerekse meselenin Haliç Konferansı ile değil, Milletler Cemiyeti'nde ele alınmasını sağlayacaktı.²⁸⁵

İkinci olarak ise İngiltere, Hakkari ve çevresindeki yerleşim yerlerinin, bölgede bulunan ve kendileri için ciddi bir sorun teşkil eden Nasturilere bir yurt kurulması imkanı sağlayacağını ummaktaydı. İngilizler böylelikle, Irak Krallığı sınırlarını değiştirmeden, Türkiye ile arasında tampon bir bölge oluşturarak, güvenliğini garanti altına alabilecekti.

²⁸³ A.g.e., ss. 196-197.

²⁸⁴ A.g.e., s. 199.

²⁸⁵ Kürkçüoğlu, "Türkiye-İrak...", s. 161.

Sir Cox'un sunmuş olduğu bu teklifler karşısında Türk heyeti, oldukça şaşırmış olmakla birlikte, İngiliz heyetine, böyle bir durumun asla kabul edilemeyeceği yanıtını vermişti. Türk heyetinin tepkisine rağmen Sir Percy Cox, teklifini yineleyerek, tehdit içeren açıklamalarına devam etmiş ve bu oturumun da olumsuz sonuçlanmasına sebep olmuştu.

Haliç Konferansı'nın son toplantısı, 30 Mayıs 1924 tarihinde gerçekleştirilmişti. Bu toplantıda İngiliz heyeti, Türk tarafının, Musul konusundaki net istekleri karşısında, "*Büyük Britanya Hükümeti, Musul İhtilafı'nda tarafeynin nokta-i nazarlarını muhafaza hususundaki ısrarlarından dolayı, Lozan Muahedesi'nin, madde-i hususunda tevfiken meselenin Cemiyeti-Akvam'a havale edilmesinde zaruret bulduğu kanidir*" cevabını vermişti.²⁸⁶ İngilizlerin, meselenin Milletler Cemiyeti'ne gönderilmesi gerektiğini ifade eden bu açıklaması karşısında Ali Fethi Bey, son oturumda isteklerini yinelese de sonuç vermemiş ve Haliç Konferansı görüşmeleri başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

İngiltere, Haliç Konferansı'ndan önce, üzerinde anlaşmaya vardıkları noktaların, Irak Kürsü Meclisince de onaylanmasını ve mandaterlik statüsünü öngören anlaşma süresinin uzatılmasını istemekteydi.²⁸⁷ Buna karşın Irak yönetimi, antlaşma koşullarının, özellikle malî açıdan çok ağır olduğunu belirtmiş ve antlaşmayı onaylamayı reddetmişti. İngilizler açısından, tedirginlik yaratan bu gelişmenin yankısı oldukça sert olmuştu. İngiliz Hükümeti, Sir Henry Robert Conway Dobbs aracılığı ile Irak Krallığı'na bir ultiatom vererek, Kurucu Meclis'in antlaşmayı onaylamaması durumunda, Irak ile olan mandaterlik statüsünün, daha sert şartlara bağlanabileceği tehdidinde bulunmuştu. Bu

²⁸⁶ Kodal, *Paylaşılmayan Toprak...*, s. 209.

²⁸⁷ Kaymaz, a.g.e., s. 359.

baskılar karşısında zor durumda kalan Irak Kurucu Meclisi, anlaşmayı 2 Haziran 1924 tarihinde onaylamıştı.

Türk heyetinin, Haliç Konferansı'nda göstermiş olduğu tavır oldukça tepki toplamıştı. Türk heyetine yöneltilen eleştirilerin en fazla üzerinde durulan noktası ise İngiltere ile herhangi bir ihtilafa düşmemek için yumuşak bir tavır sergilediği yönünde olmuştu. Ancak bu tavır, her ne kadar meseleyi barışçıl yollarla halletmenin gayretlerini yansıtsa da İngilizlerin, konferansın başından itibaren takınmış olduğu tavır, çözümün mümkün olmadığını göstermekteydi. Ayrıca Türk tarafının, İngilizler ile yakınlaşma sürecine girmek istemesi, 1923-1938 arası dönemde Türkiye'nin, güvenliğini İtalyan tehdidine karşı sağlamaya çalışması açısından mazur görülebilir bir durumdu.

II. MİLLETLER CEMİYETİNDE MUSUL: MESELENİN TANIMLANMASI SORUNU

Haliç Konferansı'nın sona ermesinin ardından 4 Ağustos 1924 tarihinde Türk Hükümeti, İngiliz Hükümeti'ne, Musul Meselesi'nin, Milletler Cemiyeti'ne aktarılmadan bir kez daha ikili olarak görüşülmesi teklifinde bulunmuştu.²⁸⁸ Ancak İngiltere, bu teklifi kabul etmemiş, temsilcisi Sir Lancalot Oliphant aracılığıyla 6 Ağustos 1924 tarihinde, Milletler Cemiyeti'ne başvurarak, meselenin Konsey'de görüşülmesi istemişti.²⁸⁹

İngiliz heyeti, yaptığı ilk başvurunun ardından, daha önce Lozan Konferansı sırasındaki savlarından oluşan bir raporu da dışişleri görevlisi D. G. Osborne aracılığıyla Milletler Cemiyeti Konseyi'ne sunmuştu.²⁹⁰ Bu rapora göre İngilizler, Musul'un, Irak sınırları içerisinde kalması gerektiğini belirtmiş ve bölge halkının Türklerle birlikte yaşamak istemedikleri iddiasında bulunmuştu.²⁹¹

İngiltere'nin, Cemiyet'e başvurusunun ardından Konsey, 9 Ağustos 1924 tarihinde Türk Hükümeti'ne, gelişmeleri belirten bir nota göndererek, Türk tarafının cevabını istemişti. Bu durum üzerine 25 Ağustos'ta Türkiye, Cemiyet'e verdiği karşı notasında, meselenin Milletler Cemiyeti'nde görüşülmesine karşı olmadıklarını, zira İngiltere'nin bu konuda yapılan ikili oturumlarda hiçbir zaman çözüm yanlısı olmadığını belirtmişti.²⁹² Ayrıca Türk Hükümeti, temsilcilerinin, meselenin görüşüleceği kent olan Cenevre'ye ulaşana kadar ele alınmaması yönündeki talebi de Cemiyet tarafından kabul edilmişti.

²⁸⁸ Küküoğlu, *Türk-İngiliz...*, ss. 292-293.

²⁸⁹ Aydın, a.g.e., s. 48.

²⁹⁰ A.g.e., s. 49.

²⁹¹ Öke, *Musul Meselesi...*, s. 141.

²⁹² Aydın, a.g.e., s. 49.

Türk Hükümeti, yirmi günlük süre talebinin kabul edilmesinin ardından, 5 Ekim günü Konsey'e, görüşlerini açıklayan bir muhtıra sunmuştu. Bu muhtırada, daha önceki konferanslarda savunulan görüşlere değinilerek etnik, siyasi, tarihsel, ekonomik ve askeri sebepler sıralanmış, meselenin hakkaniyet prensibinde çözülebilmesi için en iyi yolun "halk oyuna(plebisit)" başvurulması gerektiği üzerine durulmuştu.²⁹³

Musul Meselesi'nin, Milletler Cemiyeti'nde görüşülmesinin taraflarca kabul edilmesiyle toplantıya katılacak olan delegeler de seçilmeye başlanmıştı. Görüşmeye, Türkiye'yi temsilen TBMM Başkanı Ali Fethi Bey, Dışişleri Hukuk Müşaviri Münir Bey, Umur-i Siyasiye Müdürü Salih Bey, askeri görevli olarak da Erkan-ı Harbiye(Genelkurmay) Kaymakamı İshak Avni Bey katılmıştı.²⁹⁴

Türk heyeti, Cenevre'ye ulaşmasının ardından 17 Eylül 1924 tarihinde, Milletler Cemiyeti Genel Sekreterliği'ne yeni bir muhtıra vermişti. Bu muhtıranın genel hatları, Türk görüşünü yansıtmakla birlikte, Musul konusunda da bir değerlendirme içermekteydi. Türk heyeti bu konuda, İngilizlerin görüşlerini eleştirerek Türkiye'nin, Cemiyet'e üye olmamasına rağmen toplantıya katıldığını,

²⁹³ Öke, *Musul Meselesi...*, s. 142

²⁹⁴ Türk heyeti, henüz Ankara'dan ayrılmamışken Ali Fethi Bey, görüşmelerde nasıl bir yol izleneceği konusunda kendisine yöneltilen soruyu, şu şekilde yanıtlamıştır: "*Türkiye Cumhuriyeti, Cenevre'de, bütün eski Musul Vilayeti'nin, milli hududumuz dahiline avdetini talep edecektir. İngiltere'de bu araziye talep etmektedir. İngiltere, nokta-i nazarını müdafaa için Lozan'da ve Kasımpaşa(Haliç) Konferansı'nda hakk-ı fethinden bahsetmiştir. Bu iddia hiçbir veçhile şayan-ı kabul değildir. Çünkü mütareke esnasında İngiliz Kuvvetleri, Musul Vilayeti'ni işgal etmemiştir. Bi'l-ahere, hareket-ı harbiyenin tatil edilmiş olmasına rağmen, İstanbul'u işgali sırasında Bab-ı Ali üzerinde yapılan siyasi tazyikler neticesinde, İngilizler bu haviliyi işgal etti... İngiltere, Musul Vilayeti'nde Türklerin, zayıf bir ekalliyet teşkil ettiklerini göstermeye çalışmaktadır. İngiliz zabitanı tarafından tanzim edilen istatistikler, Türklerin miktarını birkaç bin kişi olmak üzere göstermektedir. Halbuki bu meselede mevzu-ı bahis olan yalnız Türkler değildir. Ahalinin ekseriyet-i azimesini teşkil eden Kürtleri de unutmamalıdır... İngiltere Hükümeti, Musul ahalisinin, Irak Krallığı'na ilhak etmeyi arzu ettiğini iddia etmektedir. Güya mınazı'ün-fih arazi ahalisi Emir Faysal'ı Kral intihab suretiyle bu arzusunu izhar etmiş; halbuki Süleymaniye sancağı bu münasebetle toplanan reylerle iştirak etmediği gibi Kerkük sancağı ahalisi de Faysal'ı hükümdar tanımayı suret-i katiyede reddetmiştir.*" Ayın Tarihi, Ankara: 1923, Cilt: 4, ss. 135-136.

ayrıca konseyin çözüm için bölgede halk oyuna başvurduğu takdirde, çıkacak her türlü sonucu kabul edeceklerini belirtmişti.²⁹⁵

Cenevre’de başlayan görüşmelerin ilki, 20 Eylül 1924 tarihinde gerçekleştirilmişti. Bu görüşmelerde taraflar, sorunu farklı şekilde tanımlamaya çalışmışlardı. İngiliz heyeti temsilcisi Lord Parmoor’a göre ele alınan sorun, aslında Musul’un geleceği ile ilgili olmayıp, Türkiye-İrak Krallığı arasındaki bir sınır meselesinden başka bir şey değildi.²⁹⁶ Bu yönde açıklamalarına devam eden Parmoor, Musul’un, Irak Krallığı içerisinde yer aldığını belirterek, mandater konumunda bulunan İngiltere’nin, Irak coğrafyasında bulunan Arap halkına karşı yükümlülükler üstlendiğini ve Musul’dan vazgeçilmesinin söz konusu olmadığını belirtmişti.²⁹⁷

Türk heyeti başkanı Ali Fethi Bey ise Parmoor’un görüşlerini eleştirerek, sorunun bizatihi Musul’un geleceği ile ilgili olduğunu ve İngilizlerin, Araplar konusundaki endişelerinin, bölgenin Türk ve Kürt çoğunluğundan oluştuğu gerçeğini değiştirmeyeceğini söylemişti. Ali Fethi Bey’e göre sorun, Türkiye-İrak sınırının, Musul bölgesinin kuzeyinden mi yoksa güneyinden mi geçeceğinden ibaretti.²⁹⁸

Ali Fethi Bey, özellikle Lord Parmoor’un, meselenin çözümü için bölgeye gönderilecek raportörlerden yardım alınması gerektiği fikrini eleştirerek, bu durumun gerçeği yansıtmayabileceğini, dolayısıyla halk oyuna başvurulmasının en iyi seçenek olduğunu yinelemiştir.²⁹⁹ Ali Fethi Bey devamla, “*Türkiye’nin, her zaman sözüne sadık bir devlet olduğunu, ancak İngiltere’nin, bu görüşmeler devam*

²⁹⁵ Kaymaz, a.g.e., ss. 386-387.

²⁹⁶ A.g.e., s. 389.

²⁹⁷ A.g.e., s. 389.

²⁹⁸ A.g.e., s. 391.

²⁹⁹ Kodal, *Paylaşılamayan Toprak...*, s. 268.

*ederken, Irak'ın kuzeyinde Türk topraklarına karşı sınır tecavüzlerinde bulunduğunu” söyleyerek, Konferans sırasında İngiliz heyetini zor durumda bırakmaya çalışmıştı.*³⁰⁰

Türk ve İngiliz taraflarının, meseleyi farklı bir biçimde tanımlamaya çalışmaları, çözümü zorlaştıran en önemli sebeplerden biriydi. Öyle ki henüz ilk oturumda görüşmelerin çıkmaza girmesi, meselenin bir anda İngiltere tarafından, Adalet Divanı'na gönderilmesini gündeme getirilmesine yol açmıştı.

Cenevre'de gerçekleştirilen toplantının, 25 Eylül 1924 tarihli ikinci oturumunda Konsey'in taraflara, Cemiyet'in hakemliğini tanıyıp tanımadıklarına yönelik bir soru yöneltmesi üzerine, İngiliz heyeti derhal kabul etmiş, fakat Ali Fethi Bey, Milletler Cemiyeti Antlaşması'nı, sadece 15. maddesi* çerçevesinde tanıdığını belirtmişti.³⁰¹ Bu noktada Türk tarafının, Cemiyet'e bir güvensizlik içerisinde bulunduğunu söylemek gerekir. Zira görüşmelerin karşılıklı olarak yürütülmesini sağlayan Konsey, çözüme yönelik bir amaca girişmekten ziyade, tarafların savlarını dinleyerek, İngiltere yanlısı bir tutum sergilemişti.

Görüşmelerin devam ettiği günlerde İngiltere, Türkiye'ye tehdit niteliğinde bir uyarı yapmıştı. Bunun nedeni ise Irak'ın kuzey bölümünde, Nasturilerin yoğun olarak yaşadıkları bölgede çıkan çatışmalardan ötürü, Türk tarafının saldırgan bir tavır içerisine girdiği iddiasıydı. Ancak özellikle Nasturi halkının, Hakkâri ve çevresinde buldukları düşünüldüğünde İngiltere, aslında Türk tarafına, kendi topraklarından çekilmesi uyarısında bulunmaktaydı. Bunun üzerine Milletler

³⁰⁰ A.g.e., ss. 268-269.

* Milletler Cemiyeti'nin, 15. maddesine göre, soruna taraf olan devletler, Milletler Cemiyeti kararlarını bloke edemeyeceklerdi.

³⁰¹ Kaymaz, a.g.e., s. 393.

Cemiyeti Konseyi, 30 Eylül 1924 tarihinde, tarafların statükoya uymaları gerektiği konusunda bir karar almıştı.³⁰²

Konsey'in, tarafların statükoyu değiştirmemesine yönelik almış olduğu karara rağmen, sınır çatışmaları da devam etmekteydi. Öyle ki İngiltere, 9 Ekim 1924 tarihinde, Türk tarafına, 48 saat içerisinde, daha önce İngilizler tarafından tespit edilen sınırın gerisine çekilmedikleri takdirde, askeri harekate başvuracağına dair bir ultiatom vermişti.³⁰³ İngiltere'nin yapmış olduğu bu girişime karşısında Türk kamuoyu ilgisiz kalmış,³⁰⁴ Türk Hükümeti ise Cemiyet'e geçici bir sınır tayin edilmesi konusunda başvuruda bulunmuştu.³⁰⁵

A. Milletler Cemiyeti Bünyesinde Oluşturulan Komisyon Kararları ve Türkiye

Milletler Cemiyeti, Türkler ile İngilizler arasındaki sınır çatışmasını engellemek amacıyla 29 Ekim 1924 tarihinde, geçici bir sınır(Brüksel Sınırı) belirlemiş ve taraflardan bu sınıra uymasını tavsiye etmişti.³⁰⁶ Türk ve İngiliz Hükümetlerince kabul edilen bu öneriye göre; Süleymaniye şehri, Irak Krallığı topraklarında; Hakkâri ve Musul'un kuzeyindeki küçük bir bölüm ise Türk toprakları içerisinde gösterilmişti.³⁰⁷

Sınır sorununun geçici bir süre de olsa halledilmesinin ardından Milletler Cemiyeti, gündemini yeniden Musul üzerinde yoğunlaştırmıştı. Bu doğrultuda Cemiyet, İngiltere'nin savlarına atıfta bulunarak bir komisyon kurulması ve

³⁰² Gönlübol ve Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin...*, s. 69.

³⁰³ Öke, *Musul Meselesi...*, s. 148.

³⁰⁴ Kaymaz, a.g.e., s. 413.

³⁰⁵ Gönlübol ve Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası*, s. 69.

³⁰⁶ Öke, *Musul Meselesi...*, s. 149.

³⁰⁷ A.g.e., s. 149.

bölgeye gönderilmesi kararını almış ve komisyon üyeleri olarak Macaristan'dan Kont Teleki'yi, Belçika'dan A. Paulis'i ve İsveç'ten A. Wirsén'i seçmişti. Komisyon'un görevi ise ilk olarak taraf devletlere ziyaretlerde bulunarak görüşlerini almak, daha sonra Irak'a giderek gözlemlerini rapor edip Cemiyete sunmaktı.³⁰⁸

Komisyon üyelerinin, Ankara ve Londra'yı ziyaretlerinin ardından, bilgi toplamak için bölgeye intikal etmesi, bir dizi sorunları da beraberinde getirmişti. 27 Ocak 1925 tarihinde, Macar temsilcisi Kont Teleki, araştırmaları sırasında kendisine eşlik eden Türk temsilcisi Cevat Paşa'ya, Irak halkının sevgi gösterilerinde bulunmasını şaşkınlıkla karşılamıştı. Ancak bölgede, Türklere yönelik desteği ortaya çıkaran bu olay, Irak yerel güçlerinin devreye girmesiyle büyümeden engellenmişti.³⁰⁹

Komisyon ise işlevselliğini arttırmak için alt komisyonlar oluşturmuş ve bu alt komisyonların araştırmalarını raporlar halinde, doğrudan kendisine sunmasını istemişti. Ancak İngiltere, bölgede Türkiye aleyhinde propaganda yapmakla birlikte, alt komisyonların faaliyetlerine de müdahale etmeye başlamıştı. Özellikle İngiliz Hükümeti, Irak Yüksek Komiseri Dobbs aracılığı ile komisyon üyelerini etki altına almak için söz konusu raporların hazırlanmasında, kendilerine de danışılması isteğinde bulunmuştu.³¹⁰

İngiltere'nin gerek Irak'taki bölgesel alt grupları gerekse komisyon üyelerini etki altına alarak kararın kendi lehlerine çıkmasını sağlamaya yönelik girişimleri sonrası, Milletler Cemiyeti'nden çıkacak sonucun, Türkiye'nin menfaatine

³⁰⁸ Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz...*, s. 295.

³⁰⁹ Aydın, a.g.e., s. 54.

³¹⁰ Kaymaz, a.g.e., ss. 433-434.

sonuçlanması ancak beklenmedik bir gelişme olabilirdi. Sonuç olarak Komisyon, üç ay gibi bir zaman zarfı içerisinde gözlemlerini bitirerek, yine aynı sürede raporun hazırlanmasına yoğunlaşmış ve raporu Cemiyet'e sunmuştu. 16 Temmuz 1925 tarihinde, Milletler Cemiyeti'ne, 25 Temmuz tarihinde ise taraf devletlere verilen komisyon raporu: Coğrafi ve Irki Delailler(Deliller), Tarihi Deliller, İktisadi ve Ekonomik Deliller, Stratejik Deliller, Siyasi Deliller ve Sonuç kısmı, olmak üzere 6 başlıktan oluşmaktaydı.³¹¹

Raporun içeriğini oluşturan “*Coğrafi ve Irki Delailler*” adlı ilk başlığında, taraf hükümetlerin, daha önce sunmuş oldukları sınır talepleri belirtildikten sonra, bölgenin iklimi ve coğrafi özellikleri konusunda çeşitli bilgiler verilmişti. Ayrıca bölgenin gerek Anadolu gerekse Irak toprakları içerisinde bulunmasını gerektiren unsurların olduğunun altı çizilmişti.³¹² Raporun devamındaki “*İrkî Delailler*” bölümünde ise Musul'da yaşayan halkın, nüfus açısından bilgileri verilmiş ve buna göre Musul İli'nde bulunan etnik ve dinsel gruplara ait veriler, şu şekilde gösterilmişti:³¹³

³¹¹ Aydın Tarihi, Cilt: 5, Sayı: 17, Ankara: 1926. 439-442.

³¹² A.g.e., s. 439; Aydın, *Türkiye ve Irak...*, ss. 97-127.

³¹³ Tablo için bkz. Aydın, a.g.e., s. 128.

	Musul Vilayeti'nin Türk Resmi Salnamesi(Yıllığı)	Türklerin Lozan'da sunduğu nüfus bilgileri	1919 yılında İngiliz görevlileri tarafından tutulan raporlar	1921 yılında İngiliz görevlileri tarafından tutulan raporlar	1921-1924 arası dönemde Irak Hükümeti'nin nüfus kayıtları
Kürt	---	263.830	---	424.720	494.007
Arap	---	43.210	---	185.763	166.941
Türk	---	146.960	---	65.895	38.652
Hristiyan					
Musevi	---	31.000			
Mezhepler				62.255-16.865	61.366-11.897
Yezidi	---	18.000	---	30.000	26.257
Yerleşik olarak İkamet Edenler	---	305.000	---	---	---
Aşiretler	---	170.000	---	---	---
Toplam	728.000	673.000	703.378	785.468	801.090

Tablo 2) 1919-1924 Arası Dönemde Musul İli Nüfusunun Etnik ve Dinsel Gruplara Göre Dağılımı

Raporun ikinci başlığı olan “*Tarihi Delailler*” kısmında ise bölgenin uzun bir süre Türk hakimiyetinde kaldığı belirtilmiş ve bazı dönemlerde bölge idarecilerinin, Irak coğrafyasına bağlı kişiler arasından atandığı vurgulanmıştır.³¹⁴

Üçüncü başlık olan “*İktisadi Delailler*” kısmında Musul’un, Irak toprakları içerisinde yer almasının uygun olacağı belirtilerek, bu durum için tarafların daha önce üzerinde anlaştıkları “Brüksel Hattı”nın, uygun bir sınır çizgisi oluşturabileceği de kabul edilmişti.³¹⁵ Ayrıca bu bölümde Komisyon, Musul İli ile ticarete bulunan ülkeler arasındaki oranları da belirtmişti. Buna göre, Musul’un en çok ihracat yaptığı yer olarak 136.000 Türk Lirası ile Bağdat şehri gösterilmiş,

³¹⁴ Aydın Tarihi, Cilt: 5, 440.

³¹⁵ A.g.e., s. 440.

Türkiye ile olan ihracatında ise bu tutar(Trabzon, Diyarbakır, Mardin, Siirt, Bitlis, İstanbul) 27.500 Türk Lirası civarında kalmıştı.³¹⁶

“*Stratejik Delailler*” kısmında, tarafların daha önce komisyona sunduğu “sınır çizgisi” önerileri arasında en uygun seçeneğin, İngiltere’nin teklifi olduğu, “İngiltere Hükümetince tekli olunan hattın mükemmel bir askeri hududu olduğu der-kârdır”³¹⁷ şeklinde belirtilmişti.

Raporun “*Siyasi Delailler*” başlığı altında, halkın taraflara olan yöneliminin oranından bahsedilmekteydi. Buna göre halkın geneli, Irak Krallığı’na bağlı olmak istemekle beraber, Türk tarafının görüşlerine karşı kayıtsız kalınmıştı.³¹⁸ Zira Türk tarafı, bu konuda en iyi seçeneğin “plebisit” olduğunu daha önce vurgulamıştı.

“*Netayic-i Nihaiye*”(sonuç) kısmında şu ifadeler kullanılmıştı:

“Memleket yirmi beş sene kadar tahmin edilen bir müddet zarfında Cemiyet-i Akvam’ın fiili bir mandası altında kalacaktır,

Memleketlerin idaresi, adaletin icrası ve mekteplerdeki tedrisat için Kürt ırkına mensup memur istemek ve Kürt lisanının bütün bu şubat-ı idariyenin lisan-ı resmisi olmasını talep etmek hususunda Kürtler tarafından ihzar edilen temenniyat nazar-ı i’tibare alınmalıdır. Eğer Irak ve İngiltere arasındaki halen cari dört senelik (yani 1922 yılındaki antlaşma) muahedenin inkizasında Cemiyet-i Akvam’ın murakabesi hitama erecekse ve Kürtlere bazı mahalli idare teminatı verilmezse halkın ekseriyetinin Arap hakimiyetine, Türk hakimiyetini tercih edeceğine komisyon kânidir.”³¹⁹

Böylelikle Komisyon, Cemiyet’e öneri olarak, Türkiye ile Irak Krallığı arasındaki sınırın, “Brüksel Hattı”ndan oluşabileceğini belirtmiş ve Musul’un, Irak toprakları içerisinde kalmasının daha uygun olacağı ifade edilmişti. Ancak

³¹⁶ Aydın, a.g.e., s. 231.

³¹⁷ Aydın tarihi, Cilt: 5, s. 441; Aydın, a.g.e., ss. 262-263.

³¹⁸ A.g.e., s. 442.

³¹⁹ A.g.e., ss. 442-443.

son parafta olduğu gibi eğer İngiltere, Krallık ile yeni bir antlaşma imza edemezse rapora, Musul'un, Türk tarafına verilebileceği maddesi de ilave edilmişti.

Komisyon ayrıca, “*Ekalliyetlerin Bilhassa Müslüman Ekalliyetlerin Himayesi*” başlığı altında, bölgede bulunan Müslüman olmayan halkların (Asuriler, Museviler, Hıristiyanlar, Yezidiler) da haklarının garanti altına alınması gerektiğine yer vermişti.³²⁰

B. Şeyh Sait İsyanı ve Irak'taki Gelişmeler

Milletler Cemiyeti'nde, Musul konusundaki görüşmeler devam ederken, 13 Şubat 1925 tarihinde, Anadolu'da Şeyh Said(Abdulkadir) isyanı baş göstermişti. Butyanlı, Mestanlı, Tavashlı ve Şivanlı aşiret reislerini de yanına alarak Türk Hükümeti'ne karşı başlatılan bu isyan hareketi, söz konusu süreçte, Türk karar alıcılarını da olumsuz bir şekilde etkilemişti.³²¹

Öte yandan İngilizler, Irak'ın kuzeyinde bulunan Nasturilerin yurt istekleri konusunda ise kararsız kalmışlardı. Zira İngiltere, henüz Kürtlere dahi bir devlet kurmayı başaramamışken, Nasturilerin baskısı karşısında Türk Hükümeti, İngilizlerin, Anadolu topraklarına doğru bir tehcir planı yaptığını iddia etmekteydi.³²² Bu konuda Milletler Cemiyeti de “Brüksel Hattı”nın güvenliği için bir karar almış ve tarafların, konferans bitene kadar sorun yaratmamaları isteğinde bulunmuştu.

³²⁰ Aydın, a.g.e., ss. 287-288.

³²¹ Öke, *Belgelerle...*, ss. 158-166

³²² A.g.e., s. 161.

C. Komisyon Raporunun Milletler Cemiyeti'nde Görüşülmesi

Musul raporu, Milletler Cemiyeti'nde, 3 Eylül 1925 tarihinde görüşülmeye başlanmış ve toplantıya, Türk heyeti adına Tefvik Rüştü Bey, İngiliz heyeti adına ise Sir Avery katılmıştı.

Toplantıda ilk olarak söz alan Tefvik Rüştü Bey, sorunun Konsey'de görüşülmesi sırasında, bölgede İngiliz kuvvetlerinin gerek etnik grupları kışkırtarak gerekse hava kuvvetleri vasıtasıyla Türk sınırlarını taciz etmeye çalıştığını ifade etmişti. Ayrıca İngilizlerin, Türkler ile Kürtler arasında bir ikilik çıkararak, Türkiye aleyhine kullanmak istediğini de sözlerine eklemişti.

Tefvik Rüştü Bey, açıklamalarına devam ederek, Türkiye'nin manda sistemini, ulusların kendi kaderini tayin hakkına uymayacağı gerekçesiyle tanımadığına değinmiş ve komisyonun, İngiltere lehine yazmış olduğu raporu şiddetle eleştirmişti.³²³

İngiliz tarafı ise raporu memnuniyetle karşılamıştı. Görüşmelerde, İngiliz heyetini temsil eden Sömürgeler Bakanı Sir M. Amery, raporun Irak ile olan manda süresini içeren maddeye riayet ettiklerini hatırlatarak, bu sürenin yirmi beş yıl uzatıldığının da altını çizmişti.³²⁴ Ayrıca Sir Amery, Türk iddialarına da değinerek, bölgedeki İngiliz uçaklarının varlığını itiraf etmiş, ancak bunun sadece bir eğitim amaçlı olduğunu ve aslında Türk tarafının, Nasturilere karşı baskı yaptığı konusunun gündeme getirilmesinin daha doğru olacağını söylemişti.³²⁵

³²³ Kodal, *Paylaşılmayan Toprak...*, s. 321.

³²⁴ Kürkcüoğlu, *Türk-İngiliz...*, s. 296.

³²⁵ Kodal, *Paylaşılmayan Toprak...*, ss. 324-325.

Türkiye'nin, Milletler Cemiyeti raporuna karşı çıkması üzerine Meclis, 19 Eylül 1925 tarihinde, meseleyi Milletlerarası Adalet Divanı'na göndererek, şu soruların yanıtlanmasını istemişti:

“Lozan Antlaşması'nın, üçüncü maddesinin, ikinci fıkrasına göre Meclis tarafından alınacak kararın mahiyeti nedir? Bu bir hakemlik mahkemesi kararı mıdır, bir tavsiye midir, yoksa sadece bir tavassut mudur?”

Karar oy birliği mi yoksa çoğunlukla mı alınmalıdır? İlgili tarafların temsilcileri oylamaya katılmalı mıdır?”³²⁶

Musul Meselesi'nin, Adalet Divanı'na gönderilmesi konusunda Türk tarafı, siyasi bir meselenin, hukuki bir organda görüşülmesinin doğru olmayacağını belirterek çalışmalara katılmayacağını açıklamıştı.³²⁷ Türkiye'nin bu tepkisine rağmen Adalet Divanı, sonuç olarak şu kararı almıştı:

“Milletler Cemiyeti Konseyinin Lozan Antlaşması'nın, üçüncü maddesinin, ikinci fıkrasına göre alacağı kararlar bağlayıcı olacak ve tespit edilen sınır taraflarca kabul edilecektir.

Konsey kararları oybirliği ile alınacak, ancak tarafların oybirliği hesabında dikkate alınmayacaktır.”³²⁸

Adalet Divanının da görüşü alındıktan sonra Milletler Cemiyeti, 8 Aralık 1925 tarihinde bu kararı benimsemiş ve Meclis, Irak'taki manda yönetiminin yirmi beş yıl uzatılmasını isteyerek şu kararı almıştı:

“Altı ay içerisinde bu şartın yerine getirildiği, Meclis'in bilgisine sunulduğu takdirde Meclis, bu kararın kesinleştiğini ilan edecek ve sınır çizgisinin belirlenmesi için gerekli tedbirleri gösterecektir.

İngiltere Hükümeti, Mandater devlet olarak, Kürt halkı için soruşturma komisyonunca öngörülen mahalli yönetime ilişkin güvenceleri aldığını gösteren yönetsel tedbirleri, Meclis'e sunmağa çağırılır”.³²⁹

³²⁶ Gönlübol ve Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin...*, s. 70.

³²⁷ A.g.e., s. 70.

³²⁸ Durmuş Yılmaz, *Musul Meselesi Tarihi*, Konya: Çizgi Kitapevi, 2003, s. 181.

³²⁹ Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz...*, s. 299.

Milletler Cemiyeti Meclisi'nin kararı, Türk Hükümeti tarafından tepki ile karşılanmıştı. Tefrik Rüştü Bey, 16 Aralık 1925 tarihindeki, “*Bir devletin, kendisine bağlı bir toprak parçası üzerindeki egemenliğinin ancak kendi rızasıyla sona ereceğini ve Türkiye'nin, Musul Vilayeti üzerindeki egemenlik haklarının olduğu gibi kaldığını*”³³⁰ açıklamasını yaparak, Adalet Divanı'nın aldığı kararları tanımadığını belirtmiş ve Türkiye bu duruma, Sovyetler Birliği ile “Dostluk ve Saldırmazlık Paktı”nı imzalayarak tepki göstermişti.³³¹

³³⁰ A.g.e., s. 299.

³³¹ Gönübol ve Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin...*, s. 75.

III. ANKARA ANTLAŞMASINDA MUSUL

Milletler Cemiyeti'nin, Irak'taki İngiliz mandaterliğinin uzatılması gerektiği konusunda almış olduğu karara değin, yeni İngiltere-İrak Krallığı Antlaşması, 18 Ocak 1926 tarihinde, Irak'taki muhalefet grubunun tepkisine rağmen kabul edilmişti.³³² İngiltere'nin, Milletler Cemiyeti'ne olan bu taahhüdünü yerine getirmesinin ardından, Musul Sorunu'nun yeniden görüşülmesi teklifi, ilk olarak İngilizlerden gelmişti. Bu doğrultuda İngiliz Hükümeti, İstanbul Büyükelçisi Sir Ronald Lindsay'i görevlendirerek, Ankara Hükümeti ile ikili görüşmelerin yeniden canlandırılmasının mümkün olup olmayacağını araştırmasını istemişti. Sir Ronald Lindsay de 20 Ocak 1926 tarihinde başlamış olduğu çalışmaların sonucunu, 28 Ocak'ta, İngiliz Hükümeti'ne bildirmişti.

İngiltere'nin, bilhassa büyükelçisini görevlendirerek, Türk Hükümeti'nin nabzını yoklamaya çalışmasının birkaç nedeni bulunmaktaydı. İlk olarak İngiliz Hükümeti, Milletler Cemiyeti Antlaşması'nın, Türkiye aleyhinde sonuçlanması sebebiyle Türk tarafının tutumunu öngörememiş olabilirdi. Çünkü antlaşmadan bir gün sonra yapılan "Türk-Rus Saldırmazlık ve Dostluk Antlaşması", Türkiye'nin, Musul'a yönelik herhangi bir kuvvet kullanımına başvurması yolunda, Rusya'nın da desteğini alabileceği şeklinde yorumlanmıştı.³³³ Zira Rusya da Batılı devletlerle Almanya arasında imzalanan Locarno Antlaşması'nı, kendisine yönelik yapılmış bir hareket olarak algılamış ve Türkiye ile ilişkilerini geliştirmek istemişti.³³⁴

³³² Kodal, *Paylaşılmayan Toprak...*, s. 378.

³³³ Öke, *Musul Meselesi...*, s. 178.

³³⁴ Başbakanlık Basım ve Yayımlar Enformasyon Genel Müdürlüğü, *Türk-İngiliz İlişkileri 400. Yıl Dönümü(1583-1984)*, Ankara: 1985, s. 78.

İkinci olarak İngiliz Hükümeti, Türkiye'nin antlaşmayı imzalamayarak askeri bir harekete girişip girişmeyeceğinin, bir blöf niteliği olup olmadığını araştırılmasını istemiş olabilirdi. Çünkü İngiltere'ye göre Türkler, antlaşma neticesinde hiçbir taviz koparamamış ve bu konuda kaybedecek bir şeylerin olmadığını düşünerek, askeri harekete başvurabilirlerdi.

Ancak aradan fazla bir süre geçmeden İngiliz yetkilileri, Türk Hükümeti'nin kesin bir şekilde uzlaşmadan yana bir tavır aldığını Londra'ya bildirecekti. İngilizleri bu yönde bir düşünceye sevkeden temel sebep olarak Türkiye'nin, İtalyan tehdidinden ve Rusya'nın güneye inme politikasından duyduğu endişeler gösterilmişti. Zira Türk Hükümeti, Mussolini liderliğindeki İtalyan tehdidine karşı, uluslararası alanda güvenliğini sağlayacak rasyonel adımlar atmaya başlamıştı ve bu doğrultuda İngiltere ile olası bir yakınlaşma sürecine oldukça önem vermekteydi.

İngiliz Hükümeti'ne, Türkiye'nin herhangi bir askeri harekate hazırlanmadığını belirten rapor, 28 Ocak 1926 tarihinde, Sir Lindsay tarafından gönderilmişti. Lindsay'in bu raporuna göre; "*Türkler, artık Musul üzerindeki iddialarından vazgeçmek niyetinde olup savaşın sözü bile edilmemekteydi.*"³³⁵ Sir Lindsay, 26 Ocak'ta, İsmet Paşa ile olan görüşmesinde, İsmet Paşa'nın toprak talebinde bulunmadığını, sadece güvenliklerini sağlamaya çalıştıklarını kendisine belirttiğini söylemişti.³³⁶

Sir Lindsay, Londra'ya, Türk tarafının görüşleri konusunda bilgi verirken, aynı zamanda Türkiye'nin "gönlünün alınmasını" da talep etmekteydi.³³⁷

³³⁵ Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz...*, s. 315.

³³⁶ A.g.e., s. 315.

³³⁷ Öke, *Musul Meselesi...*, s. 190.

Lindsay'a göre, Türklere verilebilecek bu şekildeki bir taviz, İngiltere'ye uzun dönemde önemli avantajlar sağlayabilecekti.

İngiliz Büyükelçisi'nin, bu talepleri doğrultusunda İngiltere Başbakanı Arthur Neville Chamberlain, 5 Nisan 1926 tarihli cevabında, Brüksel Hattı üzerinde, Türkiye lehine bazı küçük sınır değişikliklerinin yapılabileceğini belirtmişti.³³⁸ Bu konuda direktif alan Sir Lindsay, Ankara'da, Türk yetkililerle görüşmelerde bulunmuştu. Ancak Türk idarecileri, İngiliz elçisine, toprak talebinde olmadıklarını, güveliğin ön planda tutmaya çalıştıklarını yinelemişlerdi. Nitekim Tefik Rüştü Bey, Sir Lindsay'a, Türk tarafının taleplerini şu şekilde iletmişti:

“İlk olarak Türkiye, daha önce 17 Aralık 1925 tarihinde Rusya, 18 Şubat 1926 tarihinde ise Fransa ile yapmış olduğu antlaşmanın bir benzerini de İngiltere ile yapmak istemektedir,

İkinci olarak Türkiye, Mezopotamya coğrafyasında bulunan Irak Krallığı'nın tam bağımsız bir devlet olmasını istemektedir,

Üçüncü olarak ise Türkiye, Irak petrolünün belirli bir hissesinde söz sahibi olmak istemektedir.”³³⁹

Tefik Rüştü Bey'in, sunmuş olduğu bu taleplerinin ilk iki maddesi, Sir Lindsay tarafından derhal reddedilmişti. Sir Lindsay, petrol ile ilgili olan maddenin ise İngiliz Hükümeti'ne danışıldıktan sonra Türk Hükümeti'ne bildirileceğini belirtilmişti.

Türk Hükümeti'nin taleplerinin genel niteliğine bakıldığında, güvenlik ve ekonomik temelli kaygıların ön plana çıktığı söylenebilir. Bu noktada İngiliz Hükümeti, ilk iki maddeyi kabul ederek Türkiye'nin güvenliğinin tatmin edilebileceğini ve bu durumda Türklerin, yeniden Musul üzerinde hak iddia

³³⁸ A.g.e., s. 191.

³³⁹ Kürkçüoğlu, *Türk-İngiliz...*, ss. 315-316.

etmeye başlayabileceğinden çekinmekteydi. Ayrıca 3. madde konusunda ise Sir Lindsay'in, 23 Nisan 1926 tarihindeki raporuna cevap olarak İngiliz Hükümeti, Türk tarafının petrol konusundaki isteklerinin makûl karşılanabileceği belirtilmişti.³⁴⁰ Zira taraflar arasında yapılan görüşmelerden sonra İngiltere'nin, 25 yıllık gibi bir süre zarfında, Irak petroleri üzerinden % 10'luk pay önerisi, 30 Mayıs 1926 tarihinde, Türkiye tarafından kabul edilmişti.³⁴¹

Türkiye ile İngiltere arasındaki sorunların çözülmesinin ardından, 5 Haziran 1926 tarihinde, Ankara'da, Türkiye adına Tefvîk Rüştü Bey, İngiltere adına Sir Lindsay, Irak Krallığı adına ise Nuri Sait Paşa, "*Türkiye, İngiltere ve Irak arasında Türkiye-Irak Sınırı ve İyi Komşuluk İlişkileri Antlaşması*"nı imzalamışlardı. "*Türkiye-Irak Sınırı ve İyi Komşuluk İlişkileri Antlaşması*", genel olarak üç ana bölümden oluşmaktaydı.

"*Türkiye ile Irak Sınırı*"nı belirleyen birinci kısımda, söz konusu hat(Brüksel Hattı), "Aşuta ve Alamun güneyinde, bu iki yeri birbirine bağlayan yolun, Irak topraklarından geçen kesimini, Türk toprakları içinde bırakmak üzere" değiştirilmişti.³⁴²

İkinci kısımdaki "*İyi Komşuluk İlişkileri*" başlığı altında ise taraflar, sınır boylarında eşkıyalığa, yağmacılığa karşı işbirliği içerisinde olmayı taahhüt etmişlerdi.³⁴³

Son kısımda ise taraflar, ortak çıkar alanlarını genişletmek amacıyla "Irak Hükümeti, işbu antlaşmanın yürürlüğe konulmasından itibaren, 25 yıl süre ile

³⁴⁰ A.g.e., ss. 316-317.

³⁴¹ Öke, *Musul Meselesi...*, s. 193.

³⁴² İsmail Soysal, *Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasi Andlaşmaları*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1965, s. 310.

³⁴³ A.g.e., ss. 311-313.

aşağıda gösterilen gelirlerin, %10'unu Türk Hükümeti'ne ödenmesini" kararlaştırmışlardı.³⁴⁴

Antlaşmanın imzalanmasından sonra, Türk ve Irak yetkililerinden, antlaşmaya ilişkin çeşitli açıklamalar da gelmişti. 7 Haziran 1926 tarihinde, Tevfik Rüştü Bey, konu ile ilgili olarak:

“Sakit imparatorluğun hal ve tanziminin neslimize tevdi ettiği birçok mesaili azimeyi hayatiye milletimizin aleme destan olan mücadelesi sayesinde hüsnü halde intac edilirken milli inkılabımızın semerati zaferini bir an evvel istihsal ve sulhu tehir etmemek için büyük bir kiyasetle halli tehir edilmiş olan bu iki meseleden başlıcası olan Türkiye ve Irak hududu işini artık bir şekli halle isal zamanı hulûl etmiş bulunuyordu. Şarkı Karipte başlıca kuvveti temsil eden Türkiye Cumhuriyeti'nin en esaslı mihveri siyaseti mileli mütemeddine arasında bir unsuru intizam ve terakki olarak çalışmak olduğuna göre; cihanın ve şarkı karibin sulh ve huzuru ve Irak'ın istiklal ve saadeti namına ve Büyük Britanya İmparatorluğu ile münasebetlerimizi normal bir hale getirmek için, yegane muallak kalan bu arazi meselesinde fedakârlıklara katlandık.”

diyerek, barışın gerçekleştirilmesi adına, Irak ile arasındaki sınır sorununu, büyük bir fedakarlık göstererek çözdüklerini belirtmişti.³⁴⁵

Antlaşmaya binaen, Irak Kralı Faysal da gelişmelerden mutlu olduğunu, Türkiye'ye bir telgraf göndererek şöyle ifade etmişti:

“Türkler ile muahede akd edildiği haberini şimdi aldığmdan kendi namıma ve milletim namına tehlikeli bir devirde bizim davamıza karşı daima izan edilen derin teveccühatdan dolayı gayet samimi teşekküratımızı göndermeyi bir vazife addederim. Eğer teveccühatınız olmasaydı, bu yeni devr-i saadeti görmek, gözlerimize nasip olmayacak idi. Bu devir esasında iki memleket arasındaki dostluk devam edip gidecektir.”³⁴⁶

Antlaşmanın imzalanmasından sonra, 5 Haziran 1926 tarihinde, 14. maddede yer alan hükme ek olarak Sir Lindsay ve Nuri Sait Paşa, Türk Hükümeti'ne bir

³⁴⁴ A.g.e., ss. 313-314.

³⁴⁵ Gönlübol ve Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin...*, s. 73.

³⁴⁶ Kodal, *Paylaşılmayan Toprak...*, ss. 408-409.

nota göndererek, Türkiye'ye sunulan petrol hisselerinin 500 bin sterline çevrilmesini teklif etmişlerdi. Bu notaya göre:

“Sayın Dışişleri Bakanı

Bugün aramızda imza edilen Antlaşmanın 14. maddesine değinerek şunu açıklarız ki bu antlaşmanın yürürlüğe konulmasını izleyen 12 ay içinde Türkiye Hükümeti, o maddede söz konusu olan yıllık paylarını sermayeye çevirmek isterse, Irak Hükümeti'ne bunu bildirecek ve Irak Hükümeti bu bildirim üzerine, 30 gün içinde, o madde hükmünün bütünüyle yerine getirilmesi için Türkiye Hükümeti'ne 500 bin İngiliz lirası ödeyecektir.”

açıklaması yapılmış ve Türk Hükümeti de söz konusu teklifi kabul etmişti.³⁴⁷

Birinci Dünya Savaşı sırasında, İngiliz işgaline uğrayan Musul toprakları, 1926 Ankara Antlaşması ile İngiltere lehine sonuçlanmıştı. Türkiye'nin, Musul'u kaybetmesinin ardındaki sebepler şöyle açıklanabilir:

İlk olarak Birinci Dünya Savaşı, Müttefik Devletler lehine sonuçlanmıştı. Savaş sonrası gerçekleştirilen Sevr Barış Antlaşması ile de İtilaf Devletleri arasında yer alan Osmanlı İmparatorluğu, fiilen sona ermişti. Savaş sırasında Irak Cephesi içerisinde yer alan Musul bölgesi gerek İngiliz kuvvetlerinin üstünlüğü gerek Türklerin diğer cephelerdeki başarısızlığı sonrası Türk hakimiyetinden çıkmıştı. Dolayısıyla Musul konusunda gerçekleştirilen uluslararası konferanslarda olduğu gibi İngiltere'nin, Türkiye'ye karşı diplomatik üstünlüğü, aslında Irak bölgesindeki askeri kazanımlarının bir yansımasıydı.

İkinci olarak Türkiye, Musul Meselesi'ni, sadece “masa” etrafında görüşmemektedir. Musul bölgesi ile birlikte, Güneydoğu Anadolu merkezli

³⁴⁷ Soysal, *Türkiye'nin Dış...*, ss. 316-317.

ıkan isyanlar, Türkiye'nin, Musul konusundaki kararlılığını, olumsuz yönde etkilemesine sebep olmuştı.

Son olarak, Türkiye'nin, bağımsızlığını yeni kazanmış bir devlet olmasının yanı sıra, uluslararası alanda destek görememişti. Bu durum, Konferans sırasında, Türkiye'yi yalnız bırakmıştı.

IV. (1926-1938) ARASI DÖNEMDE TÜRKİYE-IRAK İLİŞKİLERİ

Musul Sorunu'nun çözülmesinin ardından, 1926-1938 arası dönemde uluslararası alandaki gelişmeler, Türkiye ile Irak arasındaki yakınlaşmanın da artmasını sağlamıştı. Bu süreçte, Avrupa merkezli güç odaklarının Ortadoğu'ya yönelik politikaları Türkiye'nin, Irak politikasını etkileyen en önemli sebeplerden birisi olmuştu.

A. (1926-1932) Arası Dönemde Türkiye-İrak İlişkileri

1926-1932 arası dönemde Türkiye, özellikle sınır olduğu Ortadoğu devletlerle ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştı. Bu doğrultuda Türkiye, 30 Mayıs 1926 tarihinde, Suriye ile “*Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması*” imzalayarak Fransa ile olan sınır meselesinin çözümü yolunda önemli bir adımı da gerçekleştirmişti. Ayrıca Türkiye, İran ile 22 Nisan 1922 tarihinde imzalamış olduğu “*Dostluk ve Güvenlik Antlaşması*”nı, 15 Haziran 1928 tarihine kadar uzatmıştı. Yine bu dönemde, Milli Mücadele yıllarında yakın ilişkilerin kurulduğu Afgan Kralı Amanullah Han, Türkiye'yi ziyaret etmiş ve iki devlet arasında “*Türk-Afgan Dostluk ve İşbirliği Antlaşması*” imzalanmıştı.³⁴⁸

Türkiye ile Irak Krallığı arasındaki sınır meselesinin çözülmesiyle birlikte, karşılıklı olarak elçilikler de kurulmuştu. Bu doğrultuda Irak Krallığı'nı temsilen Salih Nihat, 16 Ocak 1928 tarihinde Ankara'da; Türkiye'yi temsilen Lütfi(Tokay) Bey ise 21 Aralık 1929 tarihinde, Bağdat'ta büyükelçi olarak göreve başlamışlardı.³⁴⁹

³⁴⁸ E. Semih Yalçın, *Atatürk'ün Milli Dış Siyaseti*, Ankara: Gazi Kitabevi, 2007, ss. 292-309.

³⁴⁹ Soysal, *Türkiye'nin Dış...*, s. 306.

Musul üzerindeki sorunların görüşülmesi sırasında, Milletler Cemiyeti kararına uygun olarak, Irak toprakları üzerinde İngiltere'nin mandaterlik statüsü devam etmekteydi. İçişlerinde nispeten daha serbest bir politika izlemesine olanak sağlanan Irak Krallığı, askeri ve güvenlik meselelerinde ise tamamen İngiliz kontrolü altında bulunmaktaydı. Söz konusu “manda” yönetimi altında kaldığı süreç içerisinde Irak Kralı I. Faysal'ın, dış politika parametreleri de dört temel ilkeye dayanmaktaydı. Buna göre Irak:

- 1) İngiliz-Arap dostluğunun tesis edilmesini,
- 2) Bütün Ortadoğu ülkeleriyle iyi komşuluk ilişkilerinin kurulup geliştirilmesini,
- 3) Suriye ile Irak arasında federal bir birlik kurulmasını,
- 4) Irak ve Filistin'in bağımsızlığının desteklenmesini istemekteydi.³⁵⁰

1926-1932 arası dönemde Irak Krallığı, dış ilişkiler konusunda İngiltere'ye bağlı olduğundan dolayı, bağımsız kararlar alamamaktaydı. Ancak bu duruma rağmen I. Faysal, Türkiye de dahil olmak üzere, Ortadoğu devletleriyle yakın ilişkiler içerisinde bulunmuştu. Musul Meselesi'nin çözülmesinin ardından ise Irak, en önemli sorunu, İran ile “Şattü'l Arap Su Sorunu” konusunda yaşamıştı.

Manda yönetimi altında Irak'ın, dış meselelerde olduğu gibi, iç siyasi ortamında da önemli değişimler meydana gelmişti. Özellikle İngiltere yönetimi altında yaşamının verdiği huzursuzluk ortamı, sosyal yaşamı derinden etkilemişti. Ayrıca 1921 yılından itibaren Iraklı gençlerin, eğitimlerini yurt dışındaki ülkelerde alması, yabancı ortamlardan fazlasıyla etkilenerek daha milliyetçi bir ideolojiye sahip olmalarına sebebiyet vermişti.³⁵¹ Ayrıca halk arasında çok sayıda etnik ve

³⁵⁰ Koçsoy, a.g.e., s. 15.

³⁵¹ Polk, a.g.e., s. 102.

dinsel grupların bulunması da yaşam seviyesini en alt düzeyde tutulmasına, askeri anlayışın ve ordunun rolünün ise artmasına sebep olmuştu.³⁵²

Irak Krallığı'nın, İngiliz manda yönetimi altındaki statüsü, 1930 yılında İngiltere ile yapılan ittifak antlaşmasıyla daha ileri boyuta taşınmıştı. 1922 antlaşmasına göre daha hafif hükümler içermesine rağmen bu antlaşmaya göre İngiltere, Habbaniye ve Şaiba üslerindeki ayrıcalıklarını devam ettirmekteydi.³⁵³

1931 Temmuzunda ise Irak Kralı Faysal ile Başbakan Nuri Sait Paşa, Türkiye'ye bir ziyarette bulunmuştu. Mustafa Kemal Atatürk de bu ziyareti, *“Türkiye, bütün komşularıyla ve özellikle de bölgesel ve uluslararası siyasi ve ekonomik konularda aynı anlayışa sahip Irak ile ilişkilerini geliştirmeyi arzu etmektedir”* şeklinde değerlendirmişti.³⁵⁴

Irak'ta meydana gelen bir diğer önemli mesele ise petrol konusuydu. Özellikle ülkesindeki şirketlerin baskısıyla zor durumda kalan ABD Hükümeti, “açık kapı” politikasından taviz vererek, TPC'nin hisse koşullarının, yeniden düzenlenmesini istemiş ve bu teklif taraf devletlerce de kabul edilmişti. 31 Temmuz 1928 tarihinde yapılan bu yeni anlaşmaya(Kırmızı Çizgi Antlaşması) göre Turkish Petroleum Company'nin paylarından % 95'lik kısmı, “Anglo Persian”, “Royal Dutch/Shell”, “Compagnie Française des Pétroles” ve “Near Development” şirketleri arasında eşit bir şekilde dağıtılırken, geri kalan % 5'lik kısım ise Ermeni asıllı ve daha önce Osmanlı vatandaşı olan Kalus Sarkis Gülbenkyan'a verilmişti.³⁵⁵ 1929 yılında ise Turkish Petroleum Company, Iraq Petroleum Company(IPC) adını almış ve daha sonra bu şirket 24 Mart 1931

³⁵² A.g.e., s. 99.

³⁵³ Yaşar Canatan, *Türkiye-Irak Münasebetleri(1926-1958)*, Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996, s. 53.

³⁵⁴ Bilgin, a.g.m., s. 219.

³⁵⁵ Gürel, a.g.e., s. 60.

tarihinde, Dicle Nehri'nin, Irak toprakları sınırları içerisinde kalan kısmının, batı yakasındaki petrol yataklarının tümünü denetim altına almıştı.³⁵⁶

B. (1932-1938) Arası Dönemde Türkiye-İrak İlişkileri

Atatürk dönemi Türk dış politikasında, önemli bir sorun olan Musul Meselesi'nin çözümü ile Türkiye-İrak arasındaki ilişkiler, 1932-1938 yılları arasında gelişmeye başlamıştı. Bu dönemde, Türkiye ile Irak arasında, 9-10 Ocak 1932 tarihlerinde, “*İade-i Mücrimin Muahedenamesi*”, “*İkamet Mukavelesi*” ve “*Ticaret Muahedenamesi*” olmak üzere üç farklı alanda antlaşma imzalanmıştı.

Türkiye'yi temsilen Burdur Milletvekili Mustafa Şeref Bey, Irak'ı temsilen Vuzera Meclisi Reisi Ferik Nuri Sait Paşa tarafından imzalanan antlaşmalardan ilki olan “*İade-i Mücrimin Antlaşması*”na göre, her iki devlet makamı da barış ve huzurun temini ve suçluların iadesini tanzimini karşılıklı olarak taahhüt etmişlerdi.³⁵⁷

Onsekiz maddeden oluşan “*İade-i Mücrimin Antlaşması*”na göre taraflar, suçluların iadesi konusunda uzlaşmaya varmışlardı. Ayrıca bu konuda, istisnai durumlar da belirtilmişti.³⁵⁸

Türkiye Cumhuriyeti ile Irak Krallığı arasında yapılan “*İkamet Mukavelesi*” antlaşması ise ticari nitelikte olup taraf devletlere mensup vatandaşların ve

³⁵⁶ A.g.e., s. 61.

³⁵⁷ Canatan, a.g.e., ss. 36-43.

³⁵⁸ “Suçluların İadesi” konusunda tarafların, isteklerinin kabul edilemeyeceğini belirten 4. maddede yer alan istisnai durumlar şu şekildedir: Siyasi suçlar; Askeri suçlar; Matbuat suçları; Şahsın üzerinde takip edilebilen ve işbu şahsın feragat etmesiyle takibine nihayet verilmesi gereken suçlar; bulunduğu ülke kanunlarına göre zaman aşımına uğramış olan suçlar; bulunduğu ülkede hali hazırda davasının devam ettiği veya hükmünün verildiği suçlar; talep olunan devletin makamının suç hakkında hüküm verme yetkisine sahip olduğu suçlar; üçüncü bir devletin müdahil olduğu suçlar. Bkz. Canatan, a.g.e., ss. 37-38.

şirketlerin, diğer memleket arazisinde ikamet edebilmesine ve ticaret yapabilmesine hak tanımaktaydı.³⁵⁹

Diğer bir antlaşma olan “*Ticaret Muahedenamesi*” ile taraf devletler arasında, ticari ilişkilerin canlandırılmasını ele alan maddeler kabul edilmişti.³⁶⁰

Türk-İrak ilişkilerini yakınlaştıran bir diğer gelişme ise her iki ülkenin 1932 yılında, Milletler Cemiyeti’ne kabul edilmesiyle yaşanmıştı. Atatürk döneminde temel ilkeleri doğrultusunda, rasyonel çözümler üretmeye çalışan Türk dış politikası açısından, çok yönlü gelişmelerden birisi de Milletler Cemiyeti’nin, Türkiye’ye üyelik telifinde bulunmasıydı. Bu yönde MC Genel Sekreteri Sir Erik Drummond, 6 Temmuz 1932 tarihinde, Türkiye’nin, İsviçre Büyükelçisi Cemal Hüsnü(Taray) Bey aracılığıyla Türk Hükümetine, “Milletler Cemiyeti’ne üye olma ve Cemiyeti, değerli işbirliğinden yararlandırma” çağrısında bulunmuştu.³⁶¹ Türk Hükümeti’ni oldukça memnun eden bu durum karşısında, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, Kasım 1932’deki meclis konuşmasında, şu açıklamayı yapmıştı:

*“Bizim kanımızca uluslararası politik güvenliğin gelişmesi için ilk ve en önemli şart, bütün ulusların hiç olmazsa barışı koruma düşüncesinde içtenlikle birleşmesidir. Biz ekonomik genişliğin temelini de ancak her ulusun kolay geçimle yaşamaya ve ilerlemeye haklı olduğunu teslim eden bir anlayışla, bütün ulusların birlikte çalışmaları yolunun bulunmasında görüyoruz.”*³⁶²

İrak ise temel dış politika parametreleri doğrultusunda, Ortadoğu ülkeleri ile yakın işbirliği içerisine girmeye çalışmaktaydı. Kral Faysal özellikle, Osmanlı İmparatorluğu’ndan ayrılan Arap devletlerinin liderliğini üstlenme konusunda

³⁵⁹ A.g.e., ss. 44-45.

³⁶⁰ A.g.e., ss. 46-48.

³⁶¹ Mahmut Goloğlu, *Tek Partili Cumhuriyet(1931-1938)*, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1974, ss. 58-59.

³⁶² A.g.e., s. 61.

adımlar atmaya yönelmiş ve bu ülkelerle önemli ticari antlaşmalar gerçekleştirmişti.³⁶³ Kral Faysal, Arap liderliğine soyunma çabasının, uluslararası alanda da etkinlik kazandırma isteğine en uygun ortamı, aslında Milletler Cemiyeti'ne üyeliği ile bulmuştu. Çünkü Irak, 3 Ekim 1932 tarihinde, Milletler Cemiyeti'ne bağımsız bir devlet olarak katılmıştı.

1933 yılından itibaren Kral Faysal'ın ölümünde sonra Irak'taki yönetim, istikrarsız bir yapı arz etmeye başlamıştı. Faysal'ın yerine geçen oğlu Gazi Bin Faysal, babası kadar tecrübeli olmasa da milliyetçi bir yapıda olması, halkın sempatisini kazanmasını sağlamıştı³⁶⁴ Ancak Gazi'nin, ordunun rolünü azaltarak sivil yönetimi ön plana çıkarmaya çalışması, ilerleyen dönemlerde, Irak'taki iktidar mücadelesinin de artmasına sebep olmuştu.

1. Sınır ve İyi Komşuluk Antlaşmasını Uzatma Protokolü

1926 yılında, Türkiye ile Irak arasında gerçekleşen, “Sınır ve İyi Komşuluk İlişkileri Antlaşması”nın uzatılmasına ilişkin taraflar, 1936 yılında bir nota alışverişinde bulunmuşlardı. Bu yönde ilk olarak Irak Dışişleri Bakanlığı, Türk Büyükelçisi aracılığıyla Türk Hükümeti'ne bir nota göndermişti. Buna göre:

“Ekselans,

Ankara’da, 5 Haziran 1926 günü, üç taraf arasında imza edilmiş olan Türk-İrak-İngiltere Antlaşması’nın ikinci kesiminin hükümleri, 18 Temmuz 1936 günü sona ermesi nedeniyle, iki ülke arasında komşuluk ilişkilerini düzenlemek amacıyla yeni ve geniş kapsamlı bir antlaşmanın yapılmasına değin, söz konusu kesim hükümlerinin yürürlüğünün yalnız kendi aralarında sürdürülmesi isteği ile Irak Krallığı Hükümeti ile Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti’nin dilediği üzere ve Hükümet’imin bu

³⁶³ Bıyıklı, a.g.e., s. 302.

³⁶⁴ Polk, a.g.e., s. 104.

konudaki kararı uyarısında, anılan antlaşmanın ikinci kesim hükümlerinin, Irak Krallığı Hükümeti ile Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti arasında, 18 Temmuz 1936'dan başlayarak nota verişimi yöntemi ile aşağıda yazılı koşullar ve değişikliklerle yürürlüğünün uzatılmasını önermekle onur duymaktayım...³⁶⁵

notasına karşılık olarak, Türk Hükümeti de cevap şu açıklamayı yapmıştı:

“Ekselans

...Bu öneriler konusunda Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti'nin onamını ekselanslarına doğrulamakla onur duyarım. Notanızla ona karşılık işbu yanıtımın, Türkiye Cumhuriyeti ile Irak Krallığı arasında, bugünden başlayarak bu konuda, resmi anlaşma sayıldığını da doğrularım...³⁶⁶

Taraflar arasında gerçekleştirilen karşılıklı nota teatilerinin ardından, 1926 yılında imzalanan “Sınır ve İyi Komşuluk Antlaşması”nın uzatılması kararlaştırılmıştı. Bu antlaşma ile taraflar, Sadabad Paktı'na gidilen süreçte, önemli bir adımı daha birlikte gerçekleştirmişlerdi.

2. Sadabad Paktı(8 Temmuz 1937)

1930'lu yılların başlarından itibaren Avrupa'da, devletler arasındaki dengeler de değişmeye başlamıştı. Özellikle Almanya ve İtalya gibi revizyonist devletlerin güçlenmeye başlaması, İngiltere, Fransa, Türkiye gibi statükocu devletler açısından tedirginlik yaratmaktaydı. Nitekim Türkiye, İtalyan tehdidi karşısında ilk olarak, Balkan Devletleri(Yunanistan, Yugoslavya ve Romanya) ile Balkan Antantı'nı kurmuştu.³⁶⁷

³⁶⁵ Soysal, *Türkiye'nin Dış...*, ss. 318-319.

³⁶⁶ A.g.e., s. 319.

³⁶⁷ Gönlübol ve Sar, *Atatürk ve Türkiye'nin...*, ss. 103-104.

Mussolini yönetimindeki İtalya'nın, 19 Mart 1934 tarihindeki "İkinci Beş Yıllık Faşist Kongresi"nde, Asya toprakları üzerindeki taleplerini açıklaması,³⁶⁸ 1935 yılında, Milletler Cemiyeti Antlaşması'na aykırı olarak Habeşistan'ı işgal etmesi ve bir yıl sonra ilhak ettiğini açıklaması, Türkiye açısından, Ortadoğu devletleri ile Balkan Antantı'na benzer bir antlaşmanın yapılması zorunluluğunu ortaya çıkarmış ve böyle bir antlaşmanın imzalanması gerekliliğine yönelik ilk girişim, 1934 Haziran'ında, İran Şah Rıza Pehlevi'nin, Türkiye'yi ziyareti sırasında gündeme gelmişti.³⁶⁹ İran Şahı tarafından önerilen bu teklife göre, Ortadoğu merkezli bir paktın kurulmasının sağlayacağı katkılardan bahsedilmekteydi.

Türkiye'nin, Ortadoğu devletleri ile bir pakt kurulmasına yönelik ikinci gelişme ise Cenevre'de söz konusu olmuş ve Türkiye, İran ve Irak arasında, 3 Ekim 1935 tarihinde, "Ortak Dayanışma Paktı" parafe edilmişti.³⁷⁰ Ancak Pakt, hemen gerçekleşmemiş, İran ile Irak arasındaki "Şattü'l Arap Su Sorunu"nun çözümlenmesi beklenmişti. Nihayet İran-İrak uyuşmazlığının, 4 Temmuz 1937'de yapılan bir anlaşma ile son bulması,³⁷¹ paktın kurulmasına yönelik gelişmeleri de tekrar başlatmıştı.

Irak ile İran arasındaki meselelerinin çözülmesinin ardından, 8 Temmuz 1937 tarihinde, Türkiye'yi temsilen Tevfik Rüştü Aras, Irak'ı temsilen Dışişleri Bakanı Naci Elasil, Afganistan'ı temsilen Dışişleri Bakanı Serdar Fevzi Muhammed, Tahran'daki Sadabad Sarayı'nda, Paktı imzalamışlardı.³⁷²

³⁶⁸ A.g.e., s. 113.

³⁶⁹ A.g.e., s. 108.

³⁷⁰ Koçsoy, a.g.e., s. 21.

³⁷¹ Canatan, a.g.e., s. 57.

³⁷² Soysal, *Türkiye'nin Dış...*, ss. 582-583; Ayrıca Sadabad Paktı'nın tam metni için bkz. Ek-3.

Pakta göre antlaşma, 5 yıl yürürlükte kalacaktı. Paktı imzalayan taraf devletler, aralarındaki dostluk münasebetlerini devam ettirmeyi, Milletler Cemiyeti ve Briand Kellog Paktı'na bağlı kalmayı, birbirlerinin işlerine karışmamayı, ortak sınırlarına saygı göstermeyi, ortak çıkarları ilgilendiren meselelerde birbirlerine danışmayı ve birbirlerine karşı herhangi bir saldırı hareketine dayalı girişime başvurmayacaklarını taahhüt etmişlerdi.³⁷³

Antlaşma Türkiye'de, 14 Ocak 1938 tarihinde, 3324 sayılı kanunla TBMM tarafından tasdik edilerek yürürlüğe girmişti. Ayrıca antlaşmanın son bulması için taraflar, süre bitiminden altı aydan önce bu durumu diğer devletlere bildirmesi gerekmektedir. Ancak hiçbir devletten böyle bir girişim olmamış ve antlaşma, ileriki dönemlerde işlevselliğini yitirse de yürürlükte kalmıştır.

Sadabad Paktı'nın imzalanmasından sonra Türk Hükümeti adına Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, İran Şahı'na ve Irak Kralı'na gönderdiği telgraflarda, düşüncelerini şöyle belirtmişti:

“Memleketimizin sulh idealinde müşterek bir eseri olan bu misakın hepimiz için ve dünya sulhü için kutsi olmasını dilerim.”³⁷⁴

“...Birbirine kardeşlik ve dostluk rabitaları ile bağlı dört devletin dünya sulhü yolunda verimli bir teşriki mesaisini temin edecek olan bu misakı memleketlerimiz için çok hayırlı bir eser telakki eder, hepimize müteyemmen olmasını dilerim. Bu mesut vesile ile zâtı mülükanelerinin şahsi saadetleri ve kardeş Irak'ın refah ve ikbali için en samimi temenniyatımı izhar etmekle bahtiyarım.”³⁷⁵

Ayrıca Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk, 1 Kasım 1938 tarihinde meclis açılış söylevinde de antlaşmadan duyduğu memnuniyeti şu sözlerle ifade etmişti:

³⁷³ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi(1914-1980)*, Cilt: 1, Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1983, s. 347.

³⁷⁴ *Ulus Gazetesi*, 11 Temmuz 1937.

³⁷⁵ Koçsoy, a.g.e., s. 28.

“...Yine aynı realiteler, aynı dinamizm ve aynı yüksek gayeler Sadabad akitlerinin maziden mevrus hurafeleri nasıl bir hamlede yıkarak, münasebetlerini yeni ve velüd esaslara istinat ettirmeyi bildiklerini göstermiştir...”³⁷⁶

Türkiye Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras ise Pakt konusundaki görüşlerini şu sözlerle ifade etmişti:

“İmza ettiğimiz Pakt, aynı nitelikteki başka taahhütlere benzeyen ve barış davasını etkileyen basit bir bölge antlaşması mıdır? Vaktü Paktın metni buna iştirak edenlere, kendilerini ilgilendiren meseleler karşısındaki davranış tarzlarını düzenlemek için yalnız bir istişare taahhüdünü kapsamaktadır. Pakt'ta ne karşılıklı yardım ne de askeri bir taahhüt zikir edilmiş değildir. Hatta diyebilirim ki muhteviyatsı bakımından Pakt, Milletler Cemiyeti Paktı'nın öngördüğü bölgesel antlaşmaların en basitidir... Bu Pakt, Türkiye'ye ne getirdi? Pakt, psikolojik bakımdan gözlerimizde büyük bir değer taşımaktadır....”³⁷⁷

1932-1938 arası dönemde Türkiye'nin, Ortadoğu bölgesinde aktif olarak yer alamaması, Irak ile olan ilişkilerine de yansımıştı. Zira 1926 Ankara Antlaşması'ndan sonra Türkiye, 1932 antlaşmaları ve 1937 Sadabad Paktı dışında, Irak ile herhangi bir yakınlaşma düzeyi içerisine girmemişti. Irak'ın ise İngiltere mandaterliği altına olmasından dolayı, dış politikasını da bu devletin isteklerine göre belirlemekteydi. Dolayısıyla Irak'ın, Türkiye'ye olan bakış açısı, İngiltere'nin, Türkiye'ye olan tavrı dışında değişmemiştir.

³⁷⁶ Özel Şahingiray(der.), *Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri(1933-1955)*, Cilt: IV, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999, s. 21.

³⁷⁷ Aptülahat Akşin, *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995, ss. 198-199.

BEŞİNCİ BÖLÜM

(1939-1950) ARASI DÖNEMDE TÜRKİYE-IRAK İLİŞKİLERİ

1938-1950 arası dönemde Türk siyaseti, İsmet İnönü'nün ağırlığını hissetmeye başlamıştı. Bu süreçte Türkiye-İrak ilişkileri, 1946 yılında kadar herhangi bir ilerleme kaydetmemiştir. Ancak İkinci Dünya Savaşı'nın ardından, uluslararası gelişmelerin de etkisiyle iki ülke ilişkileri, yeniden yakınlaşma içerisine girmiştir.

I. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE OLUŞAN DENGELER

İki savaş arası dönemde, uluslararası alanda meydana gelen gelişmeler, yeni bir savaşın sebeplerini açıklayacak nitelikteydi. Almanya'nın, öncelikle Versay Antlaşması'nın yükümlülüklerinden kurtularak güçlü askeri ve ekonomik yapı oluşturmak istemesi; İtalya'nın, Akdeniz ve Ortadoğu coğrafyasına yönelik emperyalist hedefleri olması; Sovyetler Birliği'nin komünizm ihracını gerçekleştirmek istemesi; Uzakdoğu'da Japonya'nın, Çin'e karşı üstünlük sağlaması, İkinci Dünya Savaşı'nın ön hazırlığını oluşturan temel gelişmelerdi.

Hitler dönemi Almanya'sını, savaş hazırlıklarına iten ilk gelişme, 23 Ağustos 1939 tarihinde, Sovyet Rusya ile imzalamış olduğu "*Saldırmazlık Paktı*" sayesinde, doğu sınırlarını garanti altına almasıyla başlamıştı. Nitekim Almanya, Paktın imzalanmasından bir gün sonra, yani 1 Eylül 1939 tarihinde Polonya'yı, daha

sonra kuzeye yönelerek 9 Nisan 1940'da Danimarka ve Norveç'i, 15 Mayıs'ta Hollanda'yı ve 27 Mayıs'ta da Belçika'yı işgal etmişti.³⁷⁸

Almanya için asıl hedef niteliğindeki Fransa ise çok fazla varlık göstermeden, 27 Haziran 1940 tarihinde ateşkes antlaşmasını imzalayarak savaş dışı kalmış ve İngiltere'yi yalnız bırakmıştı.³⁷⁹ Ancak 13 Ağustos'ta, "*Britanya Muharebesi*"nde Almanya'nın, İngilizlere karşı başarısız olması, savaşın dengelerinin de değişeceğinin ilk belirtisi olmuştu.³⁸⁰

Hitler'in, İngiltere'ye galip gelememesinin ardından Almanlar, bu kez yönünü Balkan coğrafyasına yöneltmişti. Bu doğrultuda Almanya, Kasım 1940'ta Macaristan, Romanya ve Bulgaristan ile üçlü bir pakt imzalamış, ancak Yugoslavya'nın antlaşmaya yanaşmaması üzerine, 17 Haziran 1941 tarihinde bu devleti işgal etmişti.³⁸¹

Almanya'nın, Balkanlarda kurduğu bu üstünlük, savaş öncesi ittifak kurduğu Rusları endişelendirmeye başlamıştı. Zira Rusya, savaş sırasında, Balkanlar üzerinde nüfuz kurmanın planlarını yapmaktaydı. Bu tarihten sonra Mihver Bloğu'na karşı cephe alan Rusya, 2 Şubat 1943'de, Stalingrad'ta, Almanları yenilgiye uğratarak Müttefik Devletler safına geçmişti. Nihayet 30 Mayıs 1945 tarihinde, Hitler'in ölümü ile Almanlar, kayıtsız şartsız teslim olmuş ve İkinci Dünya Savaşı sona ermişti.³⁸²

³⁷⁸ Armaoğlu, a.g.e., ss. 366-367.

³⁷⁹ A.g.e., s. 368.

³⁸⁰ A.g.e., s. 369.

³⁸¹ Koçsoy, a.g.e., s. 40.

³⁸² A.g.e., s. 43.

II. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE TÜRKİYE

Türkiye için İkinci Dünya Savaşı'na gidilen süreçte en önemli tehdit kaynağını, Mussolini liderliğindeki İtalya oluşturmaktaydı. Zira Nisan 1939'da Arnavutluk'un, İtalya tarafından işgale uğraması, Türk yöneticilerini, Müttefik Devletlerin yer aldığı statükocu eksene yaklaştırmaya başlamıştı.³⁸³ Bu doğrultuda Türkiye, ilk olarak 12 Mayıs 1939'da, İngiltere ile ortak bir "Barış Cephesi" deklarasyonu yayınlamıştı.³⁸⁴

Türkiye'yi, Müttefik Devletler safına yakınlaştıran ikinci gelişme ise 21 Ağustos 1939 tarihinde, Nazi-Sovyet ittifakının imzalanması ile olmuştu.³⁸⁵ Bu ittifaka karşılık olarak Türk-İngiliz-Fransız ittifakı, 19 Ekim 1939 tarihinde gerçekleşmişti.

1940 Mayıs'ında, Almanya'nın, Fransa'ya, İtalya'nın ise Yunanistan'a saldırması, Türk-İngiliz-Fransız Antlaşması'nın maddeleri³⁸⁶ gereğince, Türkiye'nin savaşa girmesini zorunlu kılmaktaydı. Ancak Türk Hükümeti gerek Almanların kendisine yönelik tehditlerini gerekse bu tehditler karşısında Müttefik Devletlerden gerekli garantiyi alamaması üzerine, savaş dışı konumunu

³⁸³ Mehmet Gönlübol ve Cem Sar, *Olaylarla Türk Dış Politikası(1919-1973)*, Cilt: 1, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1977, s. 144.

³⁸⁴ Gönlübol ve Sar, *Olaylarla...*, s. 145.

³⁸⁵ Selim Deringil, *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003, ss. 78-90.

³⁸⁶ Türk-İngiliz-Fransız Antlaşmasının Birinci Maddesi/1: Türkiye'ye karşı bir Avrupa Devleti tarafından vaki bir tecavüz neticesinde Türkiye, bu devlete muhasamata giriştiği takdirde ve (Madde ½) Akdeniz muntikasında Fransız ve Birleşik Krallığın tutacakları bir harbe müncer olan bir tecavüz hareketi halinde Fransa ve Birleşik Krallık fiilen Türkiye Hükümeti ile teşriki mesai edecekler ve ona yedi iktidarında olan bütün yardım ve bütün müzaheretini yapacaklardır. İkinci Maddesi: Bir Avrupa Devleti tarafından vaki olup Akdeniz muntikasında, Türkiye'nin tutulacağı bir harbe müncer olan bir tecavüz hareketi halinde, Fransa ve Birleşik Krallık, fiilen Türkiye ile teşriki mesai edecekler ve ona yedi iktidarında olan bütün yardım ve bütün müzaheretini yapacaklardır. Üçüncü Maddesi: Fransa ve Birleşik Krallık tarafından, 13 Nisan 1939 beyannameleriyle Yunanistan ve Romanya'ya verilen garantiler meriyet mevkiinde kaldığı müddetçe, bu iki garantiden biri veya diğeri hasebilen Fransa ve Birleşik Krallık ile teşriki mesai edecek ve onlara yedi iktidarında olan bütün yardım ve bütün müzaheretini yapacaktır. Şahingiray, a.g.e., s. 27.

sürdürmüştü. Ayrıca Türkiye, 18 Haziran 1941 tarihinde (İngiltere ve Fransa ile daha önce yapılan antlaşma maddelerine aykırı düşmeyecek şekilde) bu kez Almanya ile bir antlaşma imzalamıştı.³⁸⁷

Almanların, Balkanlar'a yönelik işgal hareketi, Sovyet Rusya'nın, Müttefik Devletler eksenine kaymasına yol açmış ve Türkiye ile ilişkilerini yeniden gözden geçirmesine sebep olmuştu. Bu doğrultuda Rusya, Türkiye ile birlikte 25 Mart 1941 tarihinde, "1925 tarihli Tarafsızlık ve Saldırmazlık Paktı"nı teyit etmişti.³⁸⁸

1943 tarihinden itibaren Avrupa kıtasında, statükocu devletler lehine değişen dengeler, Türk dış politikası üzerinde de etkilerini göstermeye başlamıştı. Özellikle İngiltere, Türkiye'nin savaş dışı konumunu değiştirmesi için Türk Hükümeti'ne baskı yapmaktaydı.³⁸⁹ Öyle ki İngiltere Başbakanı Winston Leonard Spencer Churchill, 30 Ocak 1943 tarihinde, Türkiye'ye bir ziyarette bulunmuştu. Bu buluşmada Churchill, Türkiye'nin savaş dışı kalmasının sebebini, Sovyet tehdidinden kaynaklandığı sonucuna varmıştı. Zira 23 Şubat 1943 tarihinde, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, Türkiye'nin tutumunu şöyle izah etmişti:

*"Bugüne kadar cihan harbine başlamamış olacağımızı dört sene evvel kimse tahmin edemezdi... Harp devam ettikçe meseleler sadeleşmiyor. Daha karışık ve etrafa sirayetleri ve tesirleri daha meçhul oluyor... Önümüzdeki ihtimalleri açık olarak görüp söylemeye imkan yoktur... Karışmamak ve bulaşmamak için elimizden geleni yapacağız, fakat bu harpten masum kalmanın bizim iktidarımızda olmadığını biliyoruz... Harp için olduğu gibi, harp sonunda uyanık ve kararlı olmak vazifemizdir. Bu kadar güç ve birbirine zıt şartlar içinde memleketimizi idare edip selamete çıkarmak, bizim için büyük ızdıraplarla dolu bir iştir."*³⁹⁰

³⁸⁷ A.g.e., s. 28.

³⁸⁸ Armaoğlu, a.g.e., s. 409.

³⁸⁹ A.g.e., s. 412.

³⁹⁰ Cemil Koçak, *Türkiye'de Milli Şef Dönemi(1938-1945)*, Cilt: 2, İstanbul: İletişim Yayınları, 1986, s. 157.

Müttefik Devletlerin, Türkiye'nin savaş dahil olması konusundaki baskıları, uluslararası konferanslar aracılığıyla da devam etmekteydi. 5 Kasım 1943 tarihinde, Kahire Konferansı'nda bir araya gelen Türk ve İngiliz Dışişleri Bakanları, Türkiye'nin durumunu görüşmüşler, ancak herhangi bir konuda uzlaşmaya varamamışlardı.³⁹¹

1944 yılında ise İngiltere ve ABD'nin baskısının artması sonucu Türkiye, Almanya'ya olan krom ihracını durdurmuş ve böylelikle Türkiye'nin savaş dışı konumu da değişmeye başlamıştı. Sonuç olarak savaş sonrasında Birleşmiş Milletler Örgütü'nün kurulacak olması ve üyelerin, Mihver Bloğu'na savaş ilan eden devletlerden oluşacak olması sebebiyle Türkiye de 23 Şubat 1945 tarihinde, Almanya ve Japonya'ya karşı savaş ilan etmişti.³⁹²

³⁹¹ Gönübol ve Sar, *Olaylarla...*, s. 87.

³⁹² Koçsoy, a.g.e., s. 50.

III. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA İRAK'TAKİ GELİŞMELER KARŞISINDA TÜRKİYE'NİN ROLÜ

1939 yılında Irak'ta, Kral Gazi'nin ölümünün ardından, yerine Haşimi hanedanlığından Kral naibi Prens Abdulillah geçmişti. Başbakanlık koltuğunda ise halen Nuri Sait Paşa bulunmaktaydı.³⁹³

İkinci Dünya Savaşı'nın başlarında Irak, Başbakan Nuri Sait Paşa'nın etkisi altında bulunmaktaydı. Nuri Sait Paşa'nın eskiden beri yürüttüğü bu görev, İngiltere tarafından da desteklenmekteydi. Bu sebeple Irak, 7 Eylül 1939 tarihinde Almanya ile diplomatik ilişkilerini keserek, İtalya'ya savaş ilan etmişti.³⁹⁴ Ancak Nuri Sait Paşa, bu durumla yetinmeyip Müttefik Devletler safında savaşa dahil olmak istemesi, ülkedeki aydın ve asker sınıfının tepki göstermesine sebep olmuştu.³⁹⁵

1940 yılının başlarında Irak'ın, iç siyasal ortamında da önemli meseleler meydana gelmişti. 18 Ocak'ta Maliye Bakanı Rüstem Haydar'ın öldürülmesiyle başlayan süreç, birkaç politikacının tutuklanmasıyla devam etmiş, 18 Şubat günü bir darbe(Raşid Ali Darbesi) ile sonuçlanmıştı.³⁹⁶ Kurulan yeni hükümette ise Başbakan Raşid Ali Geylani, Dışişleri Bakanı Nuri Sait Paşa, Savunma Bakanı ise Talha El-haşimi'ydi.

İngiltere ise yeni Irak Hükümeti'ni de etkisi altına alarak, Irak'taki konumunu korumak istemekteydi. Bu yönde İngilizler, savaş sırasında Irak'a,

³⁹³ Tahir Kodal, "II. Dünya Savaşı Sırasında Türkiye-İrak İlişkileri ve Irak Hakkında Bilinmeyen Bir Kaynak: Ziya Karamürsel'in Irak Seyahat Notları," *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 40(Erzurum 2009), s. 397.

³⁹⁴ Koçsoy, a.g.e., s. 54.

³⁹⁵ A.g.e., s. 54.

³⁹⁶ A.g.e., s. 54.

kendi saflarında yer alması gerektiği yönünde bir teklif sunmuştu. Ancak Raşid Ali bu teklifi, Türkiye ve Mısır ile yapılan görüşmeler sonrasında değerlendirileceği gerekçesiyle reddetmişti. Zira 25-27 Haziran 1940 tarihleri arasında, Nuri Sait Paşa ile Adalet Bakanı Naci Şevket, Türkiye'ye gelmiş ve Türk Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu ile savaş sırasında izlenilecek yol konusunda görüşmeler yapmışlardı.³⁹⁷

Raşid Ali liderliğindeki Irak, milliyetçilerin etkisiyle Filistin davasında da etkin olmaya başlamıştı. Bu konuda Hükümet, Haziran 1940'ta, İngiltere'ye bağımsız bir Filistin kurulması yönündeki isteklerini bildirmişti. Ancak bu taleplerin, İngilizler tarafından reddedilmesi, Raşid Ali'nin, Alman eksenine kaymasını kolaylaştırmıştı.³⁹⁸

1941 yılından itibaren, Almanya'dan yana taraf alan Raşid Ali yönetimindeki Irak'ta, İngilizlere karşı ciddi bir tepki ortamı yaratılmıştı. Böyle bir dönemde, sınırlı sayıdaki Irak kuvvetleri, İngiltere'nin, bölgede bulunan RAF hava üssüne doğru yönelmiş ve İngiliz askerlerine yönelik bir takım saldırılarda bulunmuşlardı.³⁹⁹ Bu gelişmeler üzerine İngiltere, Irak'a askeri bir müdahalede gerçekleştirmiş ve kısa sürede durumu kontrol altına almıştı.⁴⁰⁰

İngiltere'nin, Irak'ta nüfuzunu yeniden kurmaya çalışması karşısında, Almanların düşüncesi ise bölgeye Türkiye üzerinden müdahalede bulunmaktı. Zira Almanya, Irak'taki karışıklıktan faydalanarak, Irak ve İran petrolerini ele geçirmek istemekteydi.⁴⁰¹ Bu konuda özellikle Almanya'nın, Türkiye'deki

³⁹⁷ Bilgin, a.g.m., s. 220.

³⁹⁸ Koçsoy, a.g.e., s. 55

³⁹⁹ Polk, a.g.e., s. 106.

⁴⁰⁰ A.g.e., s. 107.

⁴⁰¹ Haluk Ülman, *Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri(1939-1947): İkinci Cihan Savaşının Başından Truman Doktrinine Kadar*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1961, s. 34.

Büyükelçisi Franz Von Papen, Türk Hükümeti'ne baskı yaparak sınırlardan askeri teçhizatın geçirilmesini istemekteydi.⁴⁰² Ancak Türkiye, savaş dışı konumunu korumakla birlikte, Irak'a malzeme göndermek için Türk topraklarının kullanılmasının, Türk-İngiliz İttifakı'na aykırı olacağını ve arazi sorunlarının çözülmesi konusunda, savaş sonrası toplanacak barış konferansının yetkisi dahilinde bulunduğu gerekçesiyle Almanların bu teklifini reddetmişti.⁴⁰³ Türkiye'nin bu tavrı karşısında, İngiliz Hükümeti oldukça memnun olmuş ve İngiltere Dışişleri Bakanı R. Anthony Eden, 6 Mayıs 1940 tarihinde, Avam Kamarası'nda, Türkiye için şu ifadeleri kullanmıştı:

“...Türk devlet adamlarının, dürüst dostlukları ve bu zevat ile Türk milletinin hakimiyetlerine karşı yapılacak herhangi bir tehdide ve hak ve menfaatlerine karşı yapılacak herhangi bir tecavüze karşı şiddetler mukavemet hususunda izhar ettikleri azim bende derin bir hasıl etmiştir. Bu harbi bidayetinden beri Türkiye istiklal siyaseti ile devamıza büyük bir hizmette bulunmuştur. Ortaşark'ta yeni bir tecavüze karşı bir kale teşkil etme suretiyle oynadığı rolün ehemmiyeti aşikardır. İngiltere ile ittifakına halisane bir surette sadık kalmanın her zaman olduğu gibi Türk Hükümeti'nin siyasetinin temelini teşkil etmekte devam edeceğinden eminim...”⁴⁰⁴

Irak'taki iç siyasal ortamdaki karışıklığın son bulmasının ardından Raşid Ali, Almanya'ya kaçmış ve başbakanlığa yeniden Nuri Sait Paşa getirilmişti. Raşid Ali'nin, ülkeden çıkarılması sırasında, Irak'ta bulunan muhalif güçler de tasfiye

⁴⁰² Alman Dışişleri Bakanı Joachim Von Ribbentrop, 17 Mayıs 1941 tarihinde büyükelçi Von Pappen'e göndermiş olduğu telgrafta “Türkiye'den silah, malzeme ve kamufle edilmiş Alman askerinin geçişine müsaade etmesini” istemişti. Almanya bu durumu, Türkiye ile imzalanacak olan Saldırmazlık Paktı için şart koşmuştu. Ayrıca, Türkler bu teklifi kabul ederse Batı Trakya ve Ege Adaları da Türklerin olacaktı. Bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *İkinci Adam(1938-1950)*, Cilt: 2, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005, s. 162.

⁴⁰³ Mahmut Goloğlu, *Milli Şef Dönem(1938-1945)*, Ankara: Kalite Matbaacılık, 1974, s. 116. Ayrıca İsmet İnönü bu konuda şu açıklamayı yapmıştı: “Türkiye'nin toprak talebi yoktur. İngiltere ile ittifakına da ihanet edemez. Alman asker ve malzemesine geçit veremez. Fakat Almanya, Türkiye'ye saldırmamayı taahhüt ettiği takdirde, Almanya'nın herhangi bir devletle yaptığı savaşta tarafsız kalmayı ve saldırmamayı kabul eder...”. Ayrıca bkz. Aydemir, a.g.e., s. 162.

⁴⁰⁴ Gönlübol ve Sar, *Olaylarla...*, s. 163.

edilmişti. Bu durum, 1950'li yıllara kadar ÷lkede ciddi bir muhalefet boşluğu doğurmuş, ancak istikrarın da belirli bir süre devam etmesini sağlamıştı.

Sonuç olarak, İkinci Dünya Savaşı sırasında, Türkiye-Irak ilişkileri, tarihinin en durgun dönemlerinden birini geçirmişti. Bu dönemde Türkiye ve Irak Hükümetleri, daha çok uluslararası alanda meydana gelen gelişmelere odaklandıkların dolaylı, birbirlerine karşı kayıtsız kalmışlardı.

IV. (1946-1950) ARASI DÖNEMDE TÜRKİYE-IRAK İLİŞKİLERİ

İkinci Dünya Savaşı, Müttefik Devletler lehine sona ermişti. Savaş sırasında, Monreo Doktrini'nden taviz vererek etkin bir rol oynayan ABD ile 1917 Bolşevik İhtilâli sonrası yükselen bir güç haline gelen Sovyetler Birliği, savaş sonrası dönemin başat aktörleri olmuştu.

Türkiye ise savaş boyunca denge politikası sürdürmüş, ancak savaş sonrası düzen içerisinde aktif rol almak amacıyla 23 Şubat 1945 tarihinde, sembolik de olsa Mihver Devletlerine karşı savaş ilan etmişti.⁴⁰⁵

1939-1945 yılları arasında gerek uluslararası alandaki gelişmeler gerekse Irak'ın iç siyasal ortamındaki karışıklıklar, Türk-İrak ilişkilerini de olumsuz yönde etkilemişti. Ancak savaşın sona ermesinin ardından iki ülke, birbirlerine yeniden yakınlaşmaya başlamıştı. Bu yönde, ilk olarak Irak Kral Naibi Abdullah ile Nuri Sait Paşa, Londra'yı ziyaretlerinin ardından, Irak'a dönecekleri sırada, İsmet İnönü tarafından Türkiye'ye davet edilmişler⁴⁰⁶ ve taraflar, 15 Eylül 1945 tarihinde, Ankara'da bir araya gelmişlerdi. 17 Eylül günü ise İsmet İnönü, Irak Kralı Naibi Abdullah'ın onuruna verilen yemekte şu ifadeleri kullanmıştı:

“...Türkiye Cumhuriyeti'nin güzel ve sevgili komşusu Irak'ın refahı ve talisi uğrunda sarfettiğimiz değerli çalışmaları büyük alaka ve muhabbetle takip eder ve Irak milletinin bu yolda kat ettiği mesafeleri ve istihsal ettiği neticeleri hakiki bir sevinçle görür. Bütün varlığını ve kudretini memleketinin ve milletinin saadetine ve yükselmesine hazır ve insanlık davasına elinden geldiği kadar hizmet etmekten başka hiçbir gayesi olmayan Türkiye Cumhuriyeti, aynı yüksek şiarı asil komşusu Irak'ta da müşahede etmekte ve bundan dolayıdır ki öteden beri hissen yakın bulunduğu memleketinizle kendisini milletlerarası işbirliği alanında bir kat daha yakın görmektedir.

⁴⁰⁵ Ülman, *İkinci Cihan Savaşı'nın...*, s. 44.

⁴⁰⁶ Canatan, a.g.e., s. 100.

*Kuvvetli seciyesi, yüksek milli ve insani idealler sayesinde genç ve dinç Irak Devleti'nin Yakın Şark'ın mühim sulh ve müsalemet amillerinden ve insanlık davasının en samimi hadimlerinden biri olduğu şüphesizdir...*⁴⁰⁷

Yayınlanan ortak bildiride ise Türkiye-Irak ilişkilerinin dostluk seviyesinde yürütüldüğü belirtilmişti.⁴⁰⁸ Ayrıca Nuri Sait Paşa, Irak'a dönerken yaptığı açıklamada, bugüne kadar sürekli olarak Arap Birliği'nden bahsedildiğini, ancak bundan sonra, Birleşmiş Milletler Anayasası çerçevesinde Türkiye, İran, Afganistan, Filistin, Mısır ve Suriye gibi Ortadoğu devletleriyle de bir işbirliği ortamının kurulması gerektiğini söylemişti.⁴⁰⁹

Türkiye'nin, 1945 sonrası süreçteki tehdit algılaması, Sovyetler Birliği üzerinde oluşmaktaydı. Bu yönde Türk Hükümeti, öncelikle Batılı devletlerle yakın ilişkiler içerisine girmeye çalışmakla birlikte, yakın kara havzalarında bulunan devletlerle de işbirliğine gitmenin yollarını aramıştı. Türkiye gibi Irak'ın da benzer sorunlarla karşı karşıya kalması, iki ülke ilişkilerinin, 1945 sonrası dönemde gelişmesini sağlamıştı.

Şubat 1946'da ise Nuri Sait Paşa, Türkiye'yi ziyareti sırasında, iki ülke arasında “*Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması*” imzalanmıştı. 29 Mart 1946 tarihinde imzalanan bu antlaşma, genel olarak 7 madde ve 6 ek protokolden oluşmaktaydı. Antlaşmanın 1. ve 2. maddelerinde taraflar, birbirlerinin toprak bütünlüğüne saygı duymayı ve iç işlerine karışmayacağını taahhüt ederken, 3.

⁴⁰⁷ İlhan Turan(haz), *İsmet İnönü: Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleyişleri(1944-1950)*, Ankara: TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2003, s. 53.

⁴⁰⁸ Bilal N. Şimşir, “Musul Sorunu ve Türkiye-İngiltere-Irak İlişkileri,” *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: 21., Sayı: 63(Kasım 2005), s. 10.

⁴⁰⁹ A.g.e., s. 11.

maddede de genel mahiyetteki milletlerarası sorunlarda, karşılıklı işbirliği içerisinde olmayı kabul etmişlerdi.⁴¹⁰

Antlaşmanın 4. ve 5. maddelerinde ise Türk ve Irak Hükümetleri, herhangi bir sorun ile karşılaştıklarında, ilk olarak Birleşmiş Milletlere başvurmayı taahhüt etmişlerdi.⁴¹¹

Taraflar, 6. maddede de 6 ek protokol konusunda uzlaşmaya varmışlardı. Bu protokoller şu şekildeydi:

- 1) Dicle, Fırat ve Kolları Sularının Düzene Konması Protokolü,
- 2) İşlerinde Karşılıklı Yardımlaşma Protokolü,
- 3) Türkiye Cumhuriyeti ile Irak Krallığı Arasında Eğitim, Öğretim ve Kültür İşbirliği Protokolü,
- 4) Posta, Telgraf ve Telefon Protokolü,
- 5) Ekonomi İşleri Protokolü,
- 6) Hudut Protokolü.

Antlaşmanın “*Dicle, Fırat ve Kolları Sularının Düzene Konması Protokolü*”nün içerdiği maddeleri doğrultusunda, Türk ve Irak Hükümetleri, iki devlet sınırları içerisinde bulunan Fırat ve Dicle Nehirleri’nden yararlanma konusundaki teknik şartları görüşmüşler ve masrafların taraflar arasında eşit bir şekilde karşılanacağı daimi gözetleme istasyonlarının kurulmasını kararlaştırmışlardı.⁴¹²

“*Güvenlik İşlerinde Karşılıklı Yardımlaşma Protokolü*” başlığı altında taraflar, vatandaşların sınır geçişlerinin düzenlenmesini ve suçlular konusunda birbirlerini bilgilendirmeyi karşılıklı olarak taahhüt etmişlerdi.⁴¹³

⁴¹⁰ Reşat Yazıcı, *Türkiye, İslam Ülkeleri: Anlaşmalar ve Mevzuat*, Ankara: 1982, s. 140.

⁴¹¹ A.g.e., ss. 140-141.

⁴¹² A.g.e., s. 142.

⁴¹³ A.g.e., ss. 143-144.

“Türk Türkiye Cumhuriyeti ile Irak Krallığı Arasında Eğitim, Öğretim ve Kültür İşbirliği Protokolü” çerçevesinde taraflar, BM anayasasına bağlı kalarak eğitim, kültür, sanat, spor...vb. alanlarda münasebet kurmayı kabul etmişlerdi.⁴¹⁴

*“Posta, Telgraf ve Telefon Protokolü”*nde, Türkiye ve Irak devletleri, haberleşme konusundaki güzergâhları belirlemişler ve ücretlerde karşılıklı olarak % 50 gibi bir indirimine gitmeyi kabul etmişlerdi.⁴¹⁵

*“Ekonomi İşbirliği Protokolü”*nde ise taraflar, Karma Ekonomi Komisyonu, Gümrük İşleri, Banka ve Maliye İşleri, Turizm İşleri ve Liman İşleri başlıkları altında düzenleme yoluna gitmişlerdi.⁴¹⁶

“Hudut Protokolü” başlığı altında ise taraflar, birbirlerine olan sınırlar üzerindeki 75'er km karelik alanlarda yaşanan sorunlarda, karşılıklı olarak çözüme ulaşmayı taahhüt etmişlerdi.⁴¹⁷

Son olarak 7. maddede ise *“Bu antlaşma, sınırsız bir süre için yapılmış olup antlaşmanın taraflardan birinin isteğiyle her beş yıl sonunda gözden geçirebilecektir”* ifadelerine yer verilmişti.

Antlaşmanın imzalanmasından sonra Nuri Sait Paşa, hükümlerin, Irak Meclisi'nde onaylanması konusunda bazı sorunlarla karşılaşmıştı. Meclis'te, Nuri Sait Paşa'ya, antlaşmanın Irak'ın hür iradesi ile gerçekleşmediğine, Sovyetler Birliği'ne ve Arap Birliği'ne ters düşüleceği konusunda ağır eleştiriler gelmişti.⁴¹⁸ Ancak Nuri Sait Paşa, antlaşmanın kendilerine yarar sağlayacaklarına değinerek

⁴¹⁴ A.g.e., ss. 145-149.

⁴¹⁵ A.g.e., s. 149.

⁴¹⁶ A.g.e., ss. 150-152.

⁴¹⁷ A.g.e., ss. 152-159.

⁴¹⁸ Canatan, a.g.e., s. 102.

Sadabad Paktı'na aykırı hiçbir madde olmadığına da altını çizmişti.⁴¹⁹ Bunun üzerine Irak'taki Süveydi Hükümeti, antlaşmayı uygun bularak yürürlüğe koymuştu.

Türkiye ile Irak arasında imzalanan, Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması'nın yanı sıra, aynı tarihte çeşitli alanlarda da uzlaşlar sağlanmıştı. İlk olarak taraflar, "*Türkiye Cumhuriyeti ile Irak Krallığı Arasındaki Suçluların Geri Verilmesi Sözleşmesi*"ni imzalayarak suçluların, adalet makamları yardımıyla iade edilmesini kararlaştırmışlardı. Antlaşmanın, 4. madde doğrultusundaki istisnai durumları ise şöyle sıralanmıştı: Siyasi suçlar ve onlara bağlı eylemler; Askeri Suçlar ve onlara bağlı eylemler; şikayete bağlı suçlarda, şikayet edenin, şikayetinden vazgeçmesiyle kovuşturulmasına son verilmesiyle gereken suçlar; zamanaşımına uğramış suçlar; beraatına hüküm verilmiş suçlar; taraf devletlerin kanunu gereğince hüküm verilecek olan suçlar.⁴²⁰

İkinci olarak, Türkiye ve Irak devletleri, "*Hukuk, Ceza ve Ticaret İşlerine İlişikli Adli Yardım Sözleşmesi*"ni imzalayarak, hukuki konularda da karşılıklı yardımlaşma ve işbirliği içerisinde bulunmayı kabul etmişlerdi.⁴²¹

1946 yılında, Türkiye-İrak arasında gerçekleşen bu antlaşmalar, 18 Ocak 1947 tarihinde, iki hükümet tarafından tasdik edilmişti.⁴²²

Sonuç olarak, İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle birlikte Türkiye, bu dönemde, Arap Ortadoğu'suna karşı daha aktif bir politika izlemeye çalışmıştı.⁴²³ Türkiye'nin, Ortadoğu'ya yönelimi, Irak ile olan ilişkilerine de olumlu bir şekilde

⁴¹⁹ A.g.e., ss. 104-105.

⁴²⁰ Yazıcı, a.g.e., ss. 160-161.

⁴²¹ A.g.e., ss. 168 173.

⁴²² *Cumhuriyet*, 19 Ocak 1947.

⁴²³ Kürkcüoğlu, *Türkiye'nin Arap...*, s. 15.

yansıyordu. Zira iki ülke, savaş sırasındaki durgunluğu üzerlerinden atarak, 1946 yılından itibaren, çeşitli konularda çok sayıda anlaşma imzalamışlardı. Türkiye ile Irak arasındaki bu yaklaşma düzeyi, Batı Bloğu'nun, Ortadoğu'ya yönelmesinin ardından artarak devam etmiştir.

V. İSRAİL DEVLETİ'NİN KURULMASI VE TÜRKİYE-IRAK İLİŞKİLERİNE ETKİSİ

Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Ortadoğu'da bulunan Arap devletleri, sömürgeci devletlere karşı ortak hareket etmek amacıyla Mart 1945'te Arap Birliği-Ligi(League of Arab States)'ni* kurmuşlardı.⁴²⁴ Birliğin, üye ülkelerin karşılıklı kuvvet kullanımına engel olmak, saldırılara karşı birlikte hareket etmek ve işbirliği içerisinde bulunmak gibi bir takım amaçları bulunmaktaydı.

İkinci Dünya Savaşı sonrası değişen ve kutuplaşmaya varan uluslararası ortamda bir arada hareket etmeyi amaçlayan Arap Birliği'nin hareket kaynağı, Arap Milliyetçiliği olarak görülse de temelde İsrail'in kurulması ve Filistin'in tanınması sorunu ön plana çıkmaktaydı. Nitekim Arap Birliği'ne üye olan devletler, 28 Nisan 1947 tarihinde, Filistin'e bağımsızlık verilmesi için Birleşmiş Milletlere başvurmuşlardı. Ancak Birleşmiş Milletler Genel Kurulu, bu öneriyi reddederek, Filistin Özerk Komitesi'nin kurulmasına karar vermişti. Yapılan oylamada Türkiye, Arap devletleri safında yer alarak, “ret” oyu kullanmıştı.⁴²⁵

Birleşmiş Milletlerin bu tutumu, özellikle kurulması planlanan İsrail Hükümeti, ABD ve SSCB tarafından da desteklenmekteydi. Aynı zamanda Arap devletlerinin, Filistin'e bağımsızlık verilmesine karşılık İsrail ise Filistin topraklarının, taksim edilmesini istiyordu. Sonuç olarak, 29 Kasım 1947 tarihinde,

* Arap Birliğinin kurucu devletleri şu şekildedir: Suudi Arabistan, Irak, Ürdün, Lübnan, Yemen.

⁴²⁴ Yasin Athoğlu, “Arap Birliği Ne İşe Yarar,”

Radikal Gazetesi, <http://www.tasam.org/index.php?altid=2250>, Erişim Tarihi: 19 Mayıs 2010.

⁴²⁵ Erhan Yazar, *Tarihsel Dönüşüm: Filistin Sorunu Temelinde Türk Dış Politikası ve İsrail Devletini Tanıma Süreci*, Ankara: Siyasal Kitabevi, 2006, s. 200.

BM'de “ad hoc” niteliğinde oluşturulan bir “çoğunluk planı” sonrası, Filistin'in taksimi kararı alınmış ve 14 Mayıs 1948'te de İsrail Devleti kurulmuştur.⁴²⁶

İsrail'in, bağımsızlığını ilan etmesinden sonra, durumu kabullenemeyen Arap devletleri, kuvvet kullanımına başvurmuş ve böylelikle Birinci Arap-İsrail savaşı da başlamıştı.⁴²⁷ Savaşta İsrail, daha sınırlı sayıda kuvveti bulunmasına rağmen, Arap devletlerine karşı üstün gelerek, Filistin konusunda da isteklerini uygulamaya koyma imkanı bulmuştu. Nihayet Aralık 1949'da İsrail, Filistin'e ait toprakların yüzde seksenini ele geçirmişti.⁴²⁸

Türkiye, İsrail'in kurulması ile yaşanan süreçte, bir tarafsızlık politikası izlemeye çalışmıştı. Özellikle Arap devletlerinin, Batı ile ilişkilerinin kötü olduğu bir dönemde Türkiye, arabulucu devlet olarak görülmüştü. Ancak Arap-İsrail savaşında, Arapların mağlup olması ve aralarında görüş ayrılıklarının çıkmasıyla başlayan süreçte Türkiye gerek komünizm tehlikesi gerekse ekonomik zorluklar nedeniyle Batı Bloğu içerisinde yer almaya çalışmış ve 24 Mart 1949 tarihinde İsrail'i tanımıştır.⁴²⁹

Sonuç olarak, 1938-1950 yılları arası dönemde Türkiye'nin, Hatay'ı topraklarına katması ve İsrail'i tanınması, Türk-Arap ilişkilerini olumsuz yönde etkileyen iki önemli faktör olmuştur. Türkiye ve Irak, İsrail'in kurulması konusunda farklı görüşler içerisinde olmasına rağmen Irak'ın, İngiliz nüfuzu altında bulunması sebebiyle iki ülke arasında herhangi bir krize sebep olmamıştı. Zira Türk iç siyasal ortamında, çok partili hayata geçiş sonrasında iktidara gelen Demokrat Parti Hükümeti ile Türkiye-Irak ilişkileri de gelişmeye başlayacaktı.

⁴²⁶ Arı, *Geçmişten Günümüze...*, ss. 218-227.

⁴²⁷ A.g.e., s. 230.

⁴²⁸ A.g.e., ss. 232-233.

⁴²⁹ Yarar, a.g.e., ss. 225-242.

ALTINCI BÖLÜM

(1950-1960) ARASI DÖNEMDE TÜRKİYE-IRAK İLİŞKİLERİ

1946 yılından itibaren yakınlaşmaya başlayan Türkiye-İrak ilişkileri, Soğuk Savaş Dönemi'nin ilk yıllarında da gelişerek devam etmişti. 14 Mayıs 1950 tarihinde Türkiye'de, Demokrat Parti'nin iktidar olması ile birlikte, Türkiye'nin Ortadoğu politikasında da önemli değişimler meydana gelmiştir.

I. İKİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI ULUSLARARASI SİSTEM VE ORTADOĞU

İkinci Dünya Savaşı'nın son yıllarında, Müttefik Devletler arasındaki dengelerin değişmesi, uluslararası sistemin iki kutuplu bir hale gelmesine yol açmıştı. Savaş sırasında, Almanlara karşı galip gelen Sovyetler Birliği, Avrupa merkezli tehdit kaynağını engellemek için Doğu Almanya ve Polonya ile birlikte, Finlandiya'dan, Balkanlara uzanan bir "Demir Perde"* hattı oluşturmuştu.⁴³⁰ Sovyetler Birliği'nin bu yükselişi, Avrupa ile sınırlı kalmamış, komünizm ideolojisi etkisini Çin'den, Türkiye'ye kadar göstermeye başlamıştı.

Uzakdoğu'dan, Ortadoğu'ya kadar uzanan komünizm dalgası, savaş sonrası dönemde, ABD liderliğindeki Batılı devletler açısından, engellenmesi gereken bir tehlike olarak tanımlanmıştı. Bu doğrultuda 4 Nisan 1949 tarihinde, ABD, Kanada

* "Demir Perde", ilk defa İngiltere Başbakanı Winston Churchill tarafından 1946 yılında, Doğu Avrupa devletleri ile birlikte, Sovyet Rusya'dan oluşan doğu bloğu ülkelerini belirtmek için kullanılmıştı.

⁴³⁰ Mim Kemal Öke ve Erol Mütercimler, *Yalnızlıktan Saygınlığa: Demokrat Parti'nin Dış Politikası*, Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları, 2000, s. 15.

ve Batı Avrupa devletlerinin* katılımıyla Sovyet tehlikesine karşı, askeri ve siyasal anlamda, bölgesel nitelikte bir savunma teşkilatı olan Kuzey Atlantik Paktı Örgütü(North Atlantic Treaty Organization-NATO) kurulmuştu.⁴³¹

İkinci Dünya Savaşı sonrası, komünist rejimle yönetilmeye başlayan Kuzey Kore'nin, Güney Kore'yi işgali ile başlayan süreç, Batı ile Doğu arasındaki kırılganlığın esas noktasını oluşturmuştu. Kuzey Kore'nin bu tutumu karşısında, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi(BMGK), 473 sayılı karar ile Güney Kore'ye yardım edilmesini istemişti.⁴³² Türk Hükümeti ise 25 Temmuz 1950 tarihinde, Güvenlik Konseyi'nin almış olduğu karara uyarak, Kore'ye asker gönderme kararını almıştı.⁴³³ Zira Türkiye Cumhuriyeti Başbakan'ı Adnan Menderes, 29 Mayıs 1950 tarihindeki meclis konuşmasında, Truman Doktrini ve Marshall Planı ile yakınlaşan Türk-Amerikan ilişkilerine değinerek, uluslararası alanda barışı korumak adına Batılı devletlerle yakınlaşmanın, Türkiye'nin öncelikli amaçları dahilinde olduğunu belirtmişti.⁴³⁴

Kore Savaşı'nın devam ettiği yıllarda, SSCB-Batı arasındaki mücadelenin bir benzeri, Ortadoğu bölgesinde yaşanmaya başlamıştı. Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılmasının ardından, Batılı mandater devletlerin nüfuzu altında kurulan Arap devletlerinin, emperyalizmin etkisi ile sosyo-ekonomik yapılarında yaşamış oldukları zorluklar, Sovyetler Birliği'nin, bu devletlere olan yakınlaşmasını kolaylaştırmıştı. Ortadoğu'da, Sovyetler Birliği lehine değişen dengelere karşı,

* Diğer ülkeler ise şu şekildeydi: İngiltere, Fransa, İtalya, Portekiz, İzlanda, Lüksemburg, Belçika, Hollanda, Norveç ve Danimarka.

⁴³¹ Hüseyin Bağcı, *Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası*, Ankara, İmge Kitabevi, 1991, s. 14.

⁴³² Mustafa Albayrak, *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti(1946-1960)*, Ankara: Phoenix Yayınevi, 2004, s. 410.

⁴³³ Rıfık Salim Burçak, *On Yılın Anıları*, Ankara: Nurol Matbaacılık, 1998, s. 61.

⁴³⁴ Haluk Kılçık(haz), *Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri(Mayıs 1950-Aralık 1951)*, Cilt: 2, Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları, 1991, ss. 28-29.

Batılı devletler ise öncelikle bölgede Türkiye, Yunanistan ve Mısır'ın katılımıyla siyasal nitelikte bir güvenlik yapılanmasının kurulmasını gerekli görmüşlerdi.

Ortadoğu Savunma Projesi(OSP) ve Türkiye

14 Mayıs 1950 tarihinde, Türkiye'de, Demokrat Parti'nin iktidara gelmesi ile birlikte, Türkiye'nin temel dış politika parametrelerinde "süreklilik" ve "değişim" arz eden önemli gelişmeler olmuştur. İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye'nin, Truman Doktrini çerçevesinde, Batılı devletler ile ilişkileri giderek artmaya başlamıştı. Bu doğrultuda Türkiye, Sovyet tehdidi karşısında güvenliğini, ancak Batılı devletlerden oluşan, kolektif bir güvenlik sistemine katılmakla sağlayabileceğini düşünmüştü. Zira İnönü dönemiyle başlayan bu süreç, Demokrat Parti iktidarının, Batı Bloğu içerisinde yer alma isteğiyle "süreklilik" arz ederek devam etmişti.

Türk dış politikasındaki "değişim" ise Demokrat Parti'nin muhalefette olduğu 1946-1950 arası dönemde, CHP'nin, Ortadoğu bölgesini ihmal etmesini eleştirmekle başlamıştı.⁴³⁵ Bu doğrultuda 1950 sonrası Menderes Hükümeti'nin, temel Ortadoğu politikası da üç temel faktöre dayanmaktaydı. Bunlar:

- 1) Ortadoğu'da istikrarın sağlanması ve güvenliğin korunması,
- 2) Arap ülkeleri ile İsrail arasındaki anlaşmazlığın tatmin edici bir çözüme ulaştırılması,
- 3) Komünizmin, Ortadoğu bölgesine girmesini engellemek için etkili bir güvenlik sisteminin yaratılması idi.⁴³⁶

Demokrat Parti'nin iktidara geldiği 1950 yılından itibaren, Türkiye'nin, Ortadoğu politikası çerçevesinde, Arap ülkeleri ile olan ilişkileri de giderek yakınlaşmaya başlamıştı. Menderes Hükümeti'nin, aktif bir Ortadoğu siyaseti

⁴³⁵ Bağcı, a.g.e., s. 45.

⁴³⁶ A.g.e., s. 44.

izlemek istemesi, Batılı devletlerle yakınlaşma yolunda, komünizm tehlikesine karşı bir zorunluluk arzitemekteydi.

Ortadoğu Komutanlığı Projesi(OKP) ise İngiltere'nin, İkinci Dünya Savaşı sonrası, Ortadoğu meseleleri sebebiyle bölgeden çekilmesi gerekliliğinin bir sonucu olarak ortaya çıkmıştı.⁴³⁷ Bu projeye göre İngiltere, Ortadoğu'daki petrol çıkarlarını korumak adına, Süveyş üzerindeki nüfuzunu sürdürmeyi amaçlamaktaydı. İngiltere'nin, OKP teklifi, ABD ve Fransa'dan da destek görmüştü. Bunun sonucunda 25 Mayıs 1950 tarihinde, İngiltere, ABD ve Fransa arasında, projeyi içeren anlaşma imzalanmıştı.⁴³⁸ OKP'nin üç temel amacı bulunmaktaydı. Bunlar:

- 1) Sovyetlerin ve Milliyetçi Arapların etkisinde bulunan yerlerde istikrarı sağlamak,
- 2) Müşterek savunma gayretini tesis etmek,
- 3) Kaybolan İngiliz nüfuzunu yeniden sağlamak idi.⁴³⁹

İngiltere, OKP'nin başarıya ulaşabilmesi için Türkiye ve Mısır gibi bölgesel güçleri de davet ederek, Arap devletlerine bu projenin, sadece Batılı devletler arasında olmadığını göstermek istemekteydi. Zira Sovyet tehdidi karşısında böyle bir girişimin başarısız olması, Arap devletlerinde istikrarsızlığa yol açabilecekti. Bu doğrultuda İngiltere, ABD ve Fransa, ilk olarak Türkiye ve Yunanistan'ı, projeye dahil etmek istemişlerdi. İngilizlere göre, Ortadoğu'da güvenliğini sağlamanın yolu, Türkiye'den geçmekteydi. Akşam gazetesi yazarı Necmettin Sadak, 13 Şubat 1951 tarihindeki yazısında bu konuya değinerek, Ortadoğu ve Yakındoğu'nun güvenliğinin, Türkiye'nin güvenliğine bağlı olduğunu belirtmiş,

⁴³⁷ Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap...*, s. 33.

⁴³⁸ Canatan, a.g.e., s. 65.

⁴³⁹ *Akşam*, 19 Ağustos 1951.

bölge devletleri ile ilişkilerin de yalnız çıkarlar açısından değil, tarihsel süreçteki yakınlaşmanın da göz önünde tutulması gerektiğini söylemişti.⁴⁴⁰

İngiltere, Türkiye'nin, OKP'de yer alması gerektiği üzerinde dururken, aynı zamanda Türkiye'nin, NATO'ya olan üyelik istemine de karşı çıkmaktaydı. Çünkü İngiltere, Türkiye'yi, kurulması planlanan "Akdeniz Paketi"na ve "Ortadoğu Paketi"na uygun görmekteydi. Dönemin İngiltere Dışişleri Bakanı Herbert Morrison, İngiltere'nin, "*herhangi bir saldırıya uğraması durumunda Türkiye'ye yardım sağlamayı, Ortadoğu'da ise Türkiye ile birlikte hareket etmeyi amaçladıklarını*" belirterek, Türk Hükümeti'ne bir proje teklifinde sunmuştu.⁴⁴¹ İngiltere'nin bu teklifine göre, Türkiye'nin, NATO'ya dahil edilmesi karşılığında, Türkiye'den, bu plana dahil olmasını istenmekteydi.

İngiltere'nin, bu teklifi karşısında Başbakan Adnan Menderes, Ortadoğu'nun savunmasına dahil olma konusunda herhangi bir sorun görmediğini, hatta bu projeye ilk olarak kendilerinin başvurmaları gerektiğini belirterek, olumlu bir tavır almıştı.⁴⁴² Teklifin, Türk Hükümeti tarafından kabul edilmesinin ardından Türkiye, 20 Eylül 1951 tarihinde, NATO'ya davet edilmişti.

Kasım 1951'de Türkiye, ABD, Fransa ve İngiltere, Ortadoğu Komutanlığı'na katılması konusunda Mısır Hükümeti'ne, 11 maddeden oluşan bir teklif sunmuşlardı. Bu teklifte, Ortadoğu'nun güvenliğinin sağlanması hususunda birlikte hareket etmenin önemi vurgulanırken, Süveyş üzerinde, İngiliz nüfuzunu devam ettirmeyi sağlayan bir uluslararası denetimden de bahsedilmekteydi.⁴⁴³ Ancak Mısır Hükümeti, Ortadoğu Komutanlığı'na katılmayı reddetmişti. Çünkü

⁴⁴⁰ Necmettin Sadak, "Ortadoğu ve Yakındoğu'nun Ehemmiyeti," *Akşam*, 13 Şubat 1951.

⁴⁴¹ Hüseyin Cahit Yalçın, "İngiliz Dışişleri Bakanı'nın Beyanatu," *Ulus*, 13 Haziran 1951.

⁴⁴² Burçak, a.g.e., s. 90.

⁴⁴³ *Ulus*, 9 Kasım 1951.

Mısır'a göre böyle bir projeye dahil olunması durumunda gerek Sovyetler Birliği ve Arap devletlerinin tepkisi ortaya çıkabilecek gerekse Süveyş üzerindeki denetimden de mahrum kalınabilecekti.⁴⁴⁴

Projenin, Mısır tarafından reddedilmesinin ardından Türkiye, İngiltere, ABD ve Fransa yola Mısır'sız devam etmeyi kararlaştırmışlardı. Türk Hükümeti de projenin devam etmesinden yana tavır almıştı. Zira Türkiye Dışişleri Bakanı Fuat Köprülü, Ortadoğu'nun güvenliğinin kendileri için oldukça önemli olduğunu ve bu tutumlarının İngiltere, ABD ve Fransa'nın da desteklediğini ifade etmişti.⁴⁴⁵

21 Aralık 1951 tarihinde, Kanada gazetelerinden Canadian Association of Broadcasters'in muhabiri Lawrence Henderson'un, Adnan Menderes'e, Türkiye'nin, NATO'yu, Ortadoğu Komutanlığı'na tercih edip etmediğine yönelik bir sorusu üzerine Menderes:

“Türkiye, Atlantik savunma sisteminin kuvvetli ve müessir olabilmesi için elzemdir...Diğer taraftan Türkiye, Ortaşark'ın emniyetini takviye edecek bir durumda olduğu gibi, Ortaşark da kuvvetli olduğu takdirde Türkiye'nin emniyetini takviye edecektir. Bunun içindir ki Türkiye, bir Ortaşark Komutanlığı'nın tesisi için doğrudan ilgilenmektedir. Lakin Türkiye'nin, Atlantik Paketi'ne alınmasını ve Ortaşark Komutanlığı'na iştirakini aynı mesele olarak mütalaa etmekten kaçınmalıyız”,

cevabını vererek, Türkiye'nin, Ortadoğu'nun güvenliği için projeye olan desteğinin devam edeceğini belirtmişti.⁴⁴⁶ Bu konuda Ana Muhalefet Partisi lideri İsmet İnönü de Ortadoğu güvenliğinin sağlanmasının, dünya barışına da katkıda bulunacağını ve Türkiye olarak, bu projeye kendileri ile birlikte tüm Arap devletlerinin katılmasını istediklerini belirtmişti.⁴⁴⁷

⁴⁴⁴ Canatan, a.g.e., s. 67.

⁴⁴⁵ *Ulus*, 27 Kasım 1951.

⁴⁴⁶ Kılçık, a.g.e., s. 485.

⁴⁴⁷ Behramoğlu, a.g.e., s. 37.

1950-1960 arası dönemde Türkiye'nin, Ortadoğu'da en iyi ilişki içerisinde bulunduğu devlet Irak'tı. İngiltere nüfuzunun nispeten geçmiş dönemlere göre azaldığı Irak, Sovyet tehdidi karşısında, Arap Birliği ülkeleri ile ilişkilerini devam ettirirken, Batı Bloğu'na yakın bir dış politika çizgisindeydi. 1950'li yılların başlangıcında Arap devletleri ile Irak'ın temel sorunları ise üç temel faktör etrafında şekillenmekteydi. Bunlar:

- 1) Arap devletlerinin, kendi aralarındaki rekabetleri ve İsrail'e olan tavırlarının ortak bir paydada buluşamaması,
- 2) Arap devletlerinin çoğunun, emperyalist devletlerin nüfuzu altında bulunması,
- 3) Sosyo-ekonomik sorunlar idi.⁴⁴⁸

Yukarıda bahsedilen sorunlar karşısında, Arap ülkeleri arasında yaşanan çıkar çatışmaları, Sovyet Rusya'nın bölgeye daha rahat nüfuz etmesine sebep olmuştu. Ancak Irak'ın da benzer sorunlarla karşılaşmasına rağmen Türkiye ile ilişkileri, bu dönemde olumlu bir atmosferde cereyan etmişti. Zira iki ülke arasında, 25 Mayıs 1950 tarihinde, "*Türkiye-İrak Karşılıklı İşbirliği Antlaşması*" imzalanmıştı. 1946 yılında gerçekleştirilen "*Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması*"nın yenilenmesini amaçlayan bu antlaşmaya göre taraflar, Birleşmiş Milletler Anayasası'na bağlı kalmak suretiyle güvenlikleri için karşılıklı olarak işbirliğine gitmeyi taahhüt etmişlerdi.⁴⁴⁹

Demokrat Parti döneminin ilk yıllarında, uluslararası ortamda ve Ortadoğu'daki gelişmeler Türkiye'nin, Irak ile yakınlaşmasını arttıracak nitelikteydi. Bu yönde Türkiye'nin, Batı destekli güvenlik sistemi çerçevesinde, İngiltere'nin ortaya koyduğu projeye katılımı ile Ortadoğu'da aktif bir görüntü

⁴⁴⁸ *Ulus*, 19 Ağustos 1951.

⁴⁴⁹ Yazıcı, a.g.e., ss. 173-176.

çizmek istemesine karşılık, Irak da Sovyet tehdidi karşısında, Arap ülkeleri ile birlikte hareket etmek ve Batılı devletlerle ilişkilerini devam ettirmek arzusundaydı.

Sonuç olarak Mısır, Ortadoğu Komutanlığı teklifini reddetmesi ile Sovyet Rusya ve Arap Birliği devletlerine yakınlaşmış, buna karşın Türkiye'ye yönelik olumsuz bir tavır almıştı. Zira Mısır devlet başkanı Cemal Abdül Nâsır, Türkiye'yi, Batılı devletlerin yanında yer almakla suçlayarak, Arap ülkelerinin, Türkiye'ye olan bakış açısını olumsuz yönde etkilemeye çalışmıştı. Bu durum Türkiye'nin, Mısır ve Suriye karşısında, Irak ve Pakistan eksenine yakın bir politika izlemesine sebep olmuştu.⁴⁵⁰

⁴⁵⁰ Cem Eroğul, *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi*, 3.b., Ankara: İmge Kitabevi, 1998, ss. 160-161.

II. 1955 BAĞDAT PAKTI VE TÜRKİYE’NİN ORTADOĞU POLİTİKASI

Türkiye, Batı Bloğu ile yakınlaşan ilişkileri çerçevesinde, Ortadoğu bölgesine yönelerek Irak, Pakistan ve İran ile yakın ilişkiler kurmaya başlamıştı. Ancak bu yakınlaşma düzeyinin, Sovyet tehdidine karşı, bir pakt etrafında şekillenmesi gerekmektedir.

Bağdat Paketi’na Gidilen Süreçte Türkiye-İrak İlişkileri

1950 yılından itibaren Ortadoğu bölgesinde, Sovyet tehlikesine karşı, Batılı devletler ile Türkiye arasındaki savunma projeleri başarısızlıkla sonuçlanmıştı. ABD açısından, Ortadoğu Komutanlığı ve Ortadoğu Savunma projelerinin başarısızlığa uğramasının ardındaki temel neden, İngiltere’nin izlediği, yanlış ve tek taraflı politikalarıydı. ABD için yeni süreçte, Ortadoğu’da bir savunma örgütünün kurulması, İngiltere’nin kişisel çıkarlarından daha önemli bir mesele olarak görülmekteydi.⁴⁵¹

ABD’nin, Ortadoğu’da almak istediği rol, Sovyetler Birliği ile doğrudan çatışmaya girmekten kaçınmak; Sovyetler Birliği’nin, Akdeniz’de egemen güç olmasını engellemek; petrolün düzenli bir şekilde Batı’ya aktarılmasını sağlamak ve İsrail Devleti’nin varlığının devam ettirmesine destek olmak gibi bir takım amaçlar etrafında şekillenmekteydi.⁴⁵² Bu doğrultuda ABD, İkinci Dünya Savaşı sonrası, Sovyetler Birliği’ne karşı, Avrupa ve Uzakdoğu’da nüfuz alanları

⁴⁵¹ Kürkçüoğlu, *Türkiye’nin Arap...*, s. 51.

⁴⁵² Oral Sander, *Türk-Amerikan İlişkileri(1947-1964)*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1979, s. 126.

yaratarak, “çevreleme”⁴⁵³ politikası izlemeye başlamıştı. Ancak bu strateji, İran ve Mısır’daki iç karışıklıklar nedeniyle Ortadoğu açısından yetersiz olarak görülmeye başlanmıştı. Nihayet ABD Dışişleri Bakanı John Foster Dulles tarafından, ilk kez gündeme getirilen “Kuzey Setti(Northern Tier)” stratejisi ile bu aksaklıkların giderilmesi amaçlanmıştı.⁴⁵⁴

“Kuzey Setti” stratejisine göre Ortadoğu’daki Arap devletlerinin, emperyalizm algılaması nedeniyle Batılı devletlerden ziyade, kendi aralarında iş birliği yaratacak ortamların hazırlanması amaçlanmaktaydı. ABD açısından, bu stratejinin yürütülmesi için en uygun ülke Türkiye idi. Zira Türkiye’nin, Irak ve Pakistan ile yakın ilişkileri bulunmaktaydı. Ayrıca Türkiye, laik ve demokratik yapısıyla NATO’da yer alan tek Ortadoğu ülkesiydi. Dolayısıyla Arap ülkelerini etkileyebilirdi.

ABD Dışişleri Bakanı Dulles, “Kuzey Setti” stratejisi için 1953 yılının başlarından itibaren, Ortadoğu ülkelerine çeşitli ziyaretlerde bulunmuştu. Bu görüşmeler sonucunda Dulles, Amerikan Hükümeti’ne, Ortadoğu ülkelerine daha fazla ekonomik ve askeri yardım yapılması gerektiğini belirten bir rapor sunmuş, ancak Ortadoğu devletlerini ortak bir payda etrafına buluşturamamıştı.⁴⁵⁵ ABD için bu gelişmelerden sonra, kurulması planlanan pakt için en uygun devletler, Türkiye ile birlikte Irak, İran ve Pakistan’dı. Nitekim Mehmet Şevki Yazman, Zafer gazetesindeki yazısında bu duruma değinmekteydi. Yazman’a göre NATO, Ortadoğu’daki güvenlik gereksinimlerinin karşılayamayabilirdi. Ayrıca Yazman,

⁴⁵³ “Çevreleme Politikası(Containment Policy)”: İlk defa George F. Kenan tarafından, komünizmin yayılmasını engellemek için kullanılan bir kavramdı. Bu stratejiye göre SSCB’nin yayılmacılığını engellemek adına ABD liderliğinde, Sovyetler Birliği’ne sınır olan bölgelerde, ittifak zincirleri kurulması amaçlanmıştı.

⁴⁵⁴ Sander, *Türk-Amerikan...*, s. 127.

⁴⁵⁵ Armaoğlu, a.g.e., s. 525.

İsrail'e dahi karşı galip gelemeyen Arap Birliği'ne mensup devletlerden oluşacak bir Ortadoğu Birliği'nin, Sovyet tehdidine karşı ayakta kalmasının zor olduğunu, bu nedenle olası bir Pakt'a Irak, İran ve Pakistan gibi istekli devletlerin alınması ile daha aktif hareket edilebileceğini belirtmişti.⁴⁵⁶

Dulles'in ortaya koyduğu strateji çerçevesinde, ABD ilk olarak 28 Aralık 1953 tarihinde, Pakistan ile "*Teknik ve Ekonomik Yardım Antlaşması*", 19 Mayıs 1954 tarihinde ise "*Karşılıklı Savunma ve Yardım Antlaşması*"nı imzalamıştı.⁴⁵⁷ Türkiye de 2 Nisan 1954 tarihinde, Pakistan ile *Karaçi Antlaşması*'nı imzalamıştı. Böylelikle Ortadoğu savunması için gerekli olan paktın ilk adımları da gerçekleştirilmişti.⁴⁵⁸

İkinci olarak, 1952 yılında, Mısır'da darbe ile yönetimi ele geçiren Cemal Abdül Nâsır, İngiliz denetimi altındaki Süveyş Kanalı'nı millileştirmek istemişti. Bu durum, Ortadoğu bölgesinde, İngiltere-Mısır ilişkilerini olumsuz yönde etkilediyse de 19 Ekim 1954 tarihinde, bir uzlaşma sağlanabilmişti.⁴⁵⁹ Bu gelişme karşısında, Ortadoğu'da aktif bir görüntü çizmek isteyen Demokrat Parti Hükümeti'nin tavrı net olmamakla birlikte, Cumhurbaşkanı Celal Bayar, Süveyş'in boşaltılarak Mısır'a bırakılmasını, kendi çıkarlarına aykırı olacağını düşünmekteydi.⁴⁶⁰ Nihayet İngiltere, Mısır ile imzaladığı antlaşma maddeleri arasına, 17 Haziran 1950 tarihli, "*Arap Ligi Devletleri Ortak Savunma Antlaşması*"na atıfta bulunarak, bu antlaşmayı imzalayan devletlerle birlikte, Türkiye'ye silahlı bir saldırı olması durumunda, İngiltere'nin, Süveyş Üssü'ne

⁴⁵⁶ Zafer, 2 Şubat 1954.

⁴⁵⁷ Kürkcüoğlu, *Türkiye'nin Arap...*, s. 54.

⁴⁵⁸ Koçsoy, a.g.e., s. 90.

⁴⁵⁹ Kürkcüoğlu, *Türkiye'nin Arap...*, s. 57.

⁴⁶⁰ Burçak, a.g.e., s. 174.

asker çıkarma hakkının olacağını belirten maddeyi de ekletmişti.⁴⁶¹ Böylece İngiltere, Süveyş üzerindeki nüfuzunu devam ettirirken, Türkiye ile Irak arasında yapılması planlanan antlaşma öncesinde gelebilecek tepkileri de en aza indirmeye çalışmıştı. Zira daha önce Türkiye ile Pakistan arasında imzalanan antlaşmaya dahil olmak konusunda Irak Hükümeti'nin, Mısır'dan yana ciddi endişeleri bulunmaktaydı. Özellikle Irak bu konuda, İngiltere-Mısır Antlaşması'nın imzalanmasını beklemiş ve tavrını bu duruma göre belirlemeye çalışmıştı. Antlaşmanın gerçekleşmesinin ardından Irak Başbakanı Nuri Sait Paşa, 18 Ekim 1954 tarihindeki demecinde, *“Mısır'ın, İngiltere ile Süveyş konusunda yaptığı antlaşma neticesinde, İngiltere'nin sunmuş olduğu teklifi kabul etmesini memnuniyetle karşıladığını”* belirterek, bundan sonraki süreçte Irak'ın temel dış politika hedeflerini şöyle sıralamıştı:

- 1) Savaş tehlikesini önlemek ve Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın, 51. ve 52. maddelerine dayanarak barışsever devletlerle işbirliği yapmak,
- 2) Irak'ın güvenliği, komşu devletlerin yani, Türkiye ve İran'ın güvenliği ile mümkündür. Bu güvenliği sağlayıcı tedbirleri almak,
- 3) Arap devletleri ile daha barışçıl bir ahenk yaratmak.⁴⁶²

Nuri Sait Paşa, Irak'ın dış politikası parametrelerini açıkladıktan sonra, Irak'ın güvenliği için gerekirse kurulması planlanan pakta da dahil olabileceklerini ifade etmişti.⁴⁶³

Üçüncü olarak, İngiltere-Mısır Antlaşması'ndan sonra, Irak'ın da Ortadoğu Savunma Pakti'ne alınabileceği üzerinde durulmuştu. Stratejik açıdan önemli bir konuma sahip olan Irak'ın, Pakta dahil edilmesiyle Sovyet tehdidine karşı daha

⁴⁶¹ Armaoğlu, a.g.e., s. 525.

⁴⁶² *Akşam*, 19 Ekim 1954.

⁴⁶³ A.g.g.

etkin olunabileceği düşünülmekteydi. Çünkü Irak, Azerbaycan'dan, Abadan'a kadarki petrol bölgelerinin geçiş güzergâhı üzerinde yer alırken, aynı zamanda İran ve Arap Yarımadası gibi komünizm dalgasına kapılabilecek bölgelerin de merkezinde bulunmaktaydı.⁴⁶⁴

Dördüncü olarak, 28 Şubat 1953 tarihinde Türkiye, Yunanistan ve Yugoslavya arasında “*Dostluk ve İşbirliği Antlaşması*” imzalamıştı.⁴⁶⁵ Bu antlaşmayı Türk Hükümeti, Atlantik'ten, Pakistan'a kadar kurulmasını istediği güvenlik hattının ilk ayağı olarak nitelendirmişti. Ancak 1955 yılında, Türkiye-Yunanistan arasında ilişkilerin olumsuz yönde ilerlemesi, bu antlaşmanın amaçlarını da sonuçsuz bırakmıştı.

Yukarıda bahsedilen gelişmeler neticesinde, Bağdat Paketi'na gidilen sürecin de önü açılmış oluyordu. ABD, İngiltere ve Fransa, Sovyet tehdidine karşı böyle bir oluşumu desteklerken; Pakistan, Keşmir Sorunu'nda, Hindistan'a karşı, Batılı devletlerin desteğini sağlamak istemekteydi.⁴⁶⁶ Irak ise Türkiye ile birlikte Batılı devletlerle ilişkilerini geliştirerek Pakt sayesinde, Arap devletleri üzerinde etkin bir konuma gelmeyi amaçlamaktaydı. Zira Adnan Menderes'in, Irak'ı ziyareti öncesi, Irak'ın Ankara Büyükelçisi Akif El-Alusi, Ortadoğu'da yapılacak antlaşmanın, ortak güvenliği sağlamak için gerekli olduğunu vurgulamıştı.⁴⁶⁷ Ayrıca Irak, bu beklentilerinin yanında, Türkiye ile böyle bir antlaşma yoluna gidilmesinden sonra Türkiye'nin, yeniden Kuzey Irak topraklarına yönelebileceğinden de endişe duymaktaydı.⁴⁶⁸ Ancak Türkiye'nin, Batı Bloğu ile

⁴⁶⁴ Mümtaz Faik Fenik, “Türkiye-İrak Dostluğu,” *Zafer*, 19 Ekim 1954.

⁴⁶⁵ Armaoğlu, a.g.e., s. 527.

⁴⁶⁶ Kemal H. Karpat, *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*, çev. Recep Boztemur, Ankara, İmge Kitabevi, 2001, s. 173.

⁴⁶⁷ *Zafer*, 23 Aralık 1954.

⁴⁶⁸ Öke ve Mütercimler, *Yalnızlıktan Saygınlığa...*, s. 121.

uyum içerisinde, Ortadoğu’da işbirliğini sağlamaya yönelik çabaları, Irak üzerinde herhangi bir toprak isteminde olmadığını da göstermekteydi. Nitekim, Mümtaz Faik Fenik, “*Arap Alemi ve Türkiye*” başlıklı yazısında, Türkiye’nin Ortadoğu’da ulaşmak istediği hedefleri şöyle ifade etmişti:

“Biz bu bölgede ne istiyoruz? Huzur, sükunet, emniyet ve bilhassa kuvvet istiyoruz. Bütün bunlar ise ihtilaflarla değil, karşılıklı anlaşmalar ile meydana gelir. Türkiye, milli misak ve hudutlarını çizmiştir. Bunun dışında kimseden bir karış toprak istediğimiz yoktur. Başkalarının da bizden bir karış toprak isteyebileceklerini düşünemeyiz. Çünkü böyle bir talebin akılla, mantıkla, birlikle ve nihayet herkesin gözü önünde olan realitelerle zerre alakası yoktur.”⁴⁶⁹

Ayrıca Fenik, devletlerin dış politikalarında başarıya ulaşabilmesi için daha yapısalcı olmaları gerektiğini de sözlerine eklemiştir.

Türkiye-İrak arasındaki görüşmeler, 6 Ocak 1955 tarihinde, Başbakan Adnan Menderes’in, Bağdat’ı ziyaretiyle başlamış, 12 Ocak’ta ise antlaşmanın imzalanmasının ardından, ortak bir tebliğ ile sona ermişti. Türkiye-İrak arasındaki tebliğ, şu maddelerden oluşmaktaydı:

- 1) Ortadoğu’nun, istikrar ve emniyeti için tesis edilmesi gerektiği, geçen Ekim ayında bir tebliğ ile ilan edilmiş olan işbirliğinin bir an önce gerçekleşmesini ve genişlemesini temin maksadıyla Türkiye ve Irak bir anlaşma imzalayacaklardır,
- 2) Bu antlaşmaya, vakit kaybetmeksizin çok yakın bir zamanda nihai şekil verilip imzalanacaktır,
- 3) Taraflar, bu antlaşmanın nihai şeklini almasına tekaddüm edecek, çok kısa zaman zarfında bu mevzuda, kendileriyle beraber hareket etmek arzusunu gösterecek devletlerle sıkı temas halinde bulunacaklar, mümkün olursa vesikanın imzasının, onlarla birlikte yapılmasına çalışacaklar ve her halükarda, imzadan sonra dahi aynı gayretlere devam edeceklerdir.⁴⁷⁰

⁴⁶⁹ Mümtaz Faik Fenik, “Türkiye ve Arap Alemi,” *Zafer*, 3 Kasım 1954.

⁴⁷⁰ “Türkiye Irak Münasebetleri,” *Forum Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 21(1 Şubat 1955), ss. 8-9.

Başbakan Adnan Menderes, antlaşmadan sonra Irak Meclisi'nde yaptığı konuşmada, Türkiye ve Irak'ı birbirine bağlayan din, kültür, tarih gibi bir çok faktörün olduğuna değinerek, her iki hükümetin de milletin faydası için ortak hareket etmesi gerektiğini belirtmişti.⁴⁷¹

Bağdat Pakı, Türk basınında da geniş bir şekilde yer edinmişti. Bu konuda Zafer Gazetesi başyazarı Mümtaz Faik Fenik antlaşmayı,

“...Tebliğ bize gösteriyor ki Adnan Menderes'in, Bağdat'ı ziyareti, barışın korunması hakkında çok güzel bir başarı ile neticelenmiş bulunmaktadır. Bu da sağlam, dürüst ve azimli dış politikamızın en güzel eserlerinden biridir... Bilahare Pakistan ile aktedilmiş olan ittifak, barış cephesini, Hint hudutlarına kadar götürmüştür. Şimdi dost Irak ile yapılacak antlaşma ise Ortadoğu'da mühim bir boşluğu dolduracak ve bu cepheyi gediksiz bir hale koyacaktır. Şüphesiz ki Irak'ta varılan karar, bu bölge ile beraber bütün dünya barışı için dahi büyük ehemmiyeti haizdir...”

şeklinde yorumlayarak Paktın, sadece Türkiye-Irak ilişkileri açısından değil, Ortadoğu barışı için de önemli bir gelişme olduğunu belirtmişti.⁴⁷²

Akşam Gazetesi ise Paktın, önemli bir başarı olduğunu manşetine taşımakla birlikte, antlaşmanın özgünlüğü konusunda şu yorumu getirmişti:

“...Dünkü tebliğin en büyük hususiyeti, şimdiye kadar milletlerarası temaslardan sonra yayınlanan klasik tipteki dostluk beyanlarından farklı olarak yapıcı unsurlar ihtiva etmesidir... Tebliğin ikinci mühim hususiyeti, Türkiye ile Irak arasında imzalanacak antlaşmanın, Ortadoğu'da, Birleşmiş Milletler prensipleri içinde, barışı korumak ve tecavüzleri önlemek maksadıyla tedbirler alınacağını belirtmesidir... Yine tebliğden anlaşıldığına göre bu antlaşmanın imzalanmasından önce, Türkiye ve Irak'la aynı gayeleri güden devletler arasında bir takım temaslarda yapılacak ve antlaşmaya bu devletlerin de katılmalarının teminine çalışılacaktır....”⁴⁷³

⁴⁷¹ *Milliyet*, 13 Ocak 1955.

⁴⁷² Mümtaz Faik Fenik, “Bağdat Tebliği,” *Zafer*, 14 Ocak 1955.

⁴⁷³ *Akşam*, 14 Ocak 1955.

Milliyet gazetesi yazarı Ali Naci Karacan ise yazısında antlaşmanın, Ortadoğu güvenliğini sağlamak adına büyük bir başarı olduğunu ifade etmişti.

Karacan, yazısının devamında,

*“Şimalden gelebilecek büyük komünist dalgalarına karşı kurulan büyük medeniyet seddinin, birkaç gediğinden biri, bu antlaşma ile tıkanmış olacaktır. Bu ahidname, Irak bölgesini şu veya bu müsellaah aşiret tahriklerinden, halifeler diyarının, tecavüz üssü ve geçidi haline getirmek isteyen saldırganların tecavüzünden kurtaracak, Yugoslavya’dan, Pakistan’a çekilen hattın mühim bir kısmını, Bolşevik istila emellerine kapayacaktır...”*⁴⁷⁴

şeklinde bir yorum yaparak antlaşmanın, Türkiye-İrak ilişkileri düzeyinden ziyade, genel anlamda Sovyet tehdidinde karşı yapılmış olduğunu belirtmişti.

Ahmet Emin Yalman ise Vatan gazetesindeki köşesinde, antlaşmanın amacının, *“ikili bir pakt meydana getirmek değil, bütün komşuların beraberliğiyle, bölge istikrarını dörtbaşı mamur bir kale haline getirmek”* olduğunu yazmıştı.⁴⁷⁵

Ulus gazetesinde ise Nihat Erim de Irak Paktı’nı destekleyici bir tavır alması, muhalefet çizgisindeki yazarların da hükümetin dış politikasını desteklediği şeklinde yorumlanmıştı.⁴⁷⁶

Türkiye-İrak arasındaki tebliğin yayımlanmasından sonra taraflar, 24 Şubat 1955 tarihinde, Paktı imzalayarak, kamuoyuna ilan etmişlerdi. Toplam 8 maddeden oluşan “Türkiye-İrak Karşılıklı İşbirliği Antlaşması(Bağdat Paktı)”na göre taraflar, Birleşmiş Milletlerin kararlarına uygun düşecek şekilde, karşılık olarak güvenlik ve savunma alanında işbirliğine gitmeyi taahhüt etmişlerdi.⁴⁷⁷

Ayrıca antlaşmada yer alan, *“...Arap Birliği üyesi devletlerden, herhangi birisinin*

⁴⁷⁴ Ali Naci Karacan, “Türkiye-İrak Antlaşmasının Ehemmiyeti,” *Milliyet*, 14 Ocak 1955.

⁴⁷⁵ Ahmet Emin Yalman, “İstikrarın Bir Zaferi,” *Vatan*, 14 Ocak 1955.

⁴⁷⁶ “Ortadoğu’da Kıvılcım”, *Akis Dergisi*, Cilt: III, Sayı: 47 (30 Nisan 1955), s. 6.

⁴⁷⁷ İsmail Soysal, *Türkiye’nin Uluslararası Siyasal Bağlıları*, Cilt: 2, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s. 502.

ya da bu bölgenin güvenlik ve barışı ile aktif biçimde ilgili olan ve taraflarca kesinlikle tanınan herhangi bir devletin katılmasına, açık bulunacaktır(madde 5)” maddesi ile de Paktın, diğer devletlerin katılımına açık olduğu belirtilmişti.⁴⁷⁸ Türkiye ile Irak arasında yapılan antlaşmaya, daha sonra 4 Nisan 1955’de İngiltere, 23 Eylül 1955’de Pakistan, 3 Kasım 1955’de ise İran katılmıştı.⁴⁷⁹ Türk Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, 26 Şubat 1955 tarihindeki beyanatında, Bağdat Paktı konusundaki görüşlerini şöyle ifade etmişti:

*“...Hiç şüphe etmiyorum ki bugün Türk milleti, bütün memleket sathında aynı sevinci bol bol idrak etmekte ve bu mesut günü tesid eylemektedir... Bu anlaşma ile yalnız kendi emniyetimizi değil, kendi emniyetimizin en büyük mesnedi olan dünya emniyetini temin için yeni bir adım atıyoruz...”*⁴⁸⁰

Demokrat Parti’nin bu başarısına, iç ve dış politika konularında, kendilerine muhalefetten de destek gelmekteydi. CHP basın sözcüsü Turgut Göle’nin, antlaşma maddelerine değinerek, Paktın imzalanmasına ilişkin olumlu bir tavır almıştı.⁴⁸¹ Cumhuriyetçi Millet Partisi’nden Osman Bölükbaşı ise son günlerde hükümetin Ortadoğu’daki barış girişimlerini desteklediğini ifade etmişti.⁴⁸²

Bağdat Paktı’nın imzalanmasından sonra, Batılı devletlerle birlikte Pakistan ve İran, Pakta olan desteklerini açıklarken; Sovyetler Birliği, Mısır, Suudi Arabistan, Ürdün ve İsrail sert tepki vermişler, Suriye ve Lübnan ise tarafsız kalmışlardı. Mısır ise Türkiye’yi , “Batı dostu” olmakla suçlamış, İsrail de Paktı

⁴⁷⁸ A.g.e., s. 502.

⁴⁷⁹ Kürkçüoğlu, *Türkiye’nin Arap...*, s. 66.

⁴⁸⁰ Zafer, 27 Şubat 1955.

⁴⁸¹ “İşin Mühim Tarafı”, *Akis Dergisi*, Cilt: 3, Sayı: 43(5 Mart 1955), s. 9.

⁴⁸² A.g.m.

kendisine yöneltilmiş bir hareket olarak algılamıştı. Pakt sonrası, Irak ile ilişkileri kesilen Sovyetler Birliği de Paktı sert bir şekilde eleştirmişti.⁴⁸³

Ortadoğu bölgesinde bulunan devletleri, ortak bir zemin içerisinde bir araya getirmeyi hedefleyen Bağdat Paktı, amaçlarına ulaşmadan kısa sürede etkisiz bir teşkilat halini almıştı. Bağdat Paktı'nın başarısız kılan bazı sebepler bulunmaktaydı;

İlk olarak Bağdat Paktı, 1951 yılından itibaren İngiltere'nin, Ortadoğu bölgesindeki girişimlerinin başarısız olması sonucu, ABD'nin devreye girmesiyle imzalanan bir antlaşma idi. Bu Paktın temel amacı ise Sovyet tehdidine karşı, Türkiye ile birlikte, özellikle Arap ülkelerinin katılımını sağlamaktı. Ancak Pakta, Irak dışında hiçbir Arap ülkesi katılmamış, aksine Mısır, Suudi Arabistan ve Suriye gibi ülkeler, Türkiye ve Irak'a yönelik ciddi bir kutuplaşma içerisine girmişti. Dolayısıyla Bağdat Paktı'na, Arap ülkelerinin dahil olmayışı, Paktın başarısızlığa uğramasının ana sebeplerinden bir tanesi olmuştu.

İkinci olarak, Arap ülkelerin katılmasının önündeki engellerden birisini de İngiltere teşkil etmekte idi. Bağdat Paktı'nın, öncelikle Ortadoğu ülkelerinden oluşacak bir örgüt olması amaçlanmıştı. Ancak 1955 yılında, İngiltere'nin, Pakta dahil olmasının ardından Arap ülkeleri bu Paktı, "Batı'nın eserinden başka bir şey olmadığı" şeklinde tanımlamışlardı. Zira ABD de Pakta üye olmayarak gerek Sovyet Rusya gerekse Arap ülkelerinden gelebilecek tepkileri engellemek istemişti.

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye ve Irak'ın, Batı ile ilişkileri çerçevesinde, Ortadoğu'nun liderliği üstlenme çabaları karşısında, Mısır ve Suriye, Sovyetler Birliği'ne yönelmişlerdi. Bu sebeple Sovyet Birliği yanlısı Arap

⁴⁸³ Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap...*, ss. 62-63.

lkeleri, Bağdat Paktı'na dahil olmakla bu devletin ekonomik ve askeri desteğinden mahrum kalınabileceği korkusuna kapılmışlardı. Dolayısıyla, Bağdat Paktı'nın başarısızlığa uğramasındaki bir diğer neden de Sovyetler Birliği'nin, Ortadoğu'daki nüfuzundan kaynaklanmaktaydı.

Bağdat Paktı, sonuçları itibariyle gerek Türkiye gerek Irak gerekse Batı Bloğu açısından tam bir fiyaskoya dönüşmüştü. Türkiye'nin, 1950 yılından itibaren Ortadoğu lkeleri ile ilişkilerini Batı perspektifinde tanımlamaya çalışması, kendisine oldukça zararlı sonuçlar doğurmuştu..

Sonuç olarak, Kore Savaşı'ndan sonra, Ortadoğu bölgesine kayan Batı-Sovyet mücadelesinde ABD ve İngiltere, Arap lkeleri ile birlikte, komünizm tehdidine karşı ayakta durmayı planlamaktaydı. Ancak bu durum karşısında, halihazırda İngiliz ve Fransız nüfuzu altında bulunan Arap lkeleri, bağımsızlıklarını kazanma adına, Sovyetler Birliği'ni bir tehdit olarak değil, destekleyici bir faktör olarak algılamışlardı.

III. 1958 IRAK İHTİLÂLİ VE TÜRKİYE

Bağdat Paktı'nın imzalanmasının ardından, yine aynı yıl Türk Hükümeti'nin gündemi, Yunanistan üzerine yoğunlaşmıştı. Kıbrıslı Rumlar, 6 Eylül'de Selanik'te, Türk konsolosluğu yönelik saldırılarda bulunmuşlardı. Bu durum karşısında, Türk halkının sert tepki göstermesi(6-7 Eylül Olayları), hükümetin, 7 Eylül 1955 tarihinde sıkı yönetim ilan etmesine sebep olmuştu.⁴⁸⁴ Türkiye bu süreçte, uluslararası gelişmelere uzak kalarak, iç siyasal ortamdaki karışıklığı düzeltmek için uğraş vermişti.

Ortadoğu'da ise Bağdat Paktı'nın kurulmasından sonraki en önemli gelişme, Mısır topraklarında yaşanmıştı. Mısır'ın, Nil Nehri üzerindeki Aswan Barajı projesini gerçekleştirmek için ihtiyacı olduğu fonun, ABD, İngiltere ve Dünya Bankası tarafından kesilmesi üzerine Nâsır, bu duruma tepki olarak, 26 Temmuz 1956 tarihinde, Süveyş Kanalı'nı millileştirdiğini açıklamıştı.⁴⁸⁵ İngiltere ve Fransa, Mısır'ın bu girişimine sert tepki göstermiş, Nâsır'ın geri adım atmaması üzerine de İsrail ile birlikte 29 Eylül günü, Mısır'a savaş ilan etmişlerdi.⁴⁸⁶ Kısa bir süre içerisinde Mısır, savaşı kaybetmiş ve Süveyş, 1957 yılında uluslararası trafiğe yeniden açılmıştı.

Bu savaş sırasında Türkiye, 16 Ağustos 1956 tarihinde, Süveyş meselesi sebebiyle gerçekleştirilen Londra Konferansı'nda, Mısır aleyhinde bir politika izlemişti. Türk Hükümeti'nin bu tutumu, Mısır'ın çıkarlarını göz önüne almadan, Batı yanlısı bit tavrı aldığı şeklinde yorumlanmıştı.⁴⁸⁷ Ayrıca Türkiye ile birlikte Bağdat Paktı'nın diğer üyeleri, Tahran'da gerçekleştirilen konferansta, "İngiltere

⁴⁸⁴ Albayrak, *Türk Siyasi Tarihinde...*, s. 433.

⁴⁸⁵ Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap...*, s. 83.

⁴⁸⁶ A.g.e., 89.

⁴⁸⁷ Bağcı, a.g.e., s. 79.

ve Fransa'nın tutumlarını kınamak" dışında, "Mısır'ın toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesi" yönünde bir karar almışlardı.⁴⁸⁸

Süveyş Bunalımı, Batılı devletlerin, Arap devletleri ile olan ilişkilerini neredeyse ortadan kaldırmakla birlikte, Ortadoğu politikalarını da yeniden gözden geçirmelerine sebep olmuştu. Çünkü Ortadoğu Savunma Projesi ile başlayan süreç başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Bu doğrultuda, Ortadoğu'da ortaya çıkan güç boşluğunun, Sovyetler Birliği tarafından doldurulmasını istemeyen ABD Başkanı Eisenhower, Amerikan Kongresi'nden, ABD'nin yeni Ortadoğu politikası için yetki verilmesini talep etmişti. 5 Mart günü ise Kongre'de "Eisenhower Doktrini" kabul edilmişti.⁴⁸⁹ Bu doktrin ile ABD, Ortadoğu bölgesindeki devletlere, ekonomik yardımlarda bulunma, bu devletlerle askeri antlaşmalar imzalama ve stratejik bölgelerde silahlı kuvvetler bulundurmaya amaçlamaktaydı.⁴⁹⁰

"Eisenhower Doktrini" ile ABD, Ortadoğu'da, Süveyş Bunalımı ile oluşan Batı aleyhindeki olumsuz havayı dağıtmayı, bölgede bulunan ülkelerin iç istikrarının devamlılığını sağlamayı amaçlamaktaydı. Doktrine karşı ilk destek Lübnan'dan gelmiş, bu devleti Türkiye ile birlikte Bağdat Paketi'ne üye olan devletler ile Fas, Tunus ve Libya izlemiştir.⁴⁹¹ Türkiye, bu doktrine destek vermekle ABD ile olan yakın ilişkisini, Ortadoğu bölgesinde de devam ettirerek, ekonomik yardım sağlamayı amaçlamaktaydı.⁴⁹²

1957 yılında başlayan Suriye-Ürdün çatışması sonrası, Lübnan'da yaşanan iç siyasal karışıklıklar, Ortadoğu'da yeni bir dönemin başlangıcı olarak

⁴⁸⁸ Kürkçüoğlu, *Türkiye'nin Arap...*, s. 100.

⁴⁸⁹ Armaoğlu, a.g.e., ss. 502-503.

⁴⁹⁰ Soysal, *Türkiye'nin Uluslararası...*, s. 505.

⁴⁹¹ Sander, *Türk-Amerikan...*, s. 152.

⁴⁹² A.g.e., s. 153.

görülmekteydi. 19 Mayıs 1958 tarihinde, Irak-Ürdün Birliği(Birleşik Arap Cumhuriyeti-BAC) kurulmuş⁴⁹³, Haziran 1958'de ise Lübnan Hükümeti'ne yönelik meydana gelen ayaklanmalar karşısında etkisiz kalan Lübnan Devlet Başkanı Camile Chamoun, ABD ve Batılı devletlerden yardım talep etmişti.⁴⁹⁴ Bu durum karşısında ABD ve İngiltere'nin, Ortadoğu'daki yakın müttefiki konumunda bulunan Irak, Lübnan'a asker gönderme kararı almıştı. Ancak bu durum, Bağdat Paktı sonrası Irak kamuoyunda, hükümete karşı başlatılan tepkilerin artmasına neden olmuştu. Nihayet, Irak'ta meydana gelen gelişmeleri, fırsat olarak değerlendiren Mısır destekli Iraklı Tugay Komutanları 14 Temmuz 1958 tarihinde, Irak'ta bir ihtilal gerçekleştirerek, Cumhuriyet ilan etmişlerdi. Bu olaylar sırasında Kral Abdulillah ile birlikte Başbakan Nuri Sait Paşa da öldürülmüştü.⁴⁹⁵ 1922 yılında İngiliz mandaterliği altında varlığı sürdüren Irak Krallığı, söz konusu sürecin gelişimine bir tepki olarak doğmuş ve yerini Irak Cumhuriyeti'ne bırakmıştı.

Irak İhtilâli'nin gerçekleşmesinin hemen ardından, 17 Temmuz 1958 tarihinde, Irak ve İngiltere dışında, Ankara'da toplanan Bağdat Paktı üyeleri, resmi bir tebliğ yayınlamışlardı. Türkiye, İran ve Pakistan'ın ortaklaşa yayınladığı bu tebliğde, Lübnan ve Irak hadiseleri dolayısıyla, şu hususlar üzerinde durulmuştu:

“Müttefik bir memlekette hariçten mülhem olan yıkıcı faaliyetleri ve müttefikler arasındaki müzakeratta, kıymetli irşatları daima şükran ile anılacak mümtaz şahsiyetlerin, hunharca katline müncer olan en son tecellisini büyük bir endişe ile müşahade etmişlerdir... Bu münasebetle bölgede, beynelmilel şekaveti durdurmak için alınması icap eden

⁴⁹³ Mahmut Dikerdem, *Ortadoğu'da Devrim Yılları(Bir Büyük Elçinin Anıları)*, İstanbul: İstanbul Matbaası, 1977, s. 178.

⁴⁹⁴ Canatan, a.g.e., s. 144.

⁴⁹⁵ Dikerdem, a.g.e., s. 180.

*tedbirleri, mümkün olacak her şekilde desteklemek azminde olan devlet reisleri, ilhamını hariçten alan bu vahşet tezahürünü takbih ederler...*⁴⁹⁶

Bağdat Paktı'na üye olan devletlerin yayınladığı bu tebliğ, acil bir şekilde alınmış olmakla beraber, tebliğde İhtilâl'i gerçekleştirenler kınanmış, ancak alınabilecek tedbirlerin ne olması gerektiği üzerinde durulmamıştı.

Irak İhtilâli, Türk Kamuoyu'nda da ciddi bir şekilde tartışılmıştı. İhtilâl'in gerçekleşmesinin ardından, olaya fazla değinmeyen Zafer gazetesi dışında, hükümete en sert eleştiriler ise yine Ulus gazetesinden gelmişti. Ulus gazetesi yazarlarından Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *“gelişen hadiselerin aslında sürpriz olmadığını, Bağdat Paktı'nın kurulmasından sonra Irak'ın, İngiltere ve bölgede Türkiye'den başka bir dostu kalmadığını”* belirtmiş ve Bağdat Paktı'nı, bir *“İngiliz Oyunu”* şeklinde niteleyerek, Nuri Sait'in de bu Paktın önderliğini üstlenmeye çalıştığını, dolayısıyla böyle bir duruma zemin hazırlandığını vurgulamıştı.⁴⁹⁷

Yine Ulus gazetesinden Ahmet Şükrü Esmer, *“Ortadoğu Buhranı”* başlıklı yazısında Irak İhtilali'nin, Sovyetler Birliği ve Mısır'ın desteğiyle yapılmış olabileceğini belirterek, bu olayın ABD'nin, Ortadoğu politikası için de ciddi bir tehdit kaynağı yaratabileceği üzerinde durmuştu.⁴⁹⁸

CHP lideri İsmet İnönü ise son hadiseler ışığında meclisi toplantıya çağıracaklarını belirtmiş ve şu yorumda bulunmuştu:

“...Geçen hafta öyle zamanlar oldu ki hemen bütün dünyada bir umumi patlama olacağı zannediliyordu. Dış politika vakalarını çok ehemmiyetli çok heyecan verici olması bu yöndendir...Bu vaziyetin, millet olarak hepimiz için ve memleketimiz için büyük ehemmiyeti vardır. Her şeyden evvel Türk milleti, bin seneden beri büyük hadiselerin ortasında yaşamış, büyük güçlükleri yenmeğe alışmış bir millet olarak kendisini

⁴⁹⁶ *Milliyet*, 18 Temmuz 1958.

⁴⁹⁷ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, “Irak Hadiseleri Dolayısıyla,” *Ulus*, 17 Temmuz 1958.

⁴⁹⁸ Ahmet Şükrü Esmer, “Ortadoğu Buhranı,” *Ulus*, 18 Temmuz 1958.

gergin zamanlarda şuurlu, esaslı bir vazife hissi karşısında kabul eder...”⁴⁹⁹

İsmet İnönü, demecinin devamında ise Türk Hükümeti'nin bu olaylar karşısında “uyanık” davranması gerektiğini vurgulamıştı.

Yeni Sabah gazetesi yazarı Cemalettin Saraçoğlu ise “*katledilen Irak yöneticilerinin politikalarının, ihtilâlciler tarafından beğenilmeyebileceğini, ancak Müslüman bir devletin, böyle bir tavır sergilemesine anlam veremediğini*” belirtmişti. Saraçoğlu yazısının devamında, “*İhtilâle neden olan asıl faktör Mısır’dan kaynaklanıyorsa, Nâsır’ın bunu itiraf etmesi gerektiğini*” de sözlerine eklemişti.⁵⁰⁰

Türk Hükümeti'nin tavrı ise Bağdat Paketi'ndeki ortak tebliğden sonra netleşmeye başlamıştı. Özellikle ABD'nin, Lübnan ve Ürdün'e asker çıkarmasının ardından Menderes'in, Irak'a müdahale etmek istediği iddiaları gündeme gelmişti. Zira bu konudaki teklifler, Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu'dan gelmiş, Adnan Menderes ve Celal Bayar da bu teklifi kabul etmişti.⁵⁰¹ Bu olayı doğrulayan bir diğer gelişme de Türkiye'nin, Irak'a olası bir müdahalesinin, Sovyetler Birliği tarafından engellenmek istemesi ile ortaya çıkmıştı. 18 Temmuz 1958 tarihinde Sovyetler Birliği, Türk Hükümeti'ne verdiği notada, Irak'a yönelik herhangi bir harekete başvurmamasını istemişti. Buna karşın Adnan Menderes ise 22 Temmuz'daki cevabında şu ifadeleri kullanmıştı:

“...Türk Hükümeti, hadiseleri daima kendi emniyetinin ve müttefiklerinin emniyetinin tehlikeye düşüp düşmemesi zaviyesinden tetkik etmekte ve dahil oldu. Müsterek müdafaa prensiplerinden ilham alarak siyasetini ayarlamaktadır. Bu sebeple Ortaşark'taki gerginliğin artmasına herhalde Türkiye'nin sebebiyet vermeyeceğinden ve Türkiye'nin alacağı her tedbirin ancak müdafaa tedbiri olacağından emin olabilirsiniz.”

⁴⁹⁹ *Milliyet*, 21 Temmuz 1958.

⁵⁰⁰ Cemalettin Saraçoğlu, “Kan ile Boğulan Rejim,” *Yeni Sabah*, 17 Temmuz 1958.

⁵⁰¹ Canatan, a.g.e., s. 151.

Adnan Menderes bu açıklamasında, Irak'a yapılacak bir müdahalenin, sadece savunma amaçlı olacağını belirtmişti.⁵⁰²

Menderes'in, Irak'a müdahale fikri, ABD ve İngiltere tarafından da reddedilmişti. Ulus gazetesinden Bülent Ecevit, ABD ve İngiltere'nin, Türkiye'ye karşı çıkmasının sebebi olarak, Irak üzerindeki petrol çıkarlarının tehlikeye girmesinden duyduğu endişeleri göstermişti. Bu yüzden de her iki devlet, en kısa zamanda Irak Cumhuriyeti'ni tanıma hazırlığında olabilirdi.⁵⁰³

Hükümetin, Irak'a olası bir müdahalesi, Ana Muhalefet CHP tarafından da eleştirilmişti. 25 Temmuz 1958 tarihli meclis konuşmasında İsmet İnönü, dış tehlikeler karşısında sağlam adımlar atılması telkininde bulunarak, hükümetin böyle bir maceraya sürüklenmemesini ve Irak'ın derhal tanınması gerektiğini belirtmişti. Nitekim Menderes Hükümeti gerek Batılı devletlerin engellemesi⁵⁰⁴ gerekse Sovyetler Birliği ile Mısır'ın müdahale olasılığı sebebiyle bu girişiminden vazgeçmiş, 31 Temmuz 1958 tarihinde de Sovyetler Birliği'nin ardından, Irak Cumhuriyeti'ni tanımıştı.⁵⁰⁵

Türkiye'nin, Irak Cumhuriyeti'ni tanımasının ardından, olası bir müdahalenin yankıları da devam etmekteydi. Bu konuda CHP lideri İsmet İnönü, 21 Ağustos 1958 tarihli meclis konuşmasında Türkiye'nin, Irak'a müdahil olması durumunda, daha büyük savaşlara yol açabileceği uyarısında bulunmuş ve bu konuda NATO'ya da güvenilmemesi gerektiğini belirtmişti.⁵⁰⁶

⁵⁰² *Milliyet*, 23 Temmuz 1958.

⁵⁰³ Bülent Ecevit, "Ortadoğu'da Emsaller," *Ulus*, 23 Temmuz 1958.

⁵⁰⁴ Ana Muhalefet lideri İsmet İnönü'ye göre, Türkiye'nin, Irak'a bir müdahale hazırlığı, ABD tarafından engellenmişti. Bkz. Eroğul, a.g.e., ss. 217-218.

⁵⁰⁵ *Zafer*, 1 Ağustos 1958.

⁵⁰⁶ İsmet İnönü, *İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları(1939-1960)*, Cilt: 2, der. Ali Rıza Cihan, Ankara: TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 1993.

1956-1959 yılları arasında, Ortadoğu merkezli yaşanan sorunlar, Türkiye'nin Ortadoğu politikasını yeniden gözden geçirmesi gerekliliğini ortaya çıkarmıştı. Zira Irak İhtilâli sonrası Türkiye'nin, Ortadoğu'nun savunmasında ön ayak olduğu sistem başarısızlığa uğramıştı.⁵⁰⁷ Türkiye'nin, Batı İttifakı çerçevesinde Ortadoğu politikasını tanımlamaya çalışması, Ortadoğu'daki tek Arap müttefiki konumunda bulunan Irak'ı da kaybetmesine neden olmuştu.

İhtilâl'den sonra Irak, Batı ile ilişkilerini tamamen kesmemiş, Ortadoğu'daki karışıklıkların bitmesini bekleyerek, stratejisini de buna göre belirlemeye çalışmıştı. Öyle ki General Kâsım, 24 Mart 1959 tarihinde, Bağdat Pakti'ndan çekilmiş, fakat öncesinde uluslararası alanda Irak'ın, bir Cumhuriyet olarak tanınmasını sağlamıştı. Türk Dışişleri Bakanı Fatin Rüştü Zorlu, Irak'ın henüz Bağdat Pakti'ndan ayrılmamışken verdiği demecinde, "*Irak'ın fiilen zaten Bağdat Pakti'na iştirak etmediğini, ancak Türkiye'nin, Irak ile olan münasebetlerinin de Irak'ın, Pakt'a olup olmamasına göre değerlendirmediklerini*" belirtmiş ve Türk-İrak ilişkilerinin, yeni dönemde de devam etmesini temenni etmişti.⁵⁰⁸

1958 İhtilâli sırasında, General Kâsım'ı destekleyen unsurlardan bir tanesi de Iraklı Kürtlerdi. Kâsım, Krallığı devirirken, Kürtlerden de ciddi yardımlar almış, hatta sürgündeki Kürt lider Molla Mustafa Barzani de Kâsım'ın isteği üzerine, Irak'a dönmüştü.⁵⁰⁹ Bu durum, Irak'ın kuzeyinde yaşayan Kürtler arasında heyecan yaratmış ve tepkilerini diğer etnik ve dinsel gruplara baskı kurarak yansıtmaya çalışmışlardı. Nihayet Türkiye'nin, Kıbrıs Sorunu ile meşgul olduğu bir dönemde Musul'da, Albay Abdülvehab El-Şavvaf, Irak merkezi yönetimine karşı bir isyan hareketinde bulunmuştu. Şavvaf, Irak Hükümeti'ne, Musul'da bir

⁵⁰⁷ "Irak'tan Alınacak İki Ders," *Forum Dergisi*, Cilt: 9, Sayı: 105(1 Ağustos 1958), s. 3.

⁵⁰⁸ *Zafer*, 2 Mart 1959.

⁵⁰⁹ Koçsoy, a.g.e., s. 131.

devlet kurduğunu bildirmişse de General Kâsım'ın orduları, bu isyan hareketini 1959 Mart'ında kanlı bir şekilde bastırmıştı.⁵¹⁰

Irak'taki gelişmeler bununla da sınırlı kalmamış, General Kâsım'ın, Musul merkezli isyan hareketine karşı aldığı tutum, Sovyet Rusya ve Mısır tarafından sert bir şekilde eleştirilmişti. Sovyetler Birliği ve Mısır bu hareketi, komünizmi savunanlara yönelik bir girişim olarak algılamışlardı. Nihayet, 14 Temmuz 1959'da, Irak İhtilâli'nin birinci yıl dönümü ile başlayan kutlamalar, Irak'ın kuzeyinde yerini kanlı bir vahşete dönüştürmüştü. Kutlamalar sırasında taşkınlık yapan Komünist Kürtler, Türkmen halka karşı bir katliam düzenlemişti.⁵¹¹ Tarihe “*Kerkük Katliamı*” olarak da geçen bu olay karşısında, General Kâsım'ın kuvvetleri ile Kürt milisler arasındaki çatışmalar uzun bir süre devam etmişti. Gelişen hâdiseler, Türkiye tarafından, komünistlerin Türkiye-Irak ilişkilerine nifak sokmaya çalıştığı şeklinde yorumlanmış, ancak hükümet cephesinden herhangi bir tepki açıklaması gelmemişti.⁵¹² Nitekim, 2 Aralık 1959 tarihinde General Kâsım, iç ortamdaki gelişmelerin, Türk-Irak ilişkilerine zarar vermeyeceğini belirterek, “*Bağdat Pakti'ndan ayrılmış olmalarının, Türkiye ile olan dostane ilişkileri bozmayacağını*” söylemişti.⁵¹³

Sonuç olarak Irak'ın, Bağdat Pakti'ndan çekilmesinin ardından, 1926 yılındaki Ankara Antlaşması'nda, Musul Meselesi'nin çözümüyle yakınlaşmaya başlayan Türk-Irak ilişkileri de gergin bir döneme girmişti. Irak'ın ayrılmasıyla işlevsiz hale gelen Bağdat Pakt'ı da CENTO(Central Treaty Organization/Merkezi Antlaşma ve İşbirliği Teşkilatı)'ya dönüşmüştü.

⁵¹⁰ Milliyet, 9 Mart 1959.

⁵¹¹ Koçsoy, a.g.e., s. 131.

⁵¹² Zafer, 29 Temmuz 1959.

⁵¹³ Zafer, 3 Aralık 1959.

Demokrat Parti döneminde, Türkiye-İrak ilişkileri, 1958 İhtilâline kadar gelişerek devam etmişti. Bu konuda ilk olarak, Türkiye ve Irak'ın, ortak tehdit algılamaları, iki ülke ilişkileri yakınlaştıran en temel faktör olmuştu. Zira 1947 "Truman Doktrini" ile birlikte, Batı Bloğu devletlerine yakınlaşan Türkiye, Demokrat Parti dönemine de Ortadoğu politikasını, Sovyet tehdidi altında tanımlamaya çalışmıştı. Bu durum, halen İngiliz nüfuzu altında bulunan Irak ile olan ilişkilerini doğrudan olumlu yönde etkilemiş, her iki devlet de Bağdat Paktı ile ortak bir payda etrafında buluşmuştu.

İkinci olarak, söz konusu dönemde Irak, Türkiye için Arap ülkelerine yakınlaşmanın bir yolu olarak görülmüş, aynı şekilde Türkiye de Irak'ın, Batı'ya açılmasında önemli faktör olmuştu. Ayrıca Türkiye, Irak'ın diğer Arap devletlerine olan tavrına olumlu bakarken, Irak da Türkiye'nin, Kıbrıs gibi ulusal çıkarlarını ilgilendiren konularda, Türk tezine destek veren bir ülke olmuştu.

1958 İhtilâli ile başlayan yeni dönemde, Türkiye-İrak ilişkilerini olumsuz yönde etkileyen faktörler de bulunmaktaydı;

İlk olarak, Türkiye-İrak ilişkilerinin olumsuz bir hale gelmesinde, Bağdat Paktı'nın başarısızlığa uğraması önemli bir etken olmuştu. Zira her iki devlet de ortak tehdit algılaması sayesinde birbirlerine yakınlaşmışlar, ancak yine aynı oranda, Arap ülkelerinden de uzak kalmışlardı. ABD ve İngiltere'nin, Ortadoğu'da kurmaya çalıştığı savunma projelerinin başarısız olmasıyla bölgede Sovyet nüfuzu artmaya başlamış ve bu durum, Irak İhtilâli'nin itici unsurlarından biri haline gelmişti.

İkinci olarak, Türkiye-İrak ilişkilerindeki değişimler, iki ülkenin birbirlerine yönelik tutumlarından ziyade, uluslararası gelişmelerin etkisiyle şekillenmekteydi.

Örneğin, Irak İhtilâli karşısında Türkiye'nin, bölgeye bir askeri harekette bulunacağı gündeme gelmişse de bu durum gerçekleşmemiş, Türkiye, Irak Cumhuriyeti'ni tanımıştı. Türk Hükümeti'nin, Irak'a, daha çok güvenlik perspektifli yakınlaşmaya çalıştığını gösteren bu durum, Türkiye'nin, bölgede istikrarın sağlanmasını istediğini belirten bir gelişmeydi.

Sonuç olarak, Türkiye-Irak ilişkileri, 1958'e kadar önemli bir gelişme kaydetmiş, ancak İhtilâl'den sonra, her iki ülkenin iç siyasal ortamlarındaki karışıklık, bu ilişkileri soğutan en önemli etkenlerden biri olmuştu.

SONUÇ

Tarihsel süreç içerisinde Irak, sahip olduğu jeopolitik, jeoekonomik ve jeokültürel özellikleriyle gerek devletlerarası gerekse toplumlararası ilişkilerde, bölgesinde her zaman dikkat çeken bir ülke olmuştur.

Jeopolitik açıdan Irak, Arap Yarımadası ve Anadolu'yu, Asya'ya bağlayan bir koridor üzerinde bulunmakla birlikte, Akdeniz'den, Basra'ya uzanan en yakın kara bağlantısı içerisinde yer almaktadır. Bu açıdan bakıldığında Irak, bölgede bir "geçiş bölgesi" olma özelliğini kazanmıştır.

Jeoekonomik açıdan, 16. yüzyıldan itibaren, Batılı emperyalist devletler, Akdeniz'den, Basra'ya, oradan da Hindistan ve Çin'e ulaşmak için Irak coğrafyasına ayrıca önem vermekteydiler. 19. yüzyılın son çeyreğinde ise "petrol" faktörünün, uluslararası alanda ön plana çıkmasıyla Irak üzerindeki mücadele de artmaya başlamıştı.

Jeokültürel açıdan ise Irak, Ortadoğu bölgesinin küçük bir profilini yansıtmaktadır. Çünkü Irak, Sünni-Şii çatışmasının yaşandığı merkez bölgelerinden biri olmasının yanı sıra, Arap-Kürt-Türkmen ve Asuri gibi etnik grupların da siyasal yönetimde söz sahibi olmaya çalıştığı, heterojen bir bölge olma özelliğini kazanmıştır.

Tarihsel süreç içerisinde Irak, Ortadoğu(Sümerler, Akadlar, Asurlar, Babiller, Selçuklular, Osmanlı İmparatorluğu...), Batı Asya(Persler, Sasaniler, Büveyhoğulları, Safeviler...) ve Avrupa(Makedon Krallığı, Roma İmparatorluğu,

Bizans İmparatorluğu...) devletlerin, mücadele verdiği bir bölge olmuş ve en istikrarlı dönemini, Osmanlı İmparatorluğu hakimiyeti altında geçirmiştir.

19. yüzyıldan itibaren ise Avrupa içi dengelerinin etkileri, Osmanlı merkezi yönetiminin zayıflamasına bağlı olarak, Irak'ta da görülmeye başlanmıştır. Zira petrol olgusunun öneminin arttığı bu dönemde Irak, İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya gibi uluslararası güçler için elde edilmesi gereken bir bölge olarak değerlendirilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı'nda, revizyonist ve statükocu devletler arasındaki mücadele, Irak coğrafyasında da yaşanmıştır. Savaş öncesinde, Bağdat Demiryolu Projesi ile yakınlaşmaya başlayan Osmanlı-Alman ilişkilerine karşı İngiltere, bölgedeki Arap unsurunu kullanarak, Müslüman coğrafyanın denetimini sağlamak istemekteydi. Bu doğrultuda, savaştan galip olarak ayrılan İngilizler, savaş sırasındaki gizli antlaşmalar neticesinde, Irak üzerinde nüfuz kurma hakkını elde etmiş ve İngiltere'nin denetimi 1958 Irak İhtilâli'ne kadar devam etmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sonrasında yapılan barış antlaşmaları neticesinde Türkiye'nin, Irak politikası üç temel faktör etrafında şekillenmekteydi: Musul Sorunu, Irak Petrolleri ve Kürt Devleti Nüvesi. Bu üç mesele de Türkiye, İngiltere ve Irak Krallığı arasında yapılan 1926 Ankara Antlaşması'na kadar, ilişkileri belirleyici temel unsurlar olmuşlardır.

Atatürk dönemi Türkiye-Irak ilişkileri, Musul Sorunu'nun çözülmesinin ardından, 1937 Sababad Paketi dışında önemli bir gelişmeye sahne olmamıştır. Bu durum, Türkiye'nin genel olarak Ortadoğu coğrafyasından uzak kalmasıyla açıklanabilir. Çünkü Türkiye'nin gerek iç siyasal ortamındaki değişiklikler(Laik Rejime geçiş, Halifeliğin kaldırılması, İnkılaplar...vb.) gerekse Batı ile yakınlaşma

çabası içerisinde olması, aynı oranda Arap Ortadoğu'suna da uzak kalmasına sebep olmuştur.

1938-1950 arası dönemde(İnönü dönemi), Türkiye-İrak ilişkileri, Atatürk döneminde kazanılan ivmenin bir yansıması olarak devam etmiş ve 1941 yılında, Irak'ta meydana gelen Raşid Ali darbesi dışında Türkiye'nin, Irak ile ilişkilerinde herhangi bir bozulma olmamıştır.

İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkan İki Kutuplu Sistem içerisinde Türkiye, Batı Bloğu içerisinde yer almaya başlamış ve Ortadoğu politikasını da Batılı devletlere göre tanımlamaya çalışmıştır. Zira Demokrat Parti Hükümeti'nin iktidarı sırasında Türkiye'nin, NATO'ya üyeliğinin gerçekleşmesi ile Türkiye, Ortadoğu bölgesinin temel aktörü olma özelliğini kazanmıştır. Özellikle bu süreç, 1952 yılından sonra geliştirilen Ortadoğu Savunma ve Ortadoğu Komutanlık Projeleri ile devam etmiş, 1955 Bağdat Paketi'nin kurulması ile sonuçlanmıştır.

1957 yılında Lübnan merkezli yaşanan gelişmeler, Ortadoğu'da "Buhranlar" dönemini başlatırken, aynı zamanda Türkiye'nin, genelde Ortadoğu, özelde ise Irak politikasını yeniden sorgulamasına sebep olmuştur. Çünkü 1930'lu yıllardan itibaren yakınlaşmaya başlayan Türkiye-İrak ilişkileri, 1958 yılında, Irak'ta yaşana ihtilal sonrasında olumsuz bir hal almıştır. General Kâsım tarafından gerçekleştirilen bu ihtilal sonrasında Türkiye, Ortadoğu gelişmelerine karşı, Batı ittifakı ile uyum içerisinde olmasıyla Arap devletleri arasında tek müttefiki konumunda bulunan Irak'ı da kaybetmiştir.

Türkiye'nin, Irak ile ilişkilerini belirleyen dış etkenler başlığı altında, ilk olarak uluslararası etkenler açısından bakıldığında, küresel aktörlerin, Irak'a yönelik tavırlarının ortaya konulması gerekmektedir. Zira 1922 yılında İngiltere,

Irak üzerinde mandater olma hakkını elde etmiş ve 1958 ihtilaline kadar da Irak'ı kendi politikası çerçevesinde şekillendirmişti. İngilizler bu yönde, ilk olarak Faysal bin Hüseyin'i, Irak Krallığı getirmişti. Ancak I. Faysal yönetimindeki, sünni Arapların ağırlığı artmaya başlamıştır. Bu durum ülkede, diğer etnik ve dinsel grupların tepkisine yol açmış, 1950 sonrasında da Kürtlerin ve Nasturilerin, Türkmenlere yönelik baskıların artmasına sebep olmuştur.

1950'li yıllardan itibaren, bloklararası mücadelenin Ortadoğu'ya kayması ile ABD ve SSCB, bölgenin temel aktörleri konumuna gelmiştir. Bu süreçte Türkiye ile birlikte Irak, komünizm tehdidi nedeniyle birbirlerine yakınlaşmaya başlamış ve bu yönde Ortadoğu Savunma Projeleri ve Bağdat Paketi'nde aktif olarak yer almışlardır. 1958 yılında gerçekleşen Irak İhtilali ise Türkiye-Irak ilişkilerinin kırılma noktası olmuş.

Türkiye ve Irak'ın, Ortadoğu'da birlikte hareket etmeye çalışması, bölgede yer alan Sovyet yanlısı devletlerin tepkisine neden olmuştur. Bu noktada Türkiye-Irak-Pakistan yakınlaşmasına karşılık, Mısır-Suriye kutuplaşması ortaya çıkmıştır. Özellikle "Bağlantısızlar Hareketi"nde de önemli bir devlet konumuna gelen Mısır'ın, Ortadoğu'daki liderliği üstlenmeye çalışması, Türkiye ve Irak'ın, bu devlete karşı birlikte hareket etmesini sağlamıştır.

Birinci Dünya Savaşı sonrası, bir İngiliz politikası sonrası ortaya çıkan Irak'taki alt bölgesel sorunlar, Türkiye'nin söz konusu süreçte, Irak'a yönelik politikasını da doğrudan etkilemiştir. İngiltere'nin, Musul'u işgal etmesinin ardından İngilizler, Türklerin ve Rusların güneye inmesini engellemek, petrol üzerindeki çıkarlarını korumak gibi bir takım amaçları için, bölgede bir Kürt Devleti kurmak istemişler, fakat başarılı olamamışlardır. Ancak, İngilizlerin vir

Kürt Devleti oluşumunu sağlamaya yönelik faaliyetleri sırasında gerek Nasturiler gerekse Türkmenler üzerinde bir baskı oluşmuştu. Özellikle Nasturiler, Kürtlere bir devlet kurulmasına yönelik girişimlere tepki göstererek, Hakkari ve çevresinde bir Nasturi devleti kurma istemişlerdi. Türkmenler ise 1918-1960 arası dönemde, bir çok kez katliama maruz kalmışlardı.

Türkiye'nin Irak politikasını etkileyen uluslar arası, bölgesel ve altbölgesel açıdan çok sayıda faktör bulunmaktadır. Ancak bu üç başlık altındaki etkenlerin, birbirleriyle olan etkileşiminin de üzerinde durulması gerekmektedir. Örneğin Irak'ın petrol kaynaklarına sahip olması, uluslararası aktörlerin, Irak politikasını doğrudan şekillendirmektedir. Ayrıca Irak'ın, Basra Körfezi dışında herhangi bir denize sınırı olmayışı, petrolün batıya ulaşabilmesi için bölgede yer alan Türkiye, Suriye ve Suudi Arabistan gibi geçiş güzergahı üzerinde bulunan bölgesel devletler ile ilişkilerinin yakın tutması anlamını taşımaktadır. Bir diğer açıdan bakıldığında ise Irak petrolünün, ülke içerisindeki dağılımına göre Kürtlerin yoğun olarak bulunduğu Kuzey bölgesi, söz konusu süreçte, İngiltere ve ABD gibi devletlerin ilgilendiği bir yer olmuştur. Dolayısıyla Irak'ta bulunan Kürtlerin statüsü, Türkiye'nin, Irak ilişkilerini de doğrudan etkileyebilmektedir.

Sonuç olarak, Türkiye'nin Irak politikası etkileyen bir çok faktör bulunmaktadır. Ancak bu faktörler de Irak'ın “tarihsel arkaplanın” ve “Jeostratejik, Jeoekonomik ve Jeokültürel” özelliklerinin bir ürünü olmaktan öteye geçmemektedir. 1918-1960 arası dönemde Türkiye'nin, Irak politikasının incelenmesi için Irak'ın sahip olduğu özellikler yanında, tarihin getirdiği toplumlararası etkileşimin de göz önünde bulundurulması gerekmektedir.

KAYNAKÇA

I. Resmi Yayınlar

Başbakanlık Basım-Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü. *Türk-İngiliz İlişkileri: 400. Yıl Dönümü(1583-1984)*. Ankara: 1985.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi: Irak-İran Cephesi (1914-1918). Cilt: III. Ankara: Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1979.

Lozan Telgrafları: Türk Diplomatik Belgelerinde Lozan Barış Konferansı(1922-1923). Der. Bilal N. Şimşir. Cilt: 1. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1990.

_____. *Türk Diplomatik Belgelerinde Lozan Barış Konferansı(1922-1923)*. Der. Bilal N. Şimşir. Cilt: 2. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.

TBMM Gizli Celse Zabıtları. Cilt: 3. Devre 1, İçtima 3. 6 Mart 1338(1922)-25 Şubat 1339(1923). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999.

_____. Cilt: 3. Devre 1, İçtima 4. 2 Mart 1339(1923)-25 Teşrinievvel 1934). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999.

Türk-İngiliz İlişkileri. Ankara: Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1975.

Türk Parlamento Tarihi: TBMM II. Dönem(1923-1927). Der. Kâzım Öztürk ve Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu. Cilt: 1. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, 1993.

_____: *TBMM II. Dönem(1923-1927)*. Der. Kâzım Öztürk ve Türk Parlamento Tarihi Araştırma Grubu. Cilt: 2. Ankara: Türkiye Büyük Millet Meclisi Vakfı Yayınları, 1993.

II. Başvuru Eserleri

AKŞİN, Aptülahat. *Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diplomasisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995.

AKŞİN, Sina. *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele: Mutlakiyete Dönüş(1918-1919)*. Cilt: 1. İstanbul: Cem Yayınevi, 1992.

AKYÜZ, Yahya. *Türk Kurtuluş Savaşı ve Fransız Kamuoyu(1919-1932)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1975.

ALBAYRAK, Mustafa. *Türk Siyasi Tarihinde Demokrat Parti(1946-1960)*. Ankara: Phoenix Yayınevi, 2004.

_____. *Milli Mücadele Döneminde Batı Anadolu Kongreleri(17 Mart 1919-2 Ağustos 1920)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1998.

- AL-JUMAILY, KH. Qassam ve İzzet Öztoprak. *Irak ve Kemalizm Hareketi(1919-1923)*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, 1999.
- ARI, Tayyar. *Geçmişten Günümüze Ortadoğu: Siyaset, Savaş ve Diplomasi. 2.b.* İstanbul: Alfa Yayınları, 2005.
- ARI, Tayyar. *Irak, İran, ABD ve Petrol. 2. b.* İstanbul: Alfa Yayınları, 2007.
- ARMAOĞLU, Fahir. *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi(1914-1980)*. Cilt: 1. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1983.
- ATATÜRK'ÜN *Söylev ve Demeçleri*. Cilt: 1-3. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1997.
- AYBARS, Ergün. *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I*. Ankara: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1988.
- AYDEMİR, Şevket Süreyya. *İkinci Adam(1938-1950)*, Cilt: II. İstanbul: Remzi Kitabevi, 2005.
- AYDIN, Mesut. *Türkiye ve Irak Hududu Meselesi*. Ankara: Asam Yayınları, 2001.
- BAĞCI, Hüseyin. *Demokrat Parti Dönemi Türk Dış Politikası*. Ankara: İmge Kitabevi, 1991,
- BAYAR, Celal. *Ben de Yazdım: Milli Mücadeleye Giriş*. İstanbul: Baha Matbaası, 1965.
- BAYUR, Yusuf Hikmet. *Türkiye Devletinin Dış Siyaseti. 2.b.* Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1995.
- BEHRAMOĞLU, Namık. *Türk Amerikan İlişkileri: Demokrat Parti Dönemi*. İstanbul: Yar Yayınları, 1973.
- BEY, Mehmet Arif. *Anadolu İnkılabı: Milli Mücadele Anıları(1919-1923)*. Haz. Bülent Demirbaş. İstanbul: Arba Yayınları, 1992.
- BIYIKLI, Mustafa. *Batı İşgalleri Karşısında Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları: Atatürk Dönemi. 2.b.* İstanbul: Gökkuşbu Yayınları, 2007.
- BİLGİN, Mustafa Sıtkı. "Türkiye-İrak İlişkilerinin Tarihsel Boyutu(1534-2002)." *Irak Krizi(2002-2003)*. Der. Ümit Özdağ, Sedat Laçiner ve Serhat Erkmen. Ankara: Avrasya Stratejik Araştırma Merkezi Yayınları, 2003
- BİRSEL, Cemil. *Lozan-I*. İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1933.
- _____, *Lozan-II*. İstanbul: Ahmet İhsan Matbaası, 1933.
- BURÇAK, Rıfık Salim. *On Yılın Anıları*. Ankara: Nurel Matbaacılık, 1998.
- CANATAN, Yaşar. *Türk-İrak Münasebetleri(1926-1958)*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, 1996.
- DAVUTOĞLU, Ahmet. *Stratejik Derinlik: Türkiye'nin Uluslararası Konumu. 4.b.* İstanbul: Küre Yayınları, 2004.
- DERİNGİL, Selim. *Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- DİKERDEM, Mahmut. *Ortadoğu'da Devrim Yılları(Bir Büyük Elçinin Anıları)*, İstanbul. İstanbul Matbaası, 1977,

- DİLAN, Hasan Berke. *Atatürk Dönemi Türkiye'nin Dış Politikası*. İstanbul: Alfa Yayınları, 1998.
- ERHAN, Çağrı(Ed.). *Yaşayan Lozan*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2001.
- EROĞLU, Hamza. *Türk İnkılap Tarihi*. Ankara: Savaş Yayınları, 1990.
- EROĞUL, Cem. *Demokrat Parti Tarihi ve İdeolojisi. 3.b.* Ankara: İmge Kitabevi, 1998.
- EYYÜPOĞLU, İsmail. *Mudanya Mütarekesi*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2002.
- GOLOĞLU, Mahmut. *Milli Şef Dönemi(1939-1345)*. Ankara: Kalite Matbaacılık, 1974.
- _____, *Tek Partili Cumhuriyet(1931-1938)*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1974.
- GÖNLÜBOL, Mehmet ve Cem Sar. *Olaylarla Türk Dış Politikası(1919-1973)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1977.
- _____, *Atatürk ve Türkiye'nin Dış Politikası(1919-1938)*. [T.b.]. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1997.
- GÜREL, Şükrü Sina. *Ortadoğu Petrolünün Uluslararası Politikadaki Yeri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1979.
- GÜRÜN, Kâmuran. *1939'dan Günümüze Kadar Dış İlişkiler ve Türk Dış Politikası*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1983.
- HAY, William Rupert. *Kürdistan'da İki Yıl (1918-1920)*. Çev. Fahriye Adsay. İstanbul: Avesta Yayınları, 2005.
- HELMREICH, Paul C. *Sevr Entrikaları: Büyük Güçler, Maşalar, Gizli Anlaşmalar ve Türkiye'nin Taksimi*. Çev. Şerif Erol. İstanbul: Sabah Yayınları, 1996.
- İNÖNÜ, İsmet. *İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları(1939-1960)*. Cilt: II. Der. Ali Rıza Cihan. Ankara: TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 1993.
- JAESCHKE, Gotthard. *Kurtuluş Savaşı ile İlgili İngiliz Belgeleri*. Çev. Cemal Köprülü. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
- KARPAT, Kemal H. *Ortadoğu'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk*. Çev. Recep Boztemur. Ankara: İmge Kitabevi, 2001.
- KAYMAZ, İhsan Şerif. *Musul Sorunu: Petrol ve Kürt Sorunlarıyla Bağlantılı Tarihsel-Siyasal Bir İnceleme*. İstanbul: Otopsi Yayınları, 2003.
- KILÇIK, Haluk(Haz.). *Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri (Mayıs 1950-Aralık1951)*, Cilt: 2. Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları, 1991.
- KIRKPINAR, Kenan. *Ulusal Kurtuluş Savaşı Dönemi: İngiltere ve Türkiye(1919-1922)*. Ankara: Phoenix Yayınları, 2004.
- KINROSS, Lord. *Atatürk: Bir Milletin Yeniden Doğuşu. 11.b.* Çev. Necdet Sander. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1990.

- KOCABAŞ, Süleyman. *Hindistan ve Petrol Uğruna Yapılanlar: Türkiye ve İngiltere*. İstanbul: Vatan Yayınları, 1985.
- KOÇAK, Arif. *Türk-Arap İlişkileri*. Ankara: Genelkurmay Yayınevi, 1976.
- KOÇAK, Cemil. *Türkiye’de Milli Şef Dönemi(1938-1945)*, Cilt: 2. İstanbul: İletişim Yayınları, 1986.
- KOÇSOY, Şevket. *Irak Türkleri ve Türk-İrak İlişkileri(1932-1963)*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1991.
- KODAL, Tahir. *Paylaşılmayan Toprak: Türk Basınına Göre Musul Meselesi(1923-1926)*. İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2005.
- KÜRKÇÜOĞLU, Ömer. *Türk-İngiliz İlişkileri(1919-1926)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1978.
- _____. *Türkiye’nin Arap Ortadoğu’suna Karşı Politikası(1945-1970)*. Ankara: Barış Kitap Basım ve Yayın, [t.y.].
- _____. “Türkiye-İrak Sınırı ve Musul Sorunu.” *Yaşayan Lozan*, Ed. Çağrı Erhan. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, 2003
- LEWIS, Bernard. *Ortadoğu*. Çev. Mehmet Harmanlı. Ankara: Sabah Yayınları, 1996.
- MELEK, Kemal. *Doğu Sorunu ve Milli Mücadele’nin Dış Politikası*. İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1978.
- MERAM, Ali Kemal. *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkileri Tarihi*. İstanbul: Hüsnütabiat Matbaası, 1969.
- MERAY, Seha L(Çev.). *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*. Cilt: I-I. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1973.
- _____. *Lozan Barış Konferansı Tutanaklar Belgeler*. Cilt: II-I. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1972.
- MERAY, Seha L. ve Osman Olcay. *Osmanlı İmparatorluğu’nun Çöküş Belgeleri: Mondros Bırakışması, Sevr Antlaşması, İlgili Belgeler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1977.
- MESUT, Ahmet. *İngiliz Belgelerinde Kürdistan*. İstanbul: Doz Yayınları, 1992.
- OLCAY, Osman. *Sevr Antlaşmasına Doğru: Çeşitli Konferans ve Toplantıların Tutanakları ve Bunlara İlişkin Belgeler*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1980.
- ORAN, Baskın, “Sevres Barış Antlaşması,” *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular Belgeler ve Yorumlar(1919-1980)*, Cilt: 1. Ed. Baskın Oran. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.
- ÖKE, Mim Kemal. *Belgelerle Türk-İngiliz İlişkilerinde Musul ve Kürdistan Sorunu (1918-1926)*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1992.
- _____. *Musul Meselesi Kronolojisi(1918-1926)*. İstanbul: Türk Dünyası Araştırmalar Vakfı Yayınları, 1987.
- ÖKE, Mim Kemal ve Erol Mütercimler. *Yalnızlıktan Saygınlığa: Demokrat Parti’nin Dış Politikası*. Ankara: Demokratlar Kulübü Yayınları, 2000.

- ÖZCAN, Mesut. *Sorunlu Miras Irak*. İstanbul: Küre Yayınları, 1993.
- ÖZDAĞ, Ümit, Sedat Laçiner ve Serhat Erkmek(Der). *Irak Krizi(2002-2003)*. Ankara: Asam Yayınları, 2003.
- POLK, William R. *Irak'ı Anlamak*. İstanbul: NTV Yayınları, 2007.
- SABİS, Ali İhsan. *Harp Hatıralarım: Birinci Dünya Harbi*. Cilt: IV. İstanbul: Nehir Yayınları, 1991.
- SAKINMAZ, Şenol Koray. *Lozan: Bir Milletın Yeniden Doğuşu*. İstanbul: Akademi Kültür Sanat Yayıncılık, 2008.
- SANDER, Oral. *Siyasi Tarih: İlk Çağlardan 1918'e*. 3.b. Ankara: İmge Kitabevi, 1994.
- _____. *Türk-Amerikan İlişkileri(1947-1964)*, Ankara: Sevinç Matbaası, 1979
- SELEK, Sebahattin. *Milli Mücadele Dönemi(Ulusal Kurtuluş Savaşı)*. Cilt: II. İstanbul: Örgün Yayınları, 1982.
- _____. *Anadolu İhtilali*. Cilt: 2. İstanbul: Kastaş Yayınları, 1987.
- SONYEL, Salahi R. *Kurtuluş Savaşı Günlerinde İngiliz İstihbarat Servisinin Türkiye'deki Eylemleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.
- _____. *Türk Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika-I*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1995.
- SOYSAL, İsmail. *Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasi Andlaşmaları*. Ankara: Türkiye İş Bankası Yayınları, 1965.
- _____. *Türkiye'nin Uluslararası Siyasal Bağlıları*. Cilt: II. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
- _____. *Türk Dış Politikası İncelemeleri(1919-1993)*. İstanbul: Eren Yayınları, 1993.
- SOYSAL, Mümtaz. *Dış Politika ve Parlamento*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1964.
- ŞAHİNGİRAY, Özel(der.), *Celal Bayar'ın Söylev ve Demeçleri(1933-1955)*, Cilt: IV, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999
- TOLON, Ahmet Hurşit. *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Taksim Antlaşmaları ve Sevr'e Giden Yol*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2004.
- TURAN, İlhan. *İsmet İnönü, Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj ve Söyleyişleri(1944-1950)*. Ankara: TBMM Kültür Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, 2003.
- TÜRKGELDİ, Ali. *Mondros ve Mudanya Mütarekelerinin Tarihi*. Ankara: Güney Matbaacılık, 1948.
- ÜLMAN, Haluk. *Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri(1939-1947): II. Cihan Savaşından Truman Doktrini'ne Kadar*. Ankara: Sevinç Matbaası, 1961.
- ÜRER, Levent. *Mondros'tan Mudanya Mütarekesine Türk Dış Politikası*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 2005.
- WAYLET, Bonyar ve Ernst Jackh. *İmparatorluk Stratejileri ve Ortadoğu*. Çev. Vedat Atilla. İstanbul: Civi yazıları Yayınevi, 2004.

- YALÇIN, Durmuş(Der). *Türkiye Cumhuriyeti Tarihi-I*. Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 2000.
- YALÇIN, E. Semih. *Atatürk'ün Milli Dış Siyaseti*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2007.
- YARAR, Erhan. *Tarihsel Dönüşüm: Filistin Sorunu Temelinde Türk Dış Politikası ve İsrail Devletini Tanıma Süreci*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2006.
- YAZICI, Reşat. *Türkiye, İslam Ülkeleri: Anlaşmalar ve Mevzuat*. Ankara: 1982.
- YILMAZ, Durmuş. *Musul Meselesi Tarihi*. Konya: Çizgi Kitabevi, 2003.

III. Makaleler ve Süreli Yayınlar

- ALBAYRAK, Mustafa. "Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları(1920-1960)." *Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*. Cilt: 3. Sayı: 2. (Elazığ 2005). ss. 1-63.
- _____. "Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi ve Bağdat Demiryolu'nun Yapımı." *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*. Sayı: 6. 1995.
- BOZKURT, Gülnihal. "Sevr'i Bilmek Lozan'ı Anlamak." *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. Cilt: 19. Sayı: 56. (Temmuz 2003).
- DUMAN, Sabit. "Ortadoğu Krizleri ve Türkiye." *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. Cilt: 9. Sayı: 35. 2005.
- ERİM, Nihat. "Milletlerarası Daimi Adalet Divanı ve Türkiye Musul Meselesi." *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. Cilt: 3. Sayı: 2. 1946.
- GÖNLÜBOL, Mehmet ve Haluk Ülman. "Türk Dış Politikasının Yirmi Yılı(1945-1965)." *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgileri Fakültesi Dergisi*. Cilt: 21, Sayı: 1. 1966, ss. 142-183.
- KASALAK, Kadir. "Irak'ta Manda Yönetiminin Kurulması ve Atatürk Dönemi Türkiye-İrak İlişkileri." *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*. Sayı: 9. (Şubat 2007).
- KODAL, Tahir. "II. Dünya Savaşı Sırasında Türkiye-İrak İlişkileri ve Irak Hakkında Bilinmeyen Bir Kaynak: Ziya Karamürsel'in Irak Seyahat Notları." *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmalar Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 40. (Erzurum 2009).
- KÜRKÇÜOĞLU, Ömer. "Türkiye-İrak İlişkilerinde Son Gelişmeler." *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgileri Fakültesi Dergisi*. Cilt: 27, Sayı: 4. 1972, ss. 247-253.
- ŞİMŞİR, Bilal N. "Musul Sorunu ve Türkiye-İngiltere-İrak İlişkileri." *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. Cilt: 21. Sayı: 63. (Kasım 2005).
- TÜRKMEN, Zekeriya. "Özdemir Bey'in Musul Harekatı ve İngilizlerin Karşı Tedbirleri(1921-1923)." *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*. Cilt: 17. Sayı: 49. (Mart 2001), s. 58.

ÜLMAN, A. Haluk. “Ortadoğu Buhranı.” *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgileri Fakültesi Dergisi*. Cilt: 13. Sayı: 4. 1958.

YILMAZ, İlhan. “Geçmişten Günümüze Irak’ta Türkmen Politikası.” *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*. Cilt: 5. Sayı: 12. 2006.

IV. Gazeteler

Akşam Gazetesi

Cumhuriyet Gazetesi

İstiklal Harbi Gazetesi

Milliyet Gazetesi

Radikal Gazetesi

Ulus Gazetesi

Vatan Gazetesi

Yeni Sabah Gazetesi

Zafer Gazetesi

V. DERGİLER

Akis Dergisi

Ayın Tarihi

Forum Dergisi

VI. Ansiklopedi ve Lûgatlar

İslam Ansiklopedisi: İslam Alemi, Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugatı. C. 5/2. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1993.

YEĞİN, Abdullah. *Osmanlıca-Türkçe, İslami-İlmi-Edebi-Felsefi: Yeni Lûgat*. 4.b. İstanbul: 1983.

VII. İnternet Kaynakları

ALBAYRAK, Mustafa. “Bağdat Paketi’nden Irak İhtilaline Türkiye’nin Ortadoğu Politikası(1954-1958).” <http://www.akademikizdusum.com/yazar/163-yrdoc-dr-mustafa-albayrak-bagdat-pakti39ndan-irak-ihtilaline-turkiye39nin-ort.html>. Erişim Tarihi, 30 Haziran 2010.

ATLIOĞLU, Yasin. “Arap Birliği Ne İŖe Yarar.” *Radikal Gazetesi*.
<http://www.tasam.org/index.php?altid=2250>. EriŖim Tarihi: 19 Mayıs 2010.

HÜR, AyŖe. “Ortadoğu’da Yeni Haritalar.”

<http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=69454>. EriŖim Tarihi: 15 Nisan 2010.

http://www.tsk.tr/8_TARIHTEN_KESITLER/8_8_Turk_Tarihinde_Onemli_Gunler/kutul_ammare/kutul_ammare.html. EriŖim Tarihi: 10 Nisan 2010.

<http://www.selcuklular.com/?act=show&code=page&id=27>. EriŖim Tarihi: 30 Haziran 2010.

TEZLER

SİLLELİ, Turan. “1958’den Günümüze Türkiye-İrak İliŖkileri.”

(YayımlanmamıŖ Yüksek Lisans Tezi, Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2005), s. 9.

EKLER

EK-1: BALFOUR DEKLARASYONU (2 KASIM 1917)

Foreign Office,

November 2nd, 1917.

Dear Lord Rothschild,

I have much pleasure in conveying to you, on behalf of His Majesty's Government, the following declaration of sympathy with Jewish Zionist aspirations which has been submitted to, and approved by, the Cabinet.

His Majesty's Government view with favour the establishment in Palestine of a national home for the Jewish people, and will use their best endeavours to facilitate the achievement of this object, it being clearly understood that nothing shall be done which may prejudice the civil and religious rights of existing non-Jewish communities in Palestine, or the rights and political status enjoyed by Jews in any other country.

I should be grateful if you would bring this declaration to the knowledge of the Zionist Federation.

Y. in
Arthur Balfour

EK-2: MONROS ATEŞKES ANTLAŞMASININ TAM METNİ

İngiltere Hükümeti'nin, müttefikleriyle bilitilaf salâhiyettar kıldığı, İngiltere Hükümeti Bahri Siyah Donanması Başkumandanı Ferik Amiral Arthur Calthorpe hazretleri ile Hükümeti Seniye canibinden haizi salâhiyet Bahriye Nazırı devletlü Rauf Beyefendi Hazretleri, Hariciye Müsteşarı utufetlü Reşat Hikmet Beyefendi hazretleri, Erkanı Harbiyei Umumiye kaymakamlarından Sadullah Beyefendi arasında kararlaştırılıp akdolunan mütareke şeraiti:

- maddde-1: Bahri Siyah'a mürur için Çanakkale ve Bahri Siyah Boğazlarının küşadı ve Bahri Siyah'a mürurun temini Çanakkale ve Bahri Siyah istihkâmatının müttefikler tarafından işgali.**
- maddde-2: Osmanlı sularındaki bilcümle torpil tarlaları ile torpido ve kovan mevazii ve mevanii saire mevakii gösterilecek ve bunları taramak veya refetmek için talep vukuunda muavenet edilecektir.**
- maddde-3: Karadeniz'de mevcut torpil mevkileri hakkındaki malûmatı mevcude ita edilecektir.**
- maddde-4: İtilâf hükûmatına mensup üserayı harbiye ile Ermeni üsera ve mevkufini İstanbul'da cemedilecek ve bilakaydü şart itilaf hükümetlerine teslim olunacaktır.**
- maddde-5: Hudutların muhafazası ve asayişî dahilînin idamesi için lüzum görülecek kuvayı askeriyyeden maadasının derhal terhisi (işbu kuvayı askeriyyenin miktar ve vaziyetleri itilaf hükûmatı tarafından Devleti Aliye ile müzakere edildikten sonra takarrür ettirilecektir.)**
- maddde-6: Osmanlı kara sularında zabıta ve buna mümasil hususat için istihdam edilecek sefaini sagire müstesna olmak üzere, Osmanlı sularında veya Devleti Aliye tarafından işgal edilen sularda bulunan kâffe sefaini harbiye teslim olunup gösterilecek Osmanlı liman veya limanlarında mevkuf bulundurulacaktır.**
- maddde-7: Müttefikler emniyetlerini tehdit edecek vaziyet zuhurunda herhangi sevkülceyiş noktasını işgal hakkını haiz olacaklardır.**
- maddde-8: Elyevm Osmanlı işgali altında bulunan bilcümle liman ve demir mahallerinden, itilâf sefaini tarafından istifade edilmesi ve itilâfla hali harpte bulunanlara karşı mesdut bulundurulması. Süfünü**

Osmaniyede ticaret ve ordunun terhisi hususlarında şaraiti mümasileden istifade edeceklerdir.

maddde-9: İtilâfiyun Osmanlı tersane ve limanlarındaki umum sefain tamirâtı ve vesaiti teshiliyesini, tersanelerin tamirâtı istimal edeceklerdir.

maddde-10: Toros tünellerinin müttefikler tarafından işgali.

maddde-11: İran'ın şimali garbı kısmındaki kuvayı Osmaniye'nin derhal harpten evvelki hudut gerisine celbi hususunda evvelce ita edilen emir icra edilecektir. Maverayı Kafkas'ın evelce kuvayı Osmaniye tarafından kısmen tahliyesi emredildiğinden kısmı mütebakisi müttefikler tarafından vaziyeti mahalliye tetkik edilerek talep olunursa tahliye edilecektir.

maddde-12: Hükümet muhaberâtı müstesna olmak üzere telsiz telgraf ve kabloların itilaf memurları tarafından murakabesi.

maddde-13: Bahri,askeri ve ticari mevad ve malzemenin men'i tahribi.

maddde-14: Memleketin ihtiyacı tatmin olunduktan sonra mütebaki kömür,mayi mahrukat ve bahri levazımın Türkiye menabiinden mübayaası için tahsilat ibrazı (mevaddı mezkûrenin hiç biri ihraç olunmyacaktır.)

maddde-15: Bilcümle hututu hadidiyeye itilaf murakabe zabitleri memur edilecektir. Bunlar meyanında elyevm Hükümeti Osmaniye'nin tahtı murakabesinde bulunan Maverayı Kafkas hututu hadidiyesi aksamı dahildir, işbu Kafkas hututu serbest ve tam olarak itilaf memurlarının tahtı idaresine vazedilecektir. Ahalinin ihtiyacının tatmini nazarı dikkate alınacaktır.İşbu maddede Batum'un işgali dahildir. Hükümeti Osmaniye Bakü'nün işgaline muteriz bulunmyacaktır.

maddde-16: Hicaz'da, Asir'de,Yemen'de, Suriye'de ve Irak'da bulunan muhafız kıtaat en yakın itilaf kumandanına teslim olunacaktır ve Kilikya'daki kuvvetlerin intizamı muhafaza için muktezi miktarından maadası beşinci maddedeki şeraite tevfiikan takarrür ettirilecek veçhile geri çekilecektir.

maddde-17: Trablus'da ve Bingazi'de bulunan Osmanlı zabitleri en yakın İtalyan muhafaza kıtaata teslim olacaktır. Hükümeti Osmaniye teslim emrine itaat etmedikleri tadirde muhaberât ve muavenetini katetmeği taahhüt eyler.

maddde-18: Mısrata da dahil olduğu halde Trablus ve Bingazi'de işgal edilen limanların en yakın itilaf muhafaza kıtaata teslimi.

- maddde-19:** Alman,Avusturya bahri,berri ve sivil memurin ve tebaasının bir ay zarfında ve uzak mahallerde bulunanların bir aydan sonra mümkün olan en kısa zamanda memaliki Osmaniye’yi terk etmeleri.
- maddde-20:** Beşinci madde mucibinde terhis edilecek kuvayı Osmaniye’ye ait teçhizat, esliha, cepbane ve vesaiti nakliyenin tarzı istimaline dair ita edilecek talimata riayet olunacaktır.
- maddde-21:** Müteliflerin menafîini sıyanet için iaşe nezareti nezdine itilaf mümessilleri merbut bulunacak ve kendilerine bu babda lüzum görülecek kâffe malumat ita edilecektir.
- maddde-22:** Osmanlı üserayı harbiyesi itilaf devletleri nezdinde muhafaza edilecektir. Sivil üserayı harbiye ile esnami askeriye haricinde olanların tahliyesi nazarı dikkate alınacaktır.
- maddde-23:** Hükümeti Osmaniye merkezi hükümetlerle bilcümle münasebatı katedecektir.
- maddde-24:** Vilâyatı sittede iğtişaş zuhurunda mezkur vilayetlerin herhangi bir kısmının işgali hakkını itilaf devletleri muhafaza ederler.
- maddde-25:** Müttefiklerle Hükümeti Osmaniye arasında muhasemat 1918 senesi teşrinievvelin otuz birinci günü vasati saati mahalli ile vakti zuhurda tatil edilecektir.

İngiltere Hükümeti Kıraliyesi sefaini harbiyesinden Limni’de Moudros limanında lengerendaz Agamemnon zırhlısında 1918 senesi teşrinievvelin otuzuncu günü nüshateyn olarak imza edilmiştir.

Arthur Calthorpe
Husseyin Rauf
Rechad Hikmet
Sadullah

EK-3: TÜRKİYE, AFGANİSTAN, IRAK VE İRAN ARASINDA SALDIRMAZLIK ANTLAŞMASI (SADABAD PAKTI)

(Traite de Non – Agression)

Sad-Abad (Tahran), 8 Temmuz 1937,

(Metin)

Başlangıç

Türkiye Cumhurbaşkanı,

Afganistan Yüce Kralı,

Irak Yüce Kralı,

İran Yüce Şahinşahi,

Ellerinde olan tüm olanaklarla, aralarındaki dostluk ve içtenlikle anlaşma ilişkilerinin sürdürülmesine katkıda bulunmak isteğiyle;

Milletler Cemiyeti Yasası çerçevesinde ek güvenceler ortaya koyarak, Yakındoğu'da barış ve güvenliği sağlamak ve böylece genel barışa katkıda bulunmak özlemiyle;

Paris'te, 27 Ağustos 1928 günü imzalanan "Savaştan Vazgeçme Antlaşması"ndan ve kendilerinin yaptıkları, Milletler Cemiyeti Yasası ve "Savaştan Vazgeçilmesi Antlaşması"yla uyum içindeki, öbür antlaşmalardan doğan yükümlülüklerin bilinci içinde olarak;

Bu antlaşmayı yapmaya karar vermişler ve bu amaçla,

Türkiye Cumhurbaşkanı;

Dışişleri Bakanı Sayın Dr. Tevfik Rüştü Aras'ı;

Afganistan Yüce Kralı;

Dışişleri Bakanı Sayın Faiz Mohammed Han'ı;

Irak Yüce Kralı;

Dışişleri Bakanı Sayın Dr. Naji El-Asıl'ı;

İran Yüce Şahinşahi;

Dışişleri Bakanı Sayın Enayetollah Sami'yi yetkili temsilcisi olarak atmışlardır.

Adı geçen yetkili temsilciler, yöntemine uygun olduğu görülen yetki belgelerini verıştikten sonra, aşağıdaki hükümleri kararlaştırmışlardır.

- maddde-1:** Bağıtlı Yüksek Taraflar birbirlerinin iç işlerine karışmaktan kesinlikle kaçınma siyaseti izlemeği yükümlenirler.
- maddde-2:** Bağıtlı Yüksek Taraflar, ortak sınırlarının dokunulmazlığına saygılı olmağı yükümlenirler.
- maddde-3:** Bağıtlı Yüksek Taraflar ortak çıkarlarını ilgilendiren uluslararası nitelikteki her türlü uyuşmazlıklarda, birbirleriyle danışmalarda bulunmak konusunda anlaşmışlardır.
- maddde-4:** Bağıtlı Yüksek Taraflardan her biri, hiç bir durumda gerek yalnız olarak gerek bir ya da birkaç devletle birlikte, içlerinden herhangi birine karşı hiçbir saldırı eylemine başvurmamağı yükümlenir. Şu durumlar saldırı eylemi sayılır: Savaş ilanı; Savaş ilan edilmeksizin de olsa, bir devletin silahlı kuvvetlerince öteki bir devlet topraklarının istilası; Bir devletin kara, deniz ve hava kuvvetlerince, savaş ilan edilmeksizin de olsa, öteki devletlerin topraklarına, gemilerine ve uçaklarına saldırı; Saldırıya doğrudan doğruya ya da dolaylı olarak yardım ya da kolaylık sağlamak. Şu durumlar saldırı eylemi sayılmaz: Meşru savunma hakkını kullanma, başka deyişle yukarıda tanımlanan biçimde bir saldırı eylemine karşı koyma; Milletler Cemiyeti yasasının 16. maddesinin uygulanmasından doğan bir hareket; Milletler Cemiyeti Genel Kurulu ya da Konseyi'nce alınan bir karar uyarınca ya da Milletler Cemiyeti yasası 15. maddesinin, 7. Fıkrasının uygulanması yoluyla yapılan bir hareket; yeter ki, bu sonuncu durumda, söz konusu hareket ilk saldırıya geçen bir devlete karşı yapılmamış olsun; Bağıtlı Yüksek Taraflar dışında bir devlet tarafından saldırıya, istilaya uğrayan ya da Paris'te 27 Ağustos 1928 tarihinde imzalanmış bulunan "Savaştan Vazgeçilmesi Antlaşması"na aykırı olarak, kendisine savaş açılan bir devlete yardım etmek.
- maddde-5:** Bağıtlı Yüksek Taraflardan biri, bu antlaşmanın 4. maddesinin bozulduğu ya da bozulmak üzere olduğu kanısına varırsa, sorunu gecikmeksizin Milletler Cemiyet Konseyi'ne sunacaktır. İşbu hüküm, söz konusu Bağıtlı Yüksek Tarafın, o koşullarda, gerekli göreceği tüm önlemleri almak hakkını zedelemez.
- maddde-6:** Eğer Bağıtlı Yüksek Taraflardan biri, bir üçüncü devlete karşı saldırıya geçerse, öteki Bağıtlı Yüksek Taraf, bir ön bildiriye bulunmaksızın, işbu antlaşmaya, saldırıcıyla ilgili olarak, son verebilecektir.
- maddde-7:** Bağıtlı Yüksek Taraflardan her biri, kendi sınırları içinde öteki Bağıtlı Tarafların kurumlarını yıkmak, düzen ve güvenliğini

sarsmak ya da hükümet rejimini bozmak amacıyla silahlı çeteler, birlikler ya da örgütlerin kurulmasını ve eyleme geçmelerini engellemeyi yükümlenir.

maddde-8: Bağlı Yüksek Taraflar, kendi aralarında çıkabilecek, nitelik ve kaynağı ne olursa olsun, tüm uyuşmazlıkların çözülmesi olanağının ancak barışçı yollardan aranması gerektiğini, 27 Ağustos 1928 tarihli “Savaşın Vazgeçilmesi Antlaşması”yla zaten kabul etmiş olduklarından, o hükmü doğrularak, bu konuda kendi aralarında ortaya konulmuş ya da konulacak yöntemlere başvuracaklarını açıklarlar.

maddde-9: İşbu Antlaşmanın hiçbir maddesi, Milletler Cemiyeti yasası uyarınca, Bağlı Yüksek Taraflardan her birisince üstlenilen yükümleri, her ne konuda olursa olsun, kısıtlar nitelikte sayılamaz.

maddde-10: Fransızca ve 4 örnek olarak yazılan ve birer örneği Bağlı Yüksek Taraflarca alınmış olduğu doğrulanan işbu Antlaşma, 5 yıl süre için yapılmıştır.

Bu sürenin sonunda Bağlı Yüksek Taraflardan birisince ona son verildiği 6 ay önceden bildirilmedikçe, Antlaşma, bütünüyle, yeniden 5 yıl için uzatılmış sayılacak ve ondan sonra da Bağlı Yüksek Taraflardan biri ya da bir kaçınca 6 ay öncesinden ona son verinceye dek, beşer yıllık dönemler için yürürlükte kalacaktır. Bağlı Taraflardan birisiyle bozulan Antlaşma öbürüyle yürürlükte kalır.

İşbu Antlaşma, Bağlı Yüksek Tarafların her birisince kendi Anayasası uyarınca onaylanacaktır. Antlaşmayı, Milletler Cemiyeti’nde kütüğe yazdıracak olan genel sekreterden, onun cemiyetin öteki üyelerine bunu bildirmesi rica edilecektir.

Onay belgeleri Bağlı Yüksek Tarafların her birisince İran Hükümeti’ne sunulacaktır.

Onay belgeleri iki Bağlı Tarafça sunulur sunulmaz. İşbu Antlaşma o iki taraf arsında yürürlüğe girecektir. Üçüncü ve dördüncü Bağlı Taraflarca da onay belgeleri sunulduğu zaman Antlaşma, bu üçüncü ve dördüncü için de geçerli olacaktır.

Onay belgelerinin her sunulduğunda İran Hükümetince durum, gecikmeksizin işbu Antlaşmanın imzalayıcılarına bildirilecektir.

Tahran’da, Sad-Abad Sarayında, 8 Temmuz 1937 günü imzalanmıştır.

Dr. Rüşü Aras

Faiz Naji-Al-Asıl Sami

EK-4: TÜRKİYE İLE IRAK ARASINDA KARŞILIKLI İŞBİRLİĞİ ANTLAŞMASI(BAĞDAT PAKTI)

(Treaty of Mutual Cooperation Between Turkey and Iraq)

Bağdat, 24 Şubat 1955

Türkiye ile Irak arasında mevcut dostluk ve kardeşlik münasebetlerinin daimi bir inkişaf halinde bulunması hasebiyle ve iki memleket arasındaki sulh ve emniyetin bütün dünya milletlerinin ve bilhassa Orta-Doğu milletlerinin sulh ve emniyetlerini ayrılmaz birer parçasını teşkil eylediğini kabul eden ve Türkiye Cumhuriyeti Reisicumhuru ile Majeste Irak Kralı arasında Ankara'da 29 Mart 1946'da akdedilen Dostluk ve İyi Komşuluk Andlaşmasını tamamlamak maksadı ile hareket ederek ve bunun her iki memleketin harici siyasetlerinin esasını teşkil ettiğini kani olarak.

Ve yine Arap Birliği Devletleri arasındaki Müşterek Güvenlik Paktı ve İktisadi İşbirliği Antlaşması'nın 11 inci maddesinin, bu antlaşmanın herhangi bir hükmünün Akit Tarafların Birleşmiş Milletler Anayasasından doğan hak ve vecibelerinin hiçbirine herhangi bir şekilde hanel getirmeyeceğini veya tesir icra etmeye tazmin eylemediğini amir bulunduğunu kabul ederek.

Birleşmiş Milletler Anayasasının 31 inci maddesi gereğince lüzumlu tedbirlerin alınmasını icap ettiren Orta-Doğu Bölgesinin sulh ve emniyetinin muhafazası ile ilgili Birleşmiş Milletler azası olmak sıfatı ile yüklendikleri büyük mesuliyetleri müdrük olarak.

Türkiye ve Irak bu gayelerin tahakkuku için bir Antlaşma akdi lüzumuna tamamen kanaat getirmişler ve bu maksatla aşağıdaki adları yazılı tam salahiyyetle murahhaslarını tayin eylemişlerdir:

Ekselans Celal Bayar, Türkiye Reisicumhuru

Başvekil Ekselans Adnan Menderes

Hariciye Vekili Ekselans Prof. Fuad Köprülü

Majeste II inci Faysal Irak Kralı

Başvekil Ekselans Nuri Es Said

Hariciye Vekil Vekili Ekselans Burhanettin Başayan

Bu murahhaslar usulüne uygun selahiyyetnamelerini ibraz ettikten sonra aşağıdaki hükümleri kararlaştırmışlardır:

- maddde-1:** Yüksek Akit Taraflar, emniyet ve müdafaaları için Birleşmiş Milletler Anayasasının 51 inci maddesine uygun biçimde İşbirliği yapacaklardır. Bu işbirliğinin tahakkuku için ittihaz etmeyi kararlaştıracakları tedbirler aralarında hususi antlaşma mevzuu olabilir.
- maddde-2:** İşbu Antlaşma yürürlüğe girer girmez Yüksek Akit Tarafların salahiyetli makamları 1 inci maddede derpiş olunan işbirliğinin tahakkuku ve tatbikini temin maksadı ile alınması gereken tedbirleri talim ve tespit edeceklerdir. Bu tedbirler Yüksek Akit Tarafların Hükümetlerince tasvibini müteakip derhal tatbik mevkiine girmiş addedileceklerdir.
- maddde-3:** Yüksek Akit Taraflar yekdiğerinin dahili işlerini herhangi bir müdahalede bulunmamayı taahhüt ederler. Yüksek Akit Taraflar aralarında zuhur edecek bütün ihtilafları Birleşmiş Milletler Anayasası gereğince sulh yolu ile halledeceklerdir.
- maddde-4:** Yüksek Akit Taraflar bu Antlaşma hükümlerinin, içlerinden biri tarafından üçüncü bir Devlet veya Devletlerle giriştikleri beynelmilel taahhütlerden hiçbirisi ile taarruz teşkil etmediğini beyan ederler. Bu hükümler akit tarafların yukarıda maruz beynelmilel taahhütlerine mugayir değildir ve meskur beynelmilel taahhütlere mugayir oldukları şeklinde de tevsir edilemezler. Yüksek Akit Taraflar işbu Antlaşma ile gayrikabili telif herhangi bir beynelmilel mükellefiyet yüklenmemeyi taahhüt ederler.
- maddde-5:** İşbu Antlaşma Arap Birliği azası Devletlerden herhangi birisini veya bu bölgenin emniyet ve sulhu ile faal şekilde ilgili ve taraflarca mutlak olarak tanınan herhangi diğzer bir Devletin iltihakına açık bulunacaktır. İltihaknamenin ilgili Devlet tarafından Irak Hariciye Vezaretine tevdi tarihinden itibaren iltihak keyfiyeti tahakkuk etmiş addedilir. İşbu Antlaşmanın iltihak eden herhangi bir Devlet Antlaşmaya taraf olan bir veya daha fazla Devletlerle I inci maddeye tevfiikan hususi antlaşmalar yapabilir. İltihak eden Devletin salahiyetli makamı II inci maddeye göre tedbirler tayin ve tespit edebilirler. Bu tedbirler ilgili Tarafların Hükümetlerince tasvip edilir edilmez tatbik mevkiine girmiş addedilirler.
- maddde-6:** Akitlerin adedi asgari 4 ü bulduğu andan itibaren Antlaşmayı alakadar eden maksatlar dairesinde çalışmak üzere vekiller

seviyesinde bir daimi konsey kurulacaktır. Konsey çalışma usullerini kendisi tayin eder.

maddde-7: Bu Antlaşma beşer senelik müddetlerle yenilenebilmek üzere 5 sene için mer'idir. Taraflardan herhangi birisi işbu Antlaşmayı nihayete erdirmek arzusunda bulunduğunu diğer Taraflara yazılı olarak yukarıda maruz müddetlerden herhangi birisinin hitamından altı ay evvel bildirmek sureti ile bu Andlaşmadan çekilebilir. Bu takdirde Antlaşma diğer Taraflar için mer'iyette kalır.

maddde-8: İşbu Antlaşma Akit Taraflarca tasdik olunacak ve tasdiknameler en kısa bir zamanda Ankara'da teati edilecektir. Tasdiknamelerin teatisi tarihinden itibaren Antlaşma mer'iyete girecektir. Yukarıdaki hususları tasdik maksadı ile adları geçen salahiyyetli murahhaslar işbu Antlaşmayı her üç metin de aynı derecede muteber olmak ve ihtilaf halinde İngilizce metin hüküm ifade etmek üzere Türkçe, Arapça ve İngilizce olarak imza eylemişlerdir. İki nüsha olarak Bağdat'ta 1374 hicri senesinin 2 Recep tarihine tekabül eden 24 Şubat 1955 Perşembe günü yapılmıştır.

Türkiye Reisicumhuru adına

Adnan Menderes

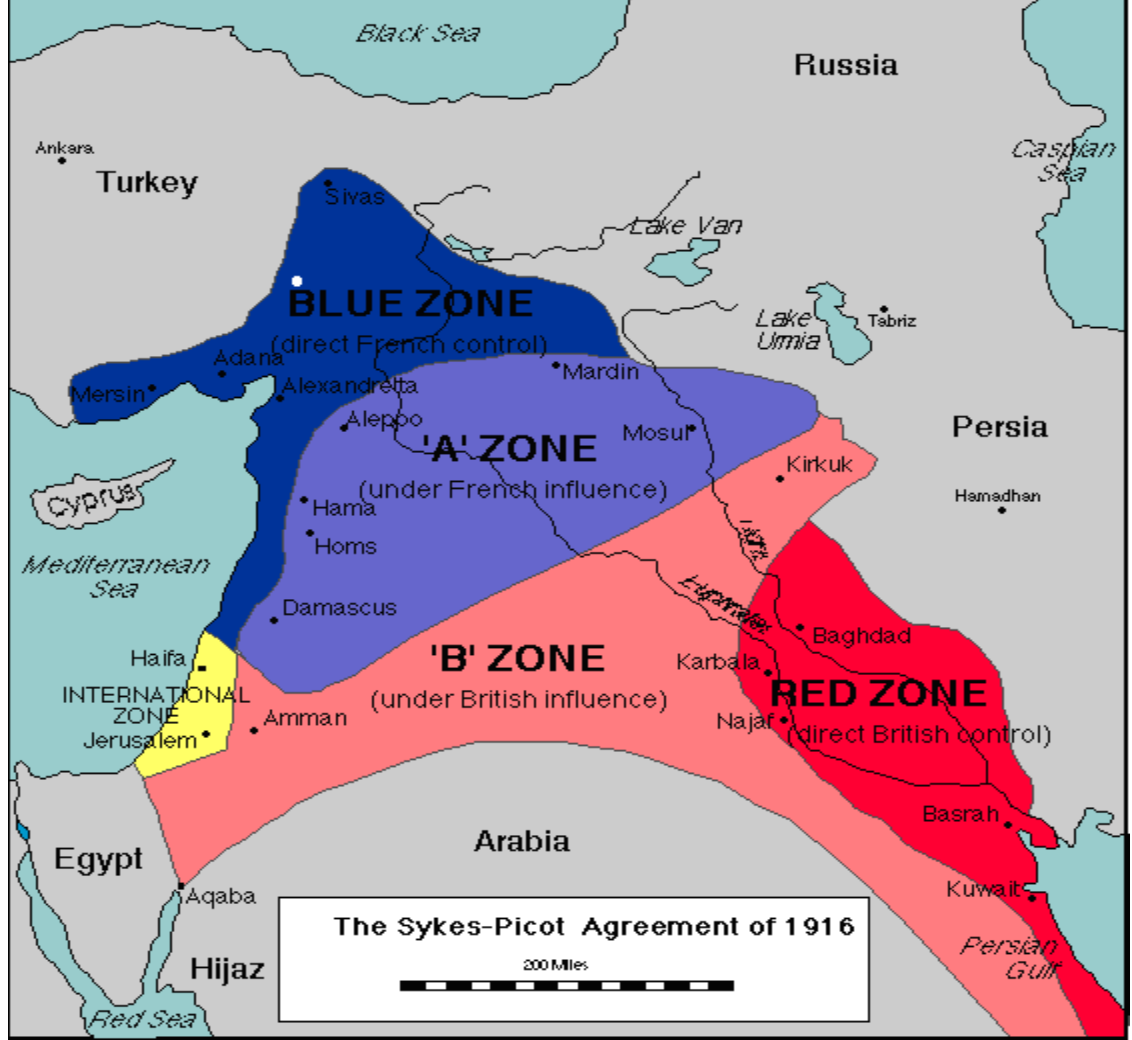
Fuad Köprülü

Türkiye Reisicumhuru adına Irak Kralı adına

Nuri Es Said

Burhanettin Başayan

EK-5: SYKES-PİCOT GİZLİ ANTLAŞMASINA GÖRE ORTADOĞUNUN PAYLAŞIMI

<http://www.clas.ufl.edu/users/oren/Sykes-Picot%20Agreement%20map.gif>, Erişim Tarihi: 12 Mart 2010.

Mavi Bölge	: Fransa'nın kontrolü altındaki yerler.
"A" Bölgesi	: Fransız nüfuzu altındaki yerler.
Kırmızı Bölge	: İngiltere'nin kontrolü altındaki yerler.
"B" Bölgesi	: İngiliz nüfuzu altındaki yerler.
Sarı Bölge	: Uluslararası denetim altındaki yerler.

EK-6: IRAK SİYASİ HARİTASI

<http://www.globalsecurity.org/military/world/iraq/images/iraq-map-gen.jpg>, Erişim Tarihi: 24 Mayıs 2010

EK-7: IRAK PETROL ALANLARI HARİTASI

Oilfields and Facilities

<http://bbs.keyhole.com/ubb/z0302a1700/REZiraq-oilfields-map.jpg> Erişim Tarihi: 20 Nisan 2010

EK-8: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SIRASINDA IRAK

(Bağdat, 1914)

(Selman-ı Pak Savaşı sırasında Türk birlikleri, İngiliz askerlerini takip ederken)

EK-8/2

(Selman-ı Pak savaşı sonrası Kut'ül-Amare'de esir düşen İngiliz Komutanları)

(İngiliz-İrak Ordusu Başkumandanı General Nixon ve Kurmayları Bağdat, 1916)

EK-8/3

(General Townshend)

(Halil (KUT)Paşa 1882-1957)

(6. Ordu Mensubu Türk Subayları)

Birinci Dünya Savaşı Sırasında Irak için bkz.

http://www.tsk.tr/8_TARIHTEN_KESITLER/8_8_Turk_Tarihinde_Onemli_Gunler/kut_ul_ammare.html. Erişim Tarihi: 10 Nisan 2010.

**EK-9: BAŞBAKAN ADNAN MENDERESİN İRAKİ ZİYARETİ(6
OCAK 1955)**

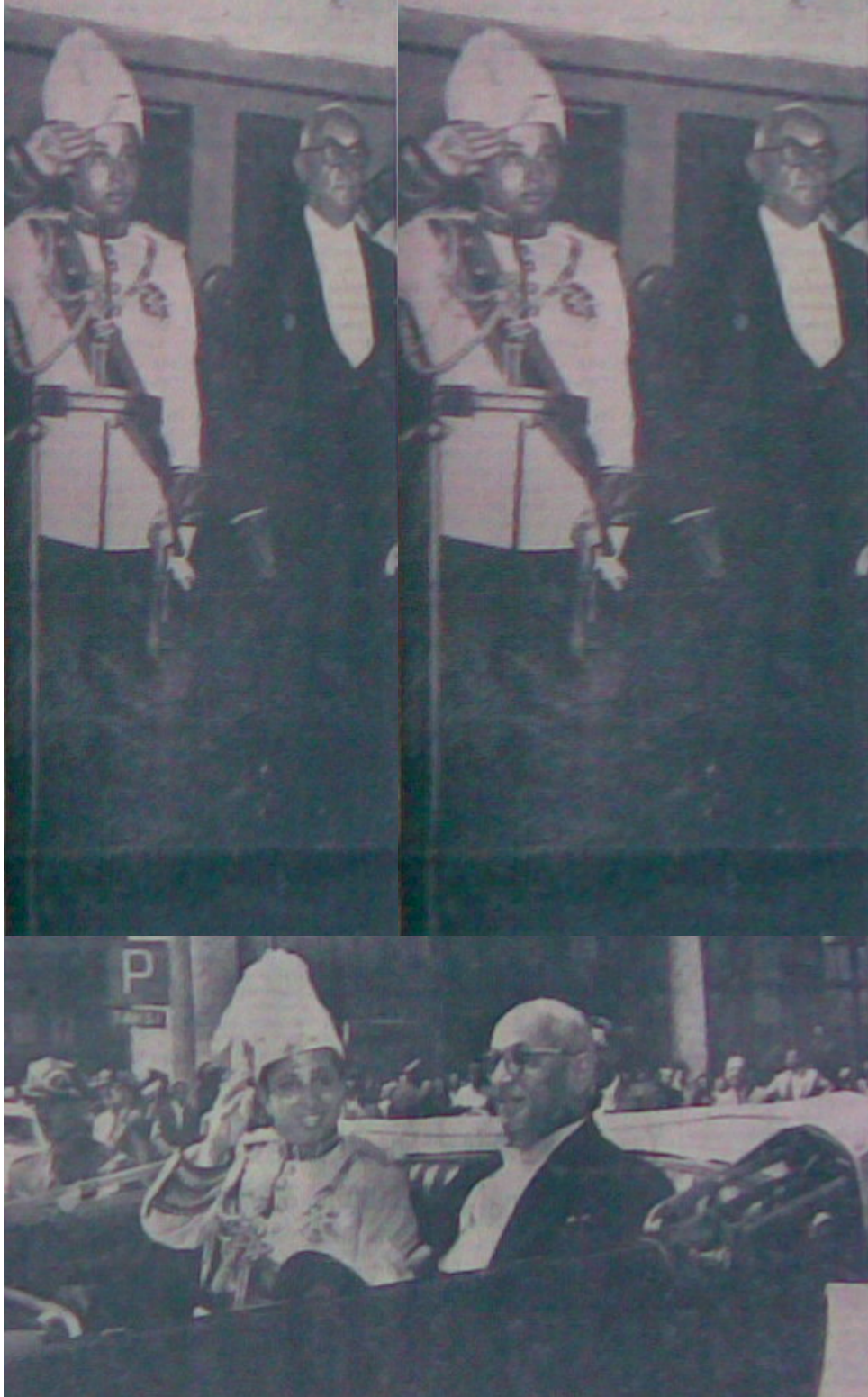
Başbakan Adnan Menderes, Irak Kralı II. Faysal ve Emir Abdullilah ile birlikteyken.(Zafer Gazetesi, 10 Ocak 1955)

EK-10: CUMHURBAŞKANI CELAL BAYARIN BAĞDATI ZİYARETİ(6 MART 1955)

Cumhurbaşkanı Celal Bayar ve Irak Kralı II. Faysal.(Zafer Gazetesi, 7 Mart 1955)

**EK-11: IRAK KRALI II. FAYSALIN TÜRKİYEYİ ZİYARETİ(27
HAZİRAN 1955)**

Irak Kralı II. Faysal'ın Türkiye'yi ziyaretinden çeşitli kareler(Zafer Gazetesi, 28 Haziran 1955)

**EK-12: 1958 IRAK İHTİLALİNİN ARDINDAN
TÜRK BASININDAN KARELER**

(Yeni Sabah, 15 Temmuz 1955)

(Uluş Gazetesi 15 Temmuz 1955)

ÖZGEÇMİŞ

- Doğum Tarihi** : 23 Ağustos 1987
- Doğum Yeri** : Kırıkkale
- Lise** : (2001-2003) Özel Kızılırmak Lisesi/Kırıkkale
- Lisans** : (2004-2008) Kırıkkale Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Bölümü
- Yüksek Lisans** : (2008-2011) Kırıkkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Uluslararası İlişkiler Ana Bilim Dalı